

3 תקציר	א.
5 מבוא לספר והקדמה למאמר:	ב.
5מבוא לספר צוואות השבטים	1.
7מבוא למאמר: על המוסר הקדום	2.
9 קדימות המוסר ומקורותיה, יחסית לתורת משה בסיני, והקבלות לנצרות	ג.
9האם טעמי המצוות בתורת משה, הם הדרך להגיע למוסר ומידות הנפש?	3.
11מקורות תורת הצוואות שלפני מתן תורת משה בהר סיני: 'דרך ארץ קדמה לתורה'	4.
16קרבת הנצרות לצוואות	5.
18 אוניברסאליות מוסר הצוואות	6.
20יחס הצוואות לנכרים	7.
22 המלחמה הפנימית-הרוחנית של האדם; מחוקי הטבע והגוף לרוחות השונות	ד.
22עיקר המלחמה הפנימית של האדם: שכירת רוח ה' הטובה באדם, כנגד רוח בליעל-השטן	8.
25השפעת הרוחות-יצרים על האדם	9.
28מחוקי בריאת הטבע, הגוף והרוחות, לכלי הנפש והמידות	10.
30בין דואליזם ברוחות לערבוב והטעייה בין רוחות השגה המגוונות, לדרך האמצע ..	11.
33 דימיון ושוני; ניגודיות; צביעות	ה.
33 ניגודים במקומות שונים בצוואות:	12.
35 הוראות בצוואות המנוגדות (לכאורה) להיגיון הישר:	13.
35 מתשובה אישית על חטא להיגדי מוסר לרבים; עונשים	ו.
35העיסוק בחטאי בני יעקב בניגוד לאיסור הקטרוג על מעשי האבות	14.
36התשובה במקורות קרובים	15.
39 בין התשובה האישית לתשובה הכללית – שהיא הוראת הלקח לרבים	16.
39הצום כחלק מהליך התשובה הפרטית של בני יעקב	17.
41 המסר המרכזי הנסתר של קבלת סבל, ייסורים וציפייה לה/גאולה	18.
41 עונשים רק משמיים – היחס ליריב	19.
45 האבחנה בין עונשי שמיים לנסיונות לעונשים עצמיים	20.
45 החטא המרכזי בצוואות, השנאה, וחטאים שאינם מוזכרים בספר בראשית	ז.

45	החטא המרכזי – ניסיון הריגת יוסף ומכירתו, והעונש בעקבותיו	21.
46	תכונות השנאה	22.
48	האם פעולות יעקב ויוסף מצדיקות את קנאת האחים עד מכירתו?	23.
49	חטאים נוספים של בני יעקב שאינם מוזכרים בספר בראשית	24.
50	התיקון - אהבת החינם וחוסר ביוש	ח.
52	משיב טובה תחת רעה	25.
53	מחשבה טובה ועצימת עיניים לרוע, אי-תוכחה, ויתור וסלחנות:	26.
	התרחקותו הקיצונית של יוסף מביוש הבריות - משתיקה ועד שקר לבן לכיסוי עבירות:	27.
	57	
61	חטא ראובן במשכב עם בלהה, והיגדי מוסר בנוגע להתרחקות מנשים וממיניות...	ט.
61	סיבת החטא של ראובן במשכב עם בלהה	28.
63	התוצאה והעונש של ראובן מחטאו במודע, אך ללא התרעה	29.
65	התשובה הפרטית של ראובן על חטא המשכב עם בלהה	30.
66	התשובה הכללית ועצות המוסר לזהירות מזנות	31.
68	הכעס בצוואות שמעון דן וגד, ודרכי תיקונו	י.
68	מוקדי כעס או מריבות בספר בראשית	32.
70	הכעס בספרות החוכמה ובחז"ל	33.
71	מקור הכעס בגוף; חטאים ורגשות שגורמים לכעס; השלכותיו	34.
72	התיקונים לכעס:	35.
74	בין תאוות הבצע לבין חריצות עבודת האדמה לבין הזמן ללימוד	יא.
74	תאוות הבצע	36.
76	חלוקת הזמן: בין חריצות עמל כפיים לעבודת האדמה למול לימוד תורה וחוכמה..	37.
78	ברכת העושר:	38.
79	סיכום ומסקנות:	יב.
82	רשימה ביבליוגרפית:	יג.
89	תקציר בשפה האנגלית	יד.

מטרת עבודה זו היא לחקור ולסכם כמה סוגיות באתיקה הכרוכה בחטאים שבספר צוואות השבטים (להלן: 'הצוואות').

רצוני לעסוק בספר זה נובע מהתעניינותי במגילות קומראן, כאשר כמה קטעי עותקים של הצוואות נמצאו במגילות הגנוזות. לצד זה, תחום המוסר העתיק מרתק אותי, וזהו הנושא העיקרי בצוואות.

כלי המחקר בהם השתמשתי הם פרשנויות ומחקרים על הספר והמוסר הקדום. ריכזתי אלו לנושאים ופרקים, ובהם סקרתי השוואות לספרויות קרובות – המקרא, הנצרות, חז"ל ומעט לספרות יוון העתיקה.

אף שהמקרא אינו מסתיר את חטאי גיבוריו, אינו מפרט לרוב את הליך התשובה (שכולל וידוי ודרישת מוסר מניעה להבא), ככל שעשו גיבוריו, ובפרט אינו מרחיב על היגדי מוסר סביב אותו חטא. לעומת זאת, הצוואות פורסות תורת מוסר רחבה שאינה מצויה בסדר נושאי בספרויות הקרובות לה, זולת ספר בן סירא, ששיטתו שונה. גיבורי המקרי הנבחרים משובחים למרות חטאיהם, ובספרויות בתר מקראיות נאסר הקטרוג על מעשי האבות. אף על פי כן, בני יעקב מעין מקטרגים על עצמם בתוך הליך הוידוי והתשובה האישי שעשו, וניכר שעדיין נוהרים לקטרג על אחיהם (בצוואותיהם).

הצוואות דורשות את היגדי המוסר כדרך ארץ שקדמת לתורת ישראל בהר סיני, דהיינו, תפיסת החוק (Nomos) בצוואות היא מנקודת מבטם של בני יעקב, כספר שנכתב טרם מתן התורה. לפיכך הרי שלא היה אמור להיות לבני יעקב מידע אודות תרי"ג המצוות, והחוק הרשמי שניתן במעמד קבלת התורה. בהתאמה לכך, ניכר כי רוב ההרחבות של הצוואות הן על נושאי מוסר או מצוות שהתורה לא הרחיבה בהן, אם כי אפשר שרוב טעמי המצוות בתורת משה, שלמרות שלרוב אינן מצוינות מפורשות, מכוונות את האדם למידות מוסריות כאלו. בעוד רבות ממצוות התורה ההלכתיות, לכאורה אינן מתאימות לאופי החיים המודרני בימינו, דווקא היגדי המוסר בצוואות רלבנטיים ותואמים, ועולים עם הרעיון של 'דרך ארץ קדמה לתורה'. המקורות לתורת המוסר בצוואות מגיעים מגילוי פנימי-אישי בהליך התשובה, או מקרבה לרמת נבואה, או ממסורת אבות – כאשר בני יעקב מזכירים היגדי מוסר שמסרו גם חנוך בן ירד ונינו נוח, וזאת טרם בחירת האבות ועם ישראל. יש לכך התאמה לספרים חיצוניים של קדמונים אלו, שספריהם גם נמצאו או הוזכרו בין מגילות ים המלח.

אפשר שהקדימות וההתעלמות של הצוואות לתורת משה, רומזות שהן מכוונות למוסר אוניברסאלי, בדומה לספרים חיצוניים קרובים ושכאמור מצוטטים בצוואות – חנוך ונח. פועל יוצא לכך, הוא שבין הצוואות לברית החדשה יש מאפיינים דומים ביחסם (או היעדר יחסם) לתורת משה, בעיקר בתחום של המצוות המוסריות בין אדם לחברו. כך גם ייתכן והצוואות הן המקור לעיקרון שתי המצוות הגדולות בנצרות. עיקרון אהבת הרע מודגש בצוואות, תוך הרחבה בדוגמאות ויישום ביחס ליוסף שסלח לאחיו, וכך מבקשות הצוואות ללמד את הקורא - שעליו לסלוח לחטאי אחיו ורעיו. ההצבעה בצוואות שמוטב להקפיד על היחסים שבין אדם לחברו, לפני בין אדם למקום, בכך הן מסיטות את החשיבות של ההתנהלות

המוסרית מכלפי שמייא, לכלפי בשר ודם. ייתכן שבכך הצוואות רומזות, שגם מי ששומר על מצוות בין אדם למקום, עלול לחטוא בחטאים גדולים.

היגדי המוסר שבצוואות קרובים להיגדי מוסר שבמקרא, ובפרט לספר משלי, בעוד תיאורי הסיפורים בצוואות - קרובים לספר היובלים. עם זאת, אמירות מוסר מטבען הן בעלות דמיון רב, וסגנון הצוואות בעל אלמנטים ייחודיים, במיוחד בכמות ואופי אזכורי מלאכים, רוחות ויצרים, המשפיעים בעוצמה רחבה על האדם. בשיא הכלים והעצות שהצוואות מביאות להתמודדות אישית, היא קבלת שכינת רוח ה' הטובה.

נוכח ההמלצות הרבות של היגדי מוסר בצוואות, מתבקשת השאלה כמה זמן לדידם של הצוואות, יש להקדיש ללימוד תורה ומוסר. אמנם הצוואות אינן עונות על כך תשובה מפורשת, ומחלקם נדמה שהתמימות הוא אופי חייהם המובנה, כאשר הקדישו את רוב יומם לעבודת כפיים מטישה. אחרים הדגישו את הוראת הלימוד כערך חשוב ומבורך, ובהמשך, מגילות קומראן כיתתיות כבר פירטו הלכות עם זמנים קצובים בעניין.

בכלל הסיבות וההשפעות על דרכי ההתנהגות, הצוואות מפרטות את התערבותן ומשקלן של הרוחות השונות באיברי הגוף או בתכונות נפש האדם, שהן גם ברגשותיו ומחשבותיו, ואם האדם מצליח לשלוט על מחשבות טהורות, אזי זהו התגברותו על רוחות הבליעיל המשטינות. לדידן של הצוואות, אופן השפעת הרוחות כה רחב ועצום, עד שבהשוואה למגמה המקראית, הצוואות מציגות דרישות גבוהות של תכונות נפש להתמודד ולהיחלץ ממלתעות רוחות המשטמה, עד כי נדמה שההשפעה וההשגחה הישירה של האל נחלשת. עם זאת, ההדגשה לחילוף ממלתעות רוחות הבליעיל, היא התקרבות לה', עד לשיא של מעבר לתעצומות נפש נדרשות אלו, מומלץ בצוואות לנהוג בדרכי טהרה, תפילה ועד סיגוף, הן כדרך חיים, והן בשלב תשובה וקבלת העונש (שמפורט לראשונה לגבי בני יעקב).

להלן עיקרי הממצאים בנוגע לתכונות/מידות/יצרים :

חטא העריות/מיניות הוא החמור ביותר, המפיל מכובדים ממעמדם, ומאידיך יוסף קנה צדקתו בעמידה בניסיון כזה. ראשיתו מתאווות העיניים, והיין מגבירו. חטא הגאווה מתבטא במעשים, דברים או במחשבות, ובכוחו לנקום בהכשלה בחטא זנות (ואולי גם אחרים). אם מצליחים לשלוט במחשבה טהורה, כך רוח הבליעל לא יכול להסית את האדם, ואילו לנשים יש נטייה גדולה יותר בעניין בתחום זה. יש להמתין שה' ישלח לאדם את אשתו, ולייחד את המיניות להבאת ילדים.

שמעון גד ודן מפרטים את הרקע לחטאם בקנאתם ושנאתם את יוסף, ומסבירים כיצד היצר הרע השתלט על מחשבתם, והסית אותם להורגו. זהו היצר הרע ביותר בבני האדם. דאגה מביאה לכעס (ולכן אין לדאוג), וכעס מביא לשנאה, משתלט ומטעה את מחשבת האדם, מאבד את חוכמתו ומצדיק את צורת מחשבתו החלקית והשגויה.

הדרך להתמודד עם אלו היא אהבת הרע וסליחה על טעויות וחטאי החבר; אלו הדרכים האציליות של האדם. יש להרחיק מהלב את השנאה, לדבר בנעימות, להימנע מביוש הבריות גם בעבור סבל עצמי, ומותר

לשקר לשם כך ('שקר לבן'). המחשבה הטהורה והטובה מובילה למעשים טובים, ואילו חטא במחשבה לא מחייב מעשה רע.

מחקרי חשוב כיוון שהוא מבצע מחקר מעמיק ומקיף בעניין המוסר בצוואות, וכולל מידע מסכם ונגיש על המוסר היהודי הקדום, שיכול להיות להשוואה ולעזר למחקרים קרובים.

ב. מבוא לספר והקדמה למאמר:

1. מבוא לספר צוואות השבטים

ספר צוואות השבטים (להלן יכונה בקיצור: "הצוואות") הוא ספר המרכז כל אחד מבני יעקב, המספר טרם מותם את עיקרי חייהם, דגשיהם המוסריים ונבואותיהם לאחרים הימים.¹ הצוואות נכלל בין 'הספרים החיצוניים'² שנמצאו גם במגילות קומראן, ושני קטעים מהספר (אף אם בגרסאות קדומות שלו) נמצאו בגניזת קהיר.³

כל צוואה מורכבת מיחידות דומות ומתבנית דומה, כאשר היחידות שחוזרות ברוב הצוואות הן: סיפור ההולדה והשם, סיפור חייו, התייחסות למכירת יוסף ואופיו הצדיק, דגשיו המוסריים, כיבוד לוי או יהודה, נבואות לאחרית הימים וקבורתו.⁴ החלק העיקרי הוא הלקח המוסרי האישי מתמצית חייו (למשל, רווח היחס לחטא מכירת יוסף ואזהרה כיצד להימנע מחטא דומה). הוראות המוסר לצאצאים בקטעים של ציווי המוריש פותחות באמירות כגון: 'ועתה שמעו אליי בניי (ראובן ב 1); 'ועתה בניי' (ג 9); 'לכן בניי אומר אני לכם' (ד 5); 'ועתה בניי שמעוני והשמרו' (שמעון ג 1); 'ועתה אני מצווה אתכם' (לוי יד 1), ועוד. אפשר ללמוד מוסר גם מהסיפורים המתוארים, אך לאלו, ללא אמירה מפורשת של הסופר על טיבם, הפרשנות מגוונת עד סותרת.

צוואות דומות לספר צוואות בני יעקב הנדון, היו גם בעמי קדם, ועיקרן כלל הנחלת המוסר לבנים.⁵ כך גם בספרים החיצוניים של ספרות בית שני (שאינם בין מגילות קומראן) ישנם כמה ספרי צוואות מוסר המשלבים אפוקליפטיקה, כגון: צוואת אברהם, צוואת איוב, צוואת משה, דברי דויד האחרונים מהספר

¹ לסיכום והסבר עדכני על הצוואות, ראו: [אשל, קומראן והספרות החיצונית](#), עמ' 580.

² להקדמה קצרה על הספרים החיצוניים למקרא, ראו: בר-אילן, דברי גד החוזה, עמ' 9-11. יש לציין כי מבין קרוב ל-100 'ספרים חיצוניים מסוגים שונים, רק 7.5 ספרים אלו נמצאו בין מגילות קומראן: [חננך א האתיופי \(ללא חננך ב הסלאבי\)](#), כתב לוי הארמי, צוואת נפתלי, יובלים, [טובינה](#), תפילת מנשה, בן סירא. החצי הינו הספק לגבי שושנה 4Q551 ואיגרת ירמיהו (ו-3 צוואות יעקב נוספות). לסקירת הספרים החיצוניים שבמגילות קומראן, ראו: [אשל, קומראן והספרות החיצונית](#), אך היא לא מנתה את תפילת מנשה ואיגרת ירמיהו.

³ קטעי הצוואות שנמצאו במגילות קומראן הן: צוואת לוי ונפתלי, בארמית ובעברית. ישנן הצעות שנמצאו קטעים זעירים גם מצוואות: יהודה בנימין ויוסף. קטעי הצוואות שנמצאו בגניזת קהיר הן: לסקירת נוסחי הצוואות ראו: [פריי, הצוואה](#); אפרתי, [עריכה בספר הצוואות](#), הערת שוליים 3. קטעי חיבור לוי הארמי שנמצאו בקומראן ובגניזת קהיר, שונים בגרסתם מהצוואה שביוונית; למחקר בעניין, ראו: גרינפילד, חיבור לוי הארמי.

⁴ הלל, מבנה הצוואות, עמדה על תבנית צוואות השבטים.

⁵ אוספי הוראות מהמזרח הקדום, הן ממסופוטמיה והן ממצרים, מנוסחים כצוואות מוסריות של אב לבן או שיחות על ערש דווי בין האב ובין הבן הבכור, ואף על פי שהועתקו והופצו לציבור רחב יותר הם אינם יוצאים מחזקת דברי אב לבנו יוצא חלציו.

החיצוני דברי גד החוזה ח, ⁶ צוואת שלמה. ⁷ אלו שונים בסגנונם מצוואות השבטים, וכן שונים מכמה ממגילות קומראן הקרובות לצוואות, כמו: דברי אנוש, ספר נח, ⁸ חזונות עמרם, צוואת קהת ומגילה חיצונית לבראשית (שבה סיפורי גיבורי בראשית בגוף ראשון). יש לציין כי בספר היובלים, חנוך נח ושלוש האבות, מוסרים דגשי מוסר לצאצאיהם טרם מותם, ⁹ וכן בדומה הצוואות מזכירות את המסורות שקיבלו מאבותיהם, ובעיקר מחנוך. ¹⁰

בסיום שני חומשי התורה, נפטרים שני גיבורי התורה – יעקב אבינו בבראשית, ומשה רבינו בדברים, ושניהם מוסרים לבניהם/העם דרשות/ברכות ונבואות, שמהוות מעין צוואה מוסרית.

ברית דמשק ד 15 מצטטת כנראה קטע מצוואת לוי שלא שרד לידינו: 'שלושת מצודות בליעל אשר אמר עליהם לוי בן יעקב, ודיון בעניין יובא בהמשך. נכדו של בן סירא (ששני קטעי פרקיו נמצאו במגילות קומראן) ¹¹ תירגם את ספר סבו ליוונית, וציין: 'אבי הזקן ישוע נתן את נפשו עד מאוד למקרא התורה והנביאים והספרים האחרים של האבות, וכשקנה לו בהם מידה הגונה נמשך אף הוא לכתוב דבר הנוגע למוסר וחכמה, כדי שאוהבי תורה ישקדו אף על אלו ויוסיפו עוד יותר בחיים לפי התורה'. אין בידינו אלא לשער מהם אותם 'הספרים האחרים של האבות', וההנחה שאלו (גם) צוואות השבטים, סבירה בעיניי.

הצוואות חוברו כנראה בארץ ישראל. ¹² הצוואות הן הספר החיצוני ששרד בכמות הרבה ביותר של גרסאות/עותקים.

⁶ הטקסט הוא מעין צוואה מוסרית לחיזוק שמירת התורה, ראו: בר-אילן, דברי גד החוזה, עמ' 285.

⁷ למרות שם הספר, אין מדובר בצוואה.

⁸ **במגילה חיצונית לבראשית** ה 29 מצוין **ספר נח'** (מארמית: 'כתב מלי נח'), ויש לו מסורות גם ביובלים יב, צוואת לוי וספר אסף הרופא. נח גם מסר ביובלים ז 20-39 צוואה מוסרית - שיחד עם בראשית ט 4-6, התגבשו בחז"ל ל"ל מצוות בני נח". ראו: **לביא, מצוות בני נח; סבתו, מצוות בני נח**.

⁹ על צוואת נח ראו לעיל 'ספר נח'; אברהם אבינו בפרקים כ-כב; ביובלים מה 16 מצוין: 'ואת כול ספריו וספרי אבותיו, נתן ללוי בנו לשמרם ולחדשם לבניו עד היום הזה'; ישנה הצעה שמגילה 4Q537 היא צוואת יעקב. היובלים הינו גם הספר הקרוב ביותר לפרטי הסיפורים הכלליים בצוואות.

¹⁰ ראו: קראפט, סמכות חנוך בצוואות.

¹¹ שליש מתפילתו זו (נא 13-30) שובצה במגילת המזמורים Psalmsa (11Q5) כא 11 - כב 1. קטעים קטנים נוספים מספרו (ו 14-31) שרדו במגילת 2Q18. להדרתם ראו: **קימרון, החיבורים העבריים ב**, עמ' 222. ספר בן סירא שרד ב-26 קטעי מגילה גם במצדה, כנראה ע"י חוג שקרוב לעדת קומראן. בנוסף, בן סירא נמצא ב-7 קטעי עותקים גם בגניזת קהיר. ייחוס בן סירא כקאנוני השתמר גם בחז"ל: "כדיכתיב" / "משולש בכתובים" (ירושלמי ברכות ז ב, ומקבילות: ירושלמי נזיר ה ג; **בראשית רבה פצב**, קהלת רבה ז יא), **אם כי רוב ההתייחסות אליו היתה שלילית – כנראה בגלל שאריות מאבקים כיתתים מבית שני על רשות הכתיבה וקאנון ספרי הקודש, או כי בן סירא שיבח את חנוך ובני צדוק הכהנים (מד 16; נא 29). גרשון ברין (בין 4Q424 לבן-סירא, עמ' 265) הצביע על למעלה מעשרים מקבילות של לשונות וניבים במגילה 4Q424 לאלה שבספר בן סירא, והציע שמגילה זו הוצאה בחוגים קרובים לבית מדרשו של בן סירא.**

שמעון בן סירא חיבר ספרו (דומה למשלי, אך מאופיין בחטיבות נושאיות וחדשות, וכך חלק מספרות החוכמה מקומראן) סמוך לתחילת המאה השנייה לפנה"ס (כנראה מעט לפני ייסוד עדת קומראן - ברית דמשק א 9-5), מכיל 51 פרקים, שהם מספר טיפולוגי של 50 פרקי הספר (כפרקי ספר היובלים), בתוספת פרק נא של תפילתו.

¹² לדיון בעניין, ראו: בר-אילן, גד החוזה, עמ' 247.

להלן אדון בכמה סוגיות מוסר הכרוכות בחטאים של בני יעקב, והמוזכרים בצוואות. הדיון מנתח את המקור, משווה למקורות נוספים בצוואות, וכן למקרא, מגילות קומראן, חז"ל, ומעט גם לספרות יוונית עתיקה ולנצרות.

המוסר בהגדרתו הרחבה (ואחת מהן), הוא הבחנה בין התנהגויות שנחשבות טובות, לבין אלה שנחשבות רעות. בדיון זה לא אדון במושג המוסר, אלא אתמקד ברוחות השונות, ותכונות מידות¹³ הנפש – מאין הן נובעות ומהי השפעתן.

הצוואות דוגלות בגישה כי המצוות ניתנו לטובת הבריות (ולא סתם גזירות, כדעת האמורא רבי יוסי בר זבידא),¹⁴ ויש להחכים בהן כדי לשמור אותן בצורה נכונה (ולא שהן סתומות): 'כל בריות עולמו צריכים לו, אבל לא תוהו יצר לעולמו, אלא כדי שייראו מלפני, ושלא יעשה איש לרעהו - מה שלא רצה לנפשו (נפתלי א 6, נוסח עברי מגניזת קהיר);¹⁵ 'כי גם מצוות התורה שני פנים להן, ובתבונה תמלאנה.. ואתם בני היו חכמים ונבונים באלהים, כי ידעתם את דרך מצותיו ואת חוקי כל מעשה, למען יאהבכם יי' (נפתלי ח 10, 8).

בכל היבט ניכר, כי השפעת המידות (והרוחות) על נפש האדם היא דומיננטית וחזקה. היא מציבה את האדם ברמת קדושה בפני האל, נותנת לו הכוונות לשלל מחשבותיו, דיבוריו ומעשיו, משליכה על יחסיו עם הבריות, בחיבורי האהבה מחד, ובתככים קשים מאידך. השפעה עצומה זו מורגשת על כל אדם במצבי חייו השונים, בביטחונו העצמי, בהרגשותיו ובהרהורי ליבו. התמורות העולות מהבנת השפעת המידות (והרוחות) על נפש האדם, מקנות לו חוכמת חיים וברכות רבות: 'ועתה בניי, ספר מוסר חוכמה למדו את בניכם, ותהיה החוכמה עמכם לכבוד עולם; אשר למד חוכמה וכבוד היא בוי' (לוי ה 88-89).¹⁶ בדומה למשלי,¹⁷ חוכמה זו מתמקדת בחוכמת מוסר, בעוד למשל חוכמת יוסף, דויד¹⁸ ושלמה נלמדות מהאופן בו הם פותרים חלום משפט או חידה, ובחז"ל מתאפיינת בכמות הידע או בחריפות הפלפול.¹⁹

¹³ המונח "מידות" או "מידות הנפש" כנראה מאוחר, וכנראה מבטא את הטענה שלכל מידה יש מקום וכמות כלשהיא שראוי ונכון להשתמש בה, אך אין אמירה מעין זו בצוואות. המונח "מידות" במשמעות זו, מתורגם חזרה לעברית בצוואת יהודה כג 1 ע"י הרטום, הספרים החיצוניים (אך לא במהדורת ישראל אוסטיריזצר שבכהנא, הספרים החיצוניים).

¹⁴ ברכות לג ע"ב: 'מדותיו של הקדוש ברוך הוא ביטוי רחמים, ואינן אלא גזרות'. להרחבה ראו: רוס, למה לציית לקב"ה.

¹⁵ זוהי עמדה דתית רווחת: 'באין אלוהים – הכול מותר', ובלשון בראשית כ 11: 'אֲמַרְתִּי רַק אֵין יִרְאַת אֱלֹהִים בְּמָקוֹם הַזֶּה וְהַרְגוּנִי'. להרחבה ראו: סטטמן ושגיא, תלות המוסר בדת.

¹⁶ עמי' ה (ולא פרק ה) מקטע שנמצא בין קטעי הגניזה בקמברידג. פתגמים כאלו רווחים בתחילת ספר משלי (בפרט: 'אַרְךָ יָמִים בְּיָמִינָה, בְּשִׂמְאוֹלָה עֲשֶׂר וְכַבֹּדִי [ג 16]) ובן סירא. בזכרונות של קסנופון, סוקרטס מזהה את הידע/הבנה (epistēmē) כטוב ביותר (megiston agathon) (וולפסדרוף, אתיקה יוונית עתיקה, פרק 9).

¹⁷ בכמה פסוקים הראשונים של ספר משלי, החוכמה והמוסר מחוברים.

¹⁸ לפי דברי גד החוזה ד, דויד פותר משפט קשה שהביאו לפניו.

¹⁹ למשל, הוריות יד ע"א: 'חד אמר: "סיני עדיף", וחד אמר: "עוקר הרים עדיף".'

ניתן לומר, כי השפעת הרוחות והיצרים על האדם מלמדת את פירוט האופן של הנהגת ה' על ברואיו האנושיים, ומרחיבה את הביטוי 'השגחת השם', באופן שמקנה לאדם ידע לבחירה בהתמודדות המגוונת מול המלאכים והיצרים.

רוב המחקר על הצוואות עסק באסכטולוגיה, מבנה והקשר לנצרות, ומיעוטו עסק באתיקה שבצוואות, על אף שזהו נושאו המרכזי. אשרמן הבחין לראשונה בצורות שונות של יחידות בצוואות, והצביע על 'סדר התיאור השלילי' (למשל ביהודה ד 2-6), 'סדרת התיאור החיובי' (גד א 5), 'סדרת תיאור שלילי מותנה' (דן יד 3), 'הודאות בחוסר אשם' (זבולון א 4), 'שירי הלל לישועה', 'סדרת אמירת חוכמה מותנת', 'שירי פקודה וימשפטיים נגדיים'.²⁰ על בסיס אלו, טען אשרמן שהצוואות נובעות מחוגי החוכמה היהודית במאתיים השנים שלפני הספירה. הולנדר הציג את יוסף כמודל אתי.²¹

יש לציין כי גם חלק ממצוות התורה הן כללי מוסר, וכן בחלק מהמצוות יש הוראות ישירות לבנייה ולתיקון של מידות הנפש, ובחלק ההשפעה היא עקיפה. היות ורוב הוראות המוסר הן מספרות המוסר והחוכמה המקראיים והחיצוניים, הן נמסרות מפי מחבר ידוע, ואינן ניתנות ישירות מפי האל, או דרך משה רבינו. ועדיין כך הם נחשבות למוסר אלוהי, אם כי כמעט אין בהן מצוות ברית ייחודיות לעם ישראל, אלא הן כאוניברסאליות. הנביאים הדגישו את המצוות המוסריות, וכן הסרת 'עורלה' בגוף, המסמלת קושי לשמיעת וקבלת המוסר.

במגילות קומראן יש ספרות חוכמה שבה כמה יחידות על החוכמה והמוסר.²² יחידות מוסר בסגנון ספרותי אחר נמצאות בבן סירא.²³

בספרות חז"ל מרוכזת אתיקה התנהגותית²⁴ בעיקר במשנה 'פרקי אבות', ובמסכתות כמו דרך ארץ זוטא ורבה, כלה רבתי, ואילו ספרות מוסר (רבנית) מסודרת מתחילה רק בתקופת ימי הביניים. ספר היצירה ה שייך לכל חודש בשנה שנים עשר איברים, אותם כינה 'מנהיגים בנפש'. מתקופת חז"ל המאוחרת והרבנית, התרבו ספרי מוסר, צוואות מוסריות²⁵ ואגרות מוסר לקרובי משפחה, מהידועות שבהן: צוואת רבי אליעזר הגדול ('אורחות חיים'), אגרת הרמב"ן וצוואת יהודה החסיד. בתנועת החסידות מהמאה ה-17 ובתנועת המוסר של ישראל סלנט מהמאה ה-19, הודגשו עקרונות והלכות מוסר. בהשוואות של היגדי המוסר מהצוואות לספרות הרבנית, אתרכו בספרות חז"ל המוקדמת.

²⁰ אשרמן, מבנה האתיקה בצוואות (הדוקטורט בגרמנית אינו נגיש בספריות בארץ; סיכומו הובא בהולנדר ודה יונגה, צוואת השבטים, עמ' 41).

²¹ הולנדר, יוסף כמודל אתי.

²² ראו: קיסטר, ספרות החכמה בקומראן.

²³ להלן עיקריהם לפי כותרות של סגל, בן סירא: ענוה (ג 16-22); בושה רעה ושאר מידות רעות (ד 21-36); אומץ וכיבוש הדיבור והיצר (ה 13-3); גאווה (י 6-18); כבוד (י 20-10); הנאת העולם הזה (יג 29-22); היחס לרע (כב 31-33); מוסר פה (כג 9-23). ישנן עוד אמרות רבות על מידות הנפש בבן סירא, אך אינן בכותרות אלו.

²⁴ בעוד שהצוואות עוסקים בשמירת המצוות, בהטפות למען אלו הנרפים בקיום החוק המקראי.

²⁵ בספרות חז"ל יש מעט צוואות כספרות (למעט צוואה כמסמך משפטי, ראו: אלון, מחקרים א, עמ' 320-328), ובימי הביניים ישנה פריחה של מחודשת של ספרות הצוואות, ראו: פרידברג בית עקד ספרים, ד, עמ' 1218; אברהם, צוואות.

ספר הצוואות הוא הספר החיצוני ששרד בכמות הרבה ביותר של גרסאות בכנסיות הנוצריות, נוכח תרגומו השונים, כשבניהם הבדלי נוסח משמעותיים יחסית,²⁶ לצד נוסחיו המקוריים (אך החלקיים) בעברית ובארמית. אין בעבודה זו בדיקה והשוואה של הנוסחים. מלבד הבדלי הנוסח, ישנם הבדלים בתרגומים החוזרים לעברית. הנוסח שהשתמשתי לציטוט במאמר זה הוא של כהנא, הספרים החיצוניים.²⁷ אכנה בקיצור כל צוואה לפי ייחוסה לבן יעקב, ולא למחבר אנונימי, כפי שנוהגים חלק מהחוקרים.

ג. קדימות המוסר ומקורותיה, יחסית לתורת משה בסיני, והקבלות לנצרות

3. האם טעמי המצוות בתורת משה, הם הדרך להגיע למוסר ומידות הנפש?

שאלה מקדימה בתחום היא – האם התורה ומצוותיה מקבילה למוסר, והאם היא כוללת ומקיפה את כל המוסר האלוהי, הטבעי והאנושי?

בהצגה הפוכה לכך, נשאל האם התורה מכירה בכך שיש מוסר חוץ-תורני? אם כן, מה מקורותיו? איך התורה מתייחסת אליו? האם הוא סותר או משלים את התורה?

רבות האמירות בחז"ל על דרך ראויה שאינה הלכתית, כ'לפנים משורת הדין',²⁸ ואולי האמירה החריפה שמציינת את הסתירה בין המוסר להלכה, היא: 'לא חרבה ירושלים לא על שדנו בה דין תורה.. שהעמידו דיניהם על דין תורה, ולא עבדו לפנים משורת הדין' (בבא מציעא ל ע"ב).

אוטו טוען שיש הבדל בין מוסר נביאים המובן והגיוני לנו, לבין מוסר הכוהנים, שאינו ברור לנו דיו, כיצד הוא משולב עם הטומאה והטהרה.²⁹

הנביאים המשילו את קושי העורף וסירוב העם לקבל המוסר (ו/או הוראות האל הנוספות), בתיאורי גוף שונים, כמו: 'לב האָבן';³⁰ 'עַרְלוֹת לְבַבְכֶם';³¹

למרות חשיבות מידות המוסר המוזכרת לעיל, אין בתנ"ך, ואף לא בספרי מוסר כמו משלי, קהלת ואיוב, ריכוז מסודר של מידע על השפעות הרוחות והיצרים על האדם, והמלצות לבניית מידות נפשו, אלא המקרא

²⁶ בעיקר בין הנוסח היווני לארמני, אך עיקרי הבדלי הנוסח נוגעים לנקודות נוצריות (שמרובות ביווני לעומת הארמני).

²⁷ תורגם ע"י ישראל אוסטירזיצר.

²⁸ וגם: 'למען תלך בדרך טובים' (בבא מציעא פג ע"א).

²⁹ אוטו, אתיקה תיאולוגית.

³⁰ יחזקאל לו 26.

³¹ ירמיה ד 4, אך ביטוי זה מופיע כבר פעמיים בדברים י 17.

מביאם בנקודות מפוזרות. גם בספרויות שביקשו להשלים את המקרא, כגון הברית החדשה וספרות חז"ל,³² אין בהן רשימה סגורה או מסודרת של מידות המוסר והשפעת הרוחות על נפש האדם.³³

מתבקשת השאלה – מדוע התנ"ך קיצר, או לא ריכז, את תורת מוסר ומידות הנפש באופן מסודר?

תשובה אפשרית לכך היא מהצוואות, שהן באות ללמד את העיקרון ש'דרך ארץ קדמה לתורה', דהיינו, שקומה ראשונה של המוסר הבסיסי (שמובא בהרחבה בצוואות) רלוונטית לכל אדם ודת, ואילו תורת משה היא קומה נוספת שכוללת בעיקר את הברית בין עם ישראל לאלוהיו, תוך העלאת רמת הקדושה במצוות שונות. מהלך זה ממשיך עם השלמות פרקי מוסר בתר-מקראיים, כמו בן סירא וספרות החוכמה מקומראן.

תשובה אפשרית אחרת היא שתיקון המידות הוא חלק מהמצוות שבין אדם למקום, כפי שטוען נפתלי א 6 (נוסח עברי): 'ומה הוא צריך לעבודתנו? אמר להם: לא הוא צריך לכל בריה, אלה כל בריות עולמו צריכים לו, אבל לא תוהו יצר לעולמו, אלא כדי שייראו מלפניו, ושלא יעשה איש לרעהו - מה שלא רצה לנפשו'. לוי יג 6 ובנימין ה 4 מסיקים את תוצאת ההרגשות לפי טוב המעשים,³⁴ וגם ספר החינוך טז מציין ש'אחרי הפעולות נמשכים הלבבות'.³⁵ גם חז"ל הציבו רמת תכונות שנצרכת להגיע לנבואה,³⁶ ולאורך הדורות, נימקו הוגים ופרשני המקרא, את טעמי המצוות בטיעונים מוסריים, אם כי בחז"ל יש גם דעה שאין טעם מוסרי למצוות,³⁷ ועל מצוות הגיוניות דרשו: 'למה לי קרא, סברא היא'.³⁸

בפרק הבא מובאת תשובה חיובית על כך שלפי הצוואות, ישנה תורת מוסר נוספת על המקרא, שמקררותיה מגוונים.

3.1. מצווה הבאה בעבירה: הבאת קורבן בתנאי של תיקון החטא

³² שתי המשניות שעסקו במוסר ובמידות הן: פרקי אבות ודרך ארץ זוטא ורבה. בתקופת הגאונים חוברת מסכת כלה רבתי. דבריו המפורסמים של פנחס בן יאיר (סוטה ט טו) מציגים רשימה מעניינת אך רק בהיררכיה חיובית: 'תורה מביאה לידי זהירות זהירות מביאה לידי זריזות זריזות מביאה לידי נקיות נקיות מביאה לידי פרישות פרישות מביאה לידי טהרה טהרה מביאה לידי (חסידות חסידות) מביאה לידי ענוה ענוה מביאה לידי יראת חטא יראת חטא מביאה לידי (קדושה קדושה) מביאה לידי רוח הקודש רוח הקודש מביאה לידי תחיית המתים'. אמירה זו שימשה מקור בסיסי לכמה ספרי מוסר רבניים (הידוע שבהם: 'מסילת ישרים'), אך גם ביניהם יש רשימות וחלוקות שונות של המידות המוסריות.

³³ קאנט, הדת בגבולות התבונה, עמ' 153, טען: 'הדת האמיתי, האחת והיחידה, אינה מכילה דבר זולת חוקים, זאת אומרת, אותם עיקרים מעשיים שאנו יכולים להיות מודעים להכרחיותם..., שבהם אנו מודים... באשר הם מתגלים לנו על-ידי התבונה הטהורה'.

³⁴ לוי יג 6: 'וזרעו טוב בנפשותיכם - ותמצאהו בחייכם, ואם רע תזרעו - רגז ועצב תקצרו'; בנימין ה 4: 'לא כבוד אנשים וקלונם יטו את היצר הטוב, וערמה וכזב וריב ודבה לא ידע, כי יי ישכן בו, ויאיר את נפשו, ויחדהו בכל בכל עת'.

³⁵ רבינו בחיי חילק את המצוות וידיעת הדת לשני חלקים: חובות האיברים וחובות הלבבות, כאשר חובות הלבבות הן חשובות ונפוצות אף יותר מחלק מהמצוות של חובות האיברים. מנגד, היו שסברו כי תיקון המידות אינו מכלל תרי"ג מצוות (רבי חיים ויטל הוא ממובילי דרך זו).

³⁶ 'אין הנבואה שורה אלא על חכם, גיבור, עשיר וענוי (נדרים לח'), וכך גם אמרתו של פנחס בן יאיר החסיד (עבודה זרה כ ע"ב).

³⁷ ברכות לג ע"ב; מגילה כה ע"א: 'מפני שעושה מדותיו של הקדוש רחמים, ואינן אלא גזרות'.

³⁸ כתובות כב ע"א; בבא קמא מו ע"ב; נדה כה ע"א.

נביאי הנ"ך הדגישו את המצוות המוסריות שבין אדם לחברו,³⁹ בפרט יחסית למצוות הקרבת קורבנות, בכך שהטיפו נגד העלאת קורבן ללא תיקון החטא/פשע (שעליו מבוקשת הכפרה).⁴⁰ במצב כזה, הנביאים אף הגדירו את הקרבת הקורבנות כעבירה,⁴¹ וכשהעם המשיך בשלו, גם הנבואות החמירו והטיפו אף נגד בית המקדש.⁴²

לכאורה, זבולון ז' 2 מציג היתר של 'מצווה הבאה בעבירה': 'ראיתי איש בצרה ערס בקרה, ויכמרו רחמי עליו, ואגנוב בגד מבית אבי ואתנהו בסתר לאביו'. בנימין יא 1 מתאר שבאחרית הימים כינויו 'זאב' יקבל משמעות טובה, במקום גניבת הטרף.⁴³

4. מקורות תורת הצוואות שלפני מתן תורת משה בהר סיני:⁴⁴ 'דרך ארץ קדמה לתורה'

במאמר זה אכנה את כל תורת הצוואות, שעיקרה מוסר, בביטוי: 'תורת מוסר הצוואות'.⁴⁵ אך היות והצוואות מתייחסות לזמנן במצרים, טרם מתן תורת ישראל למשה בסיני,⁴⁶ בדומה לפתגם החז"לי: 'דרך ארץ קדמה לתורה',⁴⁷ השאלה המתבקשת היא - מהי אותה תורה, ומהן אותן מצוות, במיוחד כאשר אשר ז' 5 מנגידם למצוות בני האדם?⁴⁸

³⁹ ישנן עשרות נבואות כאלו, כגון: 'וְאִישׁ אֶת רֵעֵהוּ אֵל תַּחֲשֹׁבוּ בְלִבְבְּכֶם, וְשָׁבַעַת שֹׁקֵר אֶל תִּאָּהֲבוּ, כִּי אֵת כָּל אֱלֹהֵי אֲשֶׁר שָׁנֵאתִי נֹאֵם יי' (זכריה ח 17); 'כִּי חֶסֶד חִפְצָתִי וְלֹא זָבַח, וְדַעַת אֱלֹהִים מַעֲלֹתִי (הושע ו 6).
⁴⁰ כגון: 'וְלֹא יָשִׁיב אֵל לְבוֹ וְלֹא יִדַּעַת וְלֹא תִבּוֹנָה לְאִמֵּר חֲצִילוֹ שֶׁרַפְתִּי בְּמוֹ אִשׁ וְאֵף אֶפִּיתִי עַל גְּחֻלּוֹ לְחֵם אֶצְלָה בְּשֶׁר וְאֶכֶל וְיִתְרוֹ לְתוֹעֵבָה אֶעֱשֶׂה לְבוֹל עַץ אֶסְגֹּדִי (ישעיהו מד 19).
⁴¹ כמה דוגמאות מהנביאים: (שמ"א טו 22); (ישעיהו סו 2). גם חז"ל אסרו על שימוש בלולב גזול (סוכה ל'); 'לא תגנוב על מנת למיקט, לא תגנוב על מנת לשלם תשלומים כפל (בבא מציעא סא ע"א).
⁴² ירמיה ז' 11: 'הִמְעַרְתָּ פְרָצִים הָיָה הַבַּיִת הַזֶּה, אֲשֶׁר נִקְרָא שְׁמִי עָלָיו, בְּעֵינֵיכֶם גַּם אֲנֹכִי הִנֵּה רְאִיתִי נֹאֵם יי'; מלאכי א 10: 'מִי גַם בָּכֶם וְיִסְגֹר דְלֹתֵיכֶם, וְלֹא תֵאִירוּ מִזְבְּחֵי חֲנָם'. במקור זה השתמשה גם עדת קומראן בגישתה נגד פולחן בית המקדש השני, שהיה טמא לדעתה בימיה: 'וכל אשר הובאו בברית לבלתי בוא אל המקדש להאיר מזבחו חנם, ויהיו מסגירי הדלת, אשר אמר אל - מי בכם יסגור דלתו ולא תאירו מזבחי חנם, אם לא ישמרו לעשות כפרוש התורה לקץ הרשע ולהבדל מבני השחת ולהנזר מהון הרשעה הטמא בנדר ובחרם ובהון המקדש' (ברית דמשק ו-11 16).

⁴³ 'ולא אקרא עוד זאב יטרף בגלל גנבותיכם, כי אם עובד ה' ומחלק טרף לעושי טוב'.

⁴⁴ תורת משה כוללת תורות שניתנו באוהל מועד וערבות מואב, אך לצורך נוחות ההשוואה, הכללתים בתורת הר סיני.

⁴⁵ יש להעיר כי המילה "מצוות" ו"צוואות" הן מאותו שורש, ומשמעות קרובה, וכן כך ראו הצוואות את עצמן, כמעין מצוות ה'/תורה.

⁴⁶ סלינגרלנד (1986) פתח בטענה שתפיסת החוק (Nomos) בצוואת השבטים היא מנקודת מבטם של השבטים, באופן אותנטי שהספר נכתב טרם מתן תורה, כך שלא היה אמור להיות להם מידע אודות תרי"ג מצוות והחוק הרשמי שניתן במעמד קבלת התורה.

⁴⁷ האמרה בלשונה זו אינה מופיעה במקורות, אלא: 'יעשרים וששה דורות קדמה דרך ארץ את התורה (ויקרא רבה ט ג'), וכן: 'לשמור את דרך זו דרך הארץ, מלמד שדרך ארץ קדמה לעץ החיים, ואין עץ אלא תורה, שנאמר עץ חיים היא' (ילקוט שמעוני בראשית ג רמז לד), וכן בתנא דבי אליהו א. שמות רבה ה 17: 'מלמד שהיו בידן מגילות שהיו משתעשעין בהן משבת לשבת לומר שהקב"ה גואלן'. להרחבה: קרוב, דרך ארץ קדמה לתורה.

⁴⁸ 'כי קראתי בלוחות השמים, כי שמוע לא תשמעו אליו ופשוע תפשעו בו, ולא תלכו בחקות יי' כי אם במצוות בני האדם ותשחיתו ותרעו'.

כשתים עשרה פעמים בצוואות ישנן הוראות לשמור על התורה ומצוות האל,⁴⁹ וחלקן מסבירות על מה יש לשמור: לוי יג 1 מציין כיראה ותום לב;⁵⁰ זבולון ה 1 ובנימין ט 4 מתארן כחסד ורחמים גם לבע"ח;⁵¹ דן ה 1 מסבירן לריחוק מהכעס ושנאת השקר;⁵² נפתלי ח 7 מלמד ש'מצוות התורה שני פנים להן, ובתבונה תמלאנה', אשר הובא בהרחבה באשר א-ו;⁵³ יוסף יט 9 מקשרן עם כיבוד לוי ויהודה,⁵⁴ ובנימין ג 1 דורש ללכת בדרכי יוסף הטוב והקדוש.⁵⁵ מקורות אלו אינם מסכמים את כל הגדרת תורת ה' והמצוות, כיוון שהצוואות מגדיר את תורת האל גם מתוך חלוקת הטוב והרע בעולם,⁵⁶ וגם את רצון האל לתמימות.⁵⁷

⁴⁹ אזכורי המונח "תורה" (בחלקם לצד "מצוות") נוספות (מעבר לאלו הרשומים מעלה, הכוללים הסבר) בצוואות: ראובן ד 1: 'על כן אל תפנו בני אל יפי הנשים, ואל תפנו לבכם אל מעשיהן, והתהלכו בתם לבב ביראת יי ובמעשים טובים, ובתורה תהיו עמלים ועל יד עדריכם, עד אשר יתן יי לכם אשה אשר ירצה הוא בה, למען לא תענו כאשר עניתי אנכי'; לוי יד 4: 'כי מה יעשו כל הגוים, אם בחשך ילכו בפשעכם ותבאנה קללות על שבטכם, והאור הנתן בתורה להאיר לכם ולכל איש אותו תחפצו לכבות, ותורו את המצוות נגד חקי אלהים'; טז 2: 'ואת התורה תסירו ואת דברי הנביאים לאין תשימו בתהפוכות רשע, ואנשים צדיקים תרדפו ותמימים תשנאו ודברי אנשי אמת תשקצו'; נפתלי ח 7: 'כי גם מצוות התורה שני פנים להן ובתבונה תמלאנה'; אשר ב 6: 'כל אשר יחמס את רעהו, יכעיס אלהים, וישבע לשוא באל עליון, ועל העני ירחם, את יי נותן התורה יתעב, ויכעיס ואביון יחיה'. גם נביאי התנ"ך הזכירו פעמים רבות את ה"תורה" (הושע ד 6; ח 1; ח 12; עמוס ב 4; ישעיה א 10; ה 24; כד 5; ל 9; נא 7; ירמיה ב 8; ו 19; ח 8; ט 12; טז 11; כו 4; לב 23; מד 10; תהילים א 2; קיט), ולמול פעמים בודדות של "תורת משה" (מלאכי ג 22).

אזכורי המונח "מצוות" בצוואות: לוי 4-7: 'כי מה יעשו כל הגוים אם בחשך ילכו בפשעכם ותבאנה קללות על שבטכם והאור הנתן בתורה להאיר לכם ולכל-איש אותו תחפצו לכבות ותורו את המצוות נגד חקי אלהים.. את קרבנות יי תגזלו ומחלקיו תגנבו כל מבחר ובשאת נפש עם הזונות תאכלו; ואתם בכהנתכם תרהבו ותתנשאו על בני איש וגם נגד מצוות אלהים תתרוממו'; ג ד 2: 'כי השונא יחטא גם לאלוהים, כי לא יחפוץ שמוע לדברי מצוותיו לאהוב את רעהו, ולא לאלוהים יחטא'; אשר ו 1, 3: 'ואתם בניי, שמרו גם אתם את מצוות יי, ולכו בישר פנים אחרי האמת; שמרו בני אתם את מצוות יי ואל תלכו אחרי הרע בחשבכם אותו לטוב ודרשו אחרי הטוב באמת ושמרהו בכל מצוות יי, כי תשובו אליו ובו תרגעו'; יוסף יח 1: 'וכי תלכו גם אתם במצוות יי, ינשא יי אתכם בטוב לעולמים'; בנימין ט 6: 'כי את כל אלה נתנו לנו נחלה לאמר שמרו את-מצוות יי עד אשר יגלה יי ישועתו לכל הגוים'.

⁵⁰ 'ועתה בני הנני מצוה אתכם, יראו את יי אלהיכם בכל לבבכם והתהלכו בתם לבבכם ככל מצוותי'.
⁵¹ זבולון ה 1: 'ועתה בני הנני מצוכם אשר תשמרו את מצוות יי, ותרחמו איש על קרובו ותחוסו על כל לא רק על בני אדם, כי אם גם על כל חי אשר לא ידבר'; בנימין ט 4: 'אתם גמלו אמת איש את קרובו, ושמרו את חקות יי ואת מצוותיו'.

⁵² 'ועל כן בניי, שמרו את מצוות יי ואת תורתו, נצרו וסורו מן הכעס ושנאו כזב, למען ישכן בקרבכם יי, ובליעל ינוס מכם'.

⁵³ השוו: הושע יד 10: 'מי חָכַם וַיִּבֶן אֱלֹהִים נְבוֹן וַיִּדְעַם, פִּי יִשְׁרִים דְרָכָי ה', וַצַּדִּיקִים יִלְכוּ בָם וּפְשָׁעִים יִפְשְׁלוּ בָם', וכן חלוקת זמני המעשים בקהלת ג 1-8: 'לִפְלֹל זָמַן וְעֵת לְכָל חִפְצֵי תַחַת הַשָּׁמַיִם'.

⁵⁴ 'ואתם בניי שמרו את מצוות יי, וכבדו את לוי ואת יהודה, כי מזרעם יקום לכם אשר יציל את כל הגוים ואת ישראל'.

⁵⁵ 'ועתה בניי, אהבו גם אתם את יי אלהי השמים והארץ, ושמרו מצוותיו ולכו בדרכי יוסף האיש הטוב והקדוש'; בנימין ט 10: 'כי את כל אלה נתנו לנו נחלה לאמר שמרו את מצוות יי עד אשר יגלה יי ישועתו לכל הגוים; ואתם בניי, אם תתהלכו בקדשה במצוות יי, עוד תשכנו אתי לבטח, וכל ישראל יקבץ אל יי'.

⁵⁶ כגון: אשר א-ה; בנימין ג 2; ה 2; ו 1.

⁵⁷ כגון: 'ועתה בני שמעו אלי והתהלכו בתם לבבכם כי בו ראיתי את כל רצון יי; איש תם לא ישאף הון מאכלי תאוה שונים, לא יחמד בגד מחלצות לא ירצה; ימים רבים לא יקוה לחיות והוא רק לרצון יי יחכה; ועל כן כל רוחות תעתועים לא ימשלו בו כי לא יואיל הבט אל יפי הנשים למען אשר לא יחלל נפשו בתהפוכות רע; אין קנאה בעצותיו והכעש לא יעציב את נפשו ולא יענה את רוחו בתאוה נכזבה; והוא בתמת נפשו יתהלך, וכל דבר בישר לבבו יראה ויעצם עיניו מראות רע בחטאי העולם לבל יראה בהפר איש את מצוות יי (יששכר ד). השוו: 'המבינים זאת לא ינומו והאזינו ללמוד את החכמה הזאת ונעמה לאוכליה ממאכלי תאוה' (חנוך פב 3). התמימות מודגשת בקדמונים: 'חנוך נמצא תמים, והתהלך עם יי ונלקח אות דעת לדור ודור' (בן סירא מד 16); 'נח איש צדיק תמים הָיָה בְּדַרְתָּיו (בראשית ו 9); 'וַיְהִי אַבְרָם.. וַיֵּאמֶר אֵלָיו אֲנִי אֵל שְׂדֵי הַתְּהֵלֶךְ לְפָנַי וְהָיָה תָמִים' (יז 1).

מה הם המקורות של תורה ומצוות של תורת המוסר בצוואות?

4.1. למידה עצמית מתשובה אל ה', חקירת מצוות והדרך לאמת:

גד ה 6-8 ושמעון ג 5 מציינים כי התשובה לה' היא שגילתה להם את תורתם: 'זאת הכרתי לאחרונה, אחרי אשר שבתני מחטאי אשר חטאתי ליוסף. כי התשובה אל אלוהים באמת תזרה כסילות,⁵⁸ ותפיץ חשק ותאיר את העיניים, ותיתן דעת לנפש ותנהל עצה לתשועה. וכל הדברים האלה אשר לא למדוהו בני איש,⁵⁹ אותם יכיר בשובו מדרכו; 'ועל כן עניתי שנתיים בצום נפשי, ואדע כי יגאל איש מקנאה ביראת אלהים'.

ראובן ג 8 מלמד שהשגת דעת אמת והבנת המצוות, היא זכות שנקנית רק בתנאי של מידות הנפש הנכונות: 'וככה יאסף כל נער כי יחשיך דעתו מאמת, ולא יבין בחקת יי, ולא ישמע למוסר אבותיו, כאשר סבלתי גם אני בנעוריי', וזאת לאחר שסקר את רוחות התוהו והתעתועים. אשר ה 4 מגלה כי חקירת המצוות היתה נר לרגליו: 'בכל אלה ניסיתי אני בימי חיי, ולא סרתי מאחרי אמת יי, ואת חוקי עליון חקרתי, כי בכל כחי הלכתי בישרי אחרי הטוב'. מונח החקירה יכול להתפרש כבירור בנסתרות, תחום אפל שבו בעיקר איסורים, כגון בן סירא ג' 19-20 (צוטט בחגיגה יג'): 'פלאות ממך אל תדרוש, ומכסה ממך אל תחקור. במה שהורשית התבונן, ואין לך עסק בנסתרות'.⁶⁰

אמנם בני"ך מודגש העיקרון לדעת את ה'⁶¹, אך רק ישעיה כט 13-14 הציב זאת כסיבה לאי-הבנת החוכמה: 'ויאמר אדני, יען כי נגש העם הזה בפיו ובשפתיו כבדוני, ולבו רחוק ממני, ותהי יראתם אתי מצות אנשים מלמדה; לכן הנני יוסף להפליא את העם הזה הפלא ופלא, ואבדה חכמת חכמיו ובינת נבניו תסתתרו'. מדברים ו 18 נראה שהדרישה ה' היא שהאדם יחקור ויפעל: 'ועשית הישר והטוב בעיני ה'', בדומה ל'והלכת בדרךיו' (דברים כח 9), ומטענתו של אברהם: 'השפט כל הארץ לא יעשה משפט', אפשר ללמוד שמשפט השמיים והארץ שווים, וביכולת האדם להבין זאת. במגילות החוכמה בקומראן רווחת גישה זו: 'וברזי עד לא הבטתם, ובבינה לא השכלתם [...] כי לא הבטתם בשורש חוכמה' (4Q300 קטע 1. א-ב ש' 3-2); 'רז נהיה דרוש והתבונן בכל דרכי אמת וכל שורשי עולה תביט ואז תדע מה מר לאיש ומה מתוק לגברי' (חוכמת רז נהיה, פרק ב [קימרון, החיבורים העבריים ב, עמ' 156, ש 14-15]); 'יומם ולילה הגה ברז נהיה ודרוש תמיד ואז תדע אמת ועול חכמה [ואול]ת'... בכל דרכיהם עם פקודתם לכול קצי עולם ופקודת עד ואז תדע בין [טו]ב ל[רע] כ[מעשי]הם) כיא אל הדעות סוד אמת וברז נהיה פרש את אושה ומעשיה... [בכול מ]עשיו אלה שחר תמיד והתבונן [בכול]ל תוצאותמה ואז תדע בכבוד ע[ו]זו ע[ו]ם רזי פלאו וגבורת מעשיו (חוכמת רז נהיה א [קימרון, החיבורים העבריים ב, עמ' 148, שורות 24-25, 27-25, 30-31).

⁵⁸ אולי בניגוד לישעיה ה 13: 'לכן גלה עמי מבלי דעת'.

⁵⁹ גד אינו מצייך מי הם שלימדוהו, ובעיקר כיצד ניתן לדעת איזה היא תורת אמת. אפשר להניח שעיקר כוונתו לתורת הקדמונים בסעיף הקודם.

⁶⁰ להרחבה: צורף, נגלות ונסתרות.

⁶¹ 'דע את אלהי אביך ועבדוהו בלב שלם ובנפש חפצה' (דבה"י א כח 9); 'ואותי יום יום ידרשון, ודעת דרכי יחפצון, כגוי אשר צדקה עשה ומשפט אלהיו לא עזבי' (ישעיה נח 2); 'הבישו כי תועבה עשו, גם בוש לא יבושו גם הכלים לא ידעו' (ירמיהו ו 15).

זבולון י מציין שתורתו כנוספת על תורת האל: 'כי עוד אקום בתוככם כמושל בין בניו, ואגיל בתוך שבטי אשר ישמרו את תורת יי ואת מצות זבולון אביהם'.⁶²

4.2. ידיעות נסתרות בחוקי השמיים

לוי ה 4 ואשר ז 5 מציינים שקראו בלוחות האבות/שמיים, אך לא מפרטים איפה וכיצד.⁶³ יוסף ב 2 מספר שעמד בניסיונות, אך אינו מציין כיצד לדעת מתי האדם בניסיון (מתי סיימו ואיך עמד בו) לעומת מתי הוא נענש (או מתגמל): 'בעשרה ניסיונות בחנני, ובכולם ארך רוח הייתי'. יש לציין כי למקצת בני יעקב היו התגלויות שמימיות (בעיקר ללוי),⁶⁴ ולרובם חלומות נבואיים לאחרית הימים (איני דן בהם במסגרת מאמר זה).

זבולון ב 9 מגלה שידיעותיו כוללות פרטים סיפוריים: 'כי מנע ה' את המים מעלות בהם למען יהיה מפלט ליוסף', אך אינו מגלה כיצד נודע לו זאת.

4.3. מחוכמה בבריאה ועד לתורה

ההוראה העיקרית ללימוד חוכמה מובאת בלוי יג.⁶⁵ הוראות והמלצות לרכוש חוכמה רווחים בספרויות הקרובות, וכאן אגע רק בהקשר של חוכמה כשם נרדף לתורה, שכן הדיון נסוב על מהות תוכן התורה והמצוות של הצוואות, ומקורותיה.

לפי משלי ח 22 ('מאזי'),⁶⁶ לידת החכמה קדמה לבריאת העולם, ובמשלי ח 27 מצוין: 'בִּהְקִינֹו שְׁמַיִם, שָׁם אָנֹו, בְּחֻקֹו חוּג עַל פְּנֵי תְהוֹם'. איוב לח 4 ממחיש את הטענה שהחוכמה קדמה לבריאה, שכן לפיה ברא הבורא את היצירות ומערכות תפעוליהם.⁶⁷

גם בחנוך לט 11 עולה ההתאמה למסורת שהחכמה קדמה לבריאה,⁶⁸ ובפרק מב 2 מצוין שהחכמה ירדה מהשמיים, אך לא מצאה לה מקום בארץ, ולכן התיישבה עם המלאכים,⁶⁹ לעומת החמס שכן התמקם

⁶² במצוות אלו שלומדים בני יעקב מעצמם או מהתשובה, יש לכאורה סתירה לדברי אשר ז 5, שכאמור מנגיד את מצוות האל למצוות בני האדם: 'כי קראתי בלוחות השמים, כי שמוע לא תשמעו אליו ופשוע תפשועו בו, ולא תלכו בחקות יי כי אם במצות בני האדם ותשחיתו ותרעו.

⁶³ 'ואשמיד בעת ההיא את בני חמור, ככתוב בספר האבות/שמיים'; 'כי קראתי בלוחות השמים, כי שמוע לא תשמעו אליו ופשוע תפשועו בו, ולא תלכו בחקות יי כי אם במצות בני האדם ותשחיתו ותרעו. דבר דומה מציין בב 10: 'וכאלה דבר אלהים גם על לוחות החקות'. הביטוי 'לוחות שמיים' מוזכר גם ביובלים ג 10 (והשוו לל 23).

⁶⁴ גם יהודה טז 4 מציין: 'אשר אמר לי אלהים', אך לא ברור כיצד נאמר לו (אם בחלום/נבואה/מסורת אביו?).
⁶⁵ היובלים מה 16 מציין שיעקב: 'ואת כול ספריו וספרי אבותיו נתן ללוי בנו לשמרם ולחדשם לבניו עד היום הזה'.

הולנדר, יוסף כמודל אתי, עמ' 59, מקשרת זאת לחוכמה היוונית.

⁶⁶ 'האל קִנְיֵי רֵאשִׁית דָּרְכֹו, קָדָם מִפְּעֻלֹו מֵאָז'. השוו: ישעיהו טז 13; מח 7, ועוד.

⁶⁷ 'איפה היית בְּיַסְדֵי אֶרֶץ, הִגַּד אִם יִדְעֶת בִּינְה'.

⁶⁸ 'ולפניו אין תכלה, הוא ידע עד לא נבראה תבל את אשר יהיה לעולם ומדור לדור'.

⁶⁹ 'החוכמה יצאה לשכון בין בני אדם, ולא מצאה לה משכן, ותשב לה החוכמה אל מקומה, ותשב בין המלאכים'.
השוו: בראשית ג 5: 'כִּי יִדַע אֱלֹהִים, כִּי בָיֹום אֶכְלָקָם מִמְּנוֹ וְנִפְקָחוּ עֵינֵינוּ, וְהִיָּתָם פְּאֵלֵהִים יִדְעֵי טוֹב וְרָע'.

בארץ. לעומתו, בן סירא כד מעביר את החוכמה מהבריאיה⁷⁰ להנחלתה לעם ישראל בירושלים.⁷¹ מאידך, גם בחנוך צ 6, 29, 72 ובדומה בבן סירא לו (לג') 13-21, 73 התורה המלאה מיוחסת לאחרית הימים. מכאן שיש הקבלה חלקית בין התורה לחוכמה, כאשר התורה היא שיא החוכמה, אך נסתרת ומתגלית בתקופות העולם.

4.4. טענת חוקי ה' (וידיעתם) נשענת על סדר נכון של היקום

על כך יורחב בהמשך בפרק: 'מחוקי בריאת הטבע, הגוף והרוחות, לכלי הנפש והמידות'.

4.5. יחס התורה למקורות ותוספות מוסר ומצוות הלכתיות:

מקורות ותוספות המוסר של צוואות השבטים מעלות את השאלה, האם הן תוספות לתורה, וזאת כאשר התורה אסרה על הוספת מצוות: (דברים ד 2; יג 1). מצד שני, ישנן הוראות מוסר רבות בספר משלי, ואלו כנראה אינן נחשבות מצוות או תוספות על התורה.

אלא שתוספות הלכתיות מובהקות (ולא מוסריות) מצויות בספר היובלים מצוות הלכתיות (כגון ??). אולי אפשר לפתור תוספות אלו, בכך שניתנו עד מתן תורה ולא אחריה. כאן נשאלת השאלה - מה קורה אם יש

⁷⁰ בפסוקים 3-6 ו-10 מתואר מעשי החכמה בשלבי הבריאיה. ייתכן שבהקבלה לבראשית א 2: 'וַיְרוּחַ אֱלֹהִים מְרַחֵף עַל פְּנֵי הַמַּיִם', הקרוב גם ללוגוס היווני. כמו איוב כד 14, רק החוכמה יכולה להקיף את כל חוג השמים כשם שמקיף אותה אלוהים, והשוו: 'אלא שהרקיע העוטף את הארץ רק הוא אלוהי ומושל ביקום' (פטר שפר, יודופוביה, פרק 1, גירוש ממצרים, הקטאיוס איש אבדרה).

⁷¹ בפסוק 9 מונחלת לעם ישראל, ובפסוקים 10-12 ו-25 למקדש בירושלים: 'ויאמר ביעקב שיכני, וישראל תירשי... במשכן קודש לפניו שרתי, ובכל בציון התיצבתי; בעיר אהובה כמוני נחתי, ובירושלים ממשלתי; מעולם מראש בראני.. בעיר אהובה כמוני נחתי, ובירושלים ממשלתי, ואשריש בעם נכבד, בחלק יי נחלתו.. הראשונים לא ידעו ערכה, והאחרונים לא ידעו תכליתה'.

כך גם נרמז בדברים ד 6: 'וַיִּשְׁמְרֵתֶם וְעִשִּׂיתֶם כִּי הוּא חֻקְמֵתְכֶם וּבִינֵתְכֶם לְעֵינֵי הָעַמִּים, אֲשֶׁר יִשְׁמְעוּן אֶת כָּל הַחֻקִּים הָאֵלֶּה, וְאָמְרוּ רַק עִם חֻקֶּם וְנִבְּוֹן הַגּוֹי הַגָּדוֹל הַזֶּה'; ישעיה ב 3: 'כִּי מִצִּיּוֹן תֵּצֵא תוֹרָה וְדָבַר יִי מִירוּשָׁלַם'; ברוך ג 37-36: 'וַיִּתְּנָה לִיעֶקֶב לְבָדוּ... אִזּוּ עַל הָאָרֶץ נִרְאָתָה וּבִתּוֹךְ אֲנָשִׁים הִתְהַלְכָה'; עבודה זרה ב ע"ב: 'שהחזירה הקב"ה [את התורה] על כל אומה ולשון ולא קבלוה עד שבא אצל ישראל וקבלוה'. דברים דומים מצוינים גם במדרש משלי (בובר) ח 22 וגם בבראשית רבה א ד (ובסדר קצת שונה בפסחים נד).

כנראה ההבדל בין חנוך לבן סירא נעוץ בזמן מתן תורה, שכן חנוך מיוחס לדור השביעי לאדם הראשון, והוא עצמו הראשון שהשיג חוכמה מדע וכתובה. עם זאת, חנוך מתאר את בית שני (צ 29) והחשמונאים (צ 9-16), ואף מציינ 'תורת עולם' (צט 2).

⁷² 'והנה טלאים נולדו לצאן הלבנים, ויחלו לפקוח עיניהם ולראות ולקרוא אל הצאן; הם צעקו אליהם ואלה לא האזינו אל דבריהם כי חרשים היו מאוד ועינים כהו מאוד מאוד; 'ועיני כולם נפקחו, ויראו את הטוב ולא היה בתוכם איש אשר לא ראה'. עדת קומראן טוענת שהם זכו למימוש: 'וי[ב]קשו את התורה וא[ת] המ[צ]וה בכול לבבם ובכל נפשם, ה'זו כמגששים ד[נ]ך עינים התורה הולכת ומרב[ה] אור ועיניהם כעיני ע[ז]ר עד אשר יפקחו וראו [כי אשמים הם' (4Q306, קטע 2, קימרון, החיבורים העבריים ג, עמ' 67); 'ויצמח מישראל ומאהרן שורש מטעת, לירוש את ארצו ולדשן בטוב אדמתו, ויבינו בעונם וידעו כי אנשים אשימים הם ויהיו כעורים וכימגששים דרך שנים עשרים' (ברית דמשק א 7-10 [קימרון, החיבורים העבריים א, עמ' 6]).

⁷³ 'אסוף כל שבטי יעקב, ויתנחלו כימי קדם; רחם על עם נקרא בשמן, ישראל בכור כיניתה; רחם על קרית קדשך, ירושלים מכון שבתך; מלא ציון את הודך, ומכבודך את היכלך; תן עדות למראש מעשיך, והקם חזון דְבַר בשמן; תן את פְּעֻלַת קוֹיֶיךָ, ונביאיך יִאֲמִינוּ (לפי כתב-יד מגניזת קהיר).

חידוש הלכתי מתבקש לאחר מעמד הר סיני, שראוי להכתב בחוקות השמיים ולהישמר ע"י בני ישראל, האם אין חוק כזה מתנגד עם האיסור החוזר בדברים?

לעדת קומראן יש עשרות חוקים/נהלים הלכתיים נוספים על האמור בתורה, וכנראה הם מפורשות שחלקן את פירוט של מצוות התורה שהן עקרוניות ורחבות, וחלקן מצוות דרבן. כנראה בדרך זו נהגו גם חז"ל.

5. קרבת הנצרות לצוואות

תחילה ראוי להעיר שהנצרות קרובה לספרים החיצוניים בהיבטים שונים,⁷⁴ ובפועל - באימוץ רוב הספרים החיצוניים לקאנון הנוצרי,⁷⁵ כפי שספר צוואות השבטים בעצמו מוגדר כספר חיצוני, ושרד בעיקר בנצרות. חלק מהחוקרים סברו שמחברי הספרים החיצוניים התנצרו.⁷⁶ ככל שהמחקר על מגילות קומראן מתקדם, כך מתגלים יותר תחומים ונקודות שנושקים בין הנצרות למגילות קומראן.⁷⁷ ומאידך, העיצוב הסופי של הנצרות מנוגד לעדת קומראן, ומתבטא בשני הבדלים מרכזיים: הגעתו של המשיח, וביטול רוב המצוות המעשיות. בהקשר זה יש לציין את מגילת היסוד הכיתתית של עדת קומראן, ברית דמשק, שלמעשה שמה המקורי-עצמי אמור להיות 'הברית החדשה',⁷⁸ אלא שתואר ספרות זה נתפס כבר ע"י הנצרות (למרות) שנוסדה כ-200 שנה אחרי עדת קומראן, וזאת כיוון שברית דמשק הגיעה לידינו רק לפני כ-120 שנה בגניזת קהיר, ולאחר מכן התגלתה במערות קומראן. וכך, בעוד ברית דמשק ייסדה הלכות רבות בשמירה דקדקנית, תוך ייחוסן לתורת משה ונבואת מורי הצדק וחברים נבחרים נוספים, הנצרות, בשלבה המתקדם, לעומת זאת, ראתה את הברית החדשה כברית שברוח, בניגוד לברית הבשר של עם ישראל, ובתוך כך נטשה וביטלה את רוב המצוות המעשיות של תורת משה.

תוצאתה זו של הנצרות - ביטול רוב המצוות המעשיות הפרטניות מחד,⁷⁹ והתרכזות בהיגדי מוסר רחבים מאידך, מקרבת אותה לתורת מוסר הצוואות. בצוואות אין ריבוי מצוות מעשיות, ובפרט מעט מצוות של הברית שבין ישראל לקב"ה.⁸⁰ בכך שתיהן (הצוואות והנצרות) נחזות כמתמקדות בחלק של המצוות

⁷⁴ על הקשר בין הספרים החיצוניים לנצרות, ראו: אאון, אפולוגיות. יהושע אפרון אף גורס שמגילות קומראן הן תוצר של הכנסייה הנוצרית הראשונית, אך דעתו אינה מתקבלת במחקר (אפרון, התהוות הכנסייה הנוצרית הראשונית).

⁷⁵ הנצרות (אבות הכנסייה) עד ימי אוגוסטינוס דחתה את הספרים החיצוניים, כנראה בגלל שתי סיבות: כי היהודים לא קבלו אותם; כי ישו והשליחים לא מצטטים מספרים אלו. אוריגניס, קירילוס ואתנסיוס אף יצאו נגד הספרים החיצוניים. בועידת קרתגו שיזם אוגוסטינוס ב-397 לספירה, הוכרזו שישה ספרים חיצוניים (ברוך בן נריה, טוביה, יהודית, חשמונאים א ב, חוכמת שלמה, בן סירא) כקדושים (בהשראה אלוהית, מכונים: דויטרו קנוניים [deutero] = שניים), כלומר משניים בקדושתם), ומאז הנצרות הקתולית (וחלקית האורתודוקסית, והפרוטסטנטים בועידת טרנט ב-1534) שמרה על חלק מהספרים החיצוניים בקאנון הברית הישנה שלה. בנצרות יש כ-120 ספרים נוצריים מהמאות הראשונות לספירה, שלא הוכרו כספרי קודש, ולפיכך לא נכנסו לברית החדשה.

⁷⁶ אאון, אפולוגיות.

⁷⁷ ראו: שוורץ, קומראן והנצרות הקדומה.

⁷⁸ על משקל ירמיה לא 30: 'הִנֵּה יָמִים בָּאִים וְאָם יִי, וְכָרַתִּי אֶת בְּרִית יִשְׂרָאֵל וְאֶת בְּרִית יְהוּדָה בְּרִית תְּדַשֶּׁה'.

⁷⁹ כגון: מעשי השליחים כא 21; כהן, פרקים בתנאים, עמ' 108.

⁸⁰ אוסביוס לדוגמא, הקדיש פרק שלם בספרו: 'תולדות הכנסייה (I 4)', כדי להוכיח שתורתו של ישו אינה חדשה ואינה מוזרה, אלא מהווה תחיית האדיקות האמיתית של הצדיקים האדוקים הקדמונים: נח ו-3 האבות. גם יוסטינוס מרטיר ציין שהנצרות היא כמו האבות שלפני מתן התורה למשה (הדיאלוג אכן שרד, 45, 4). כאמור הצוואות גם הזכירות קדמונים אלו בצדיקותם ואף בתורתם.

המוסריות בין אדם לחברו, ופחות בין אדם למקום, ובמילים אחרות, כמסיטות את החשיבות מכלפי שמיא, לכלפי בשר ודם.⁸¹

נוסיף על כך את העובדה שצוינה לעיל תחילה - שהנצרות קיבלה ומשתמשת בספרי צוואות השבטים,⁸² וכן גם בספר חנוך,⁸³ שהוא המצוטט ביותר בצוואות. בהקשר זה יצוין כי רוב החוקרים סבורים שהנצרות ערכה קטעים בצוואות, בעיקר בהוספת קטעי משיחיות,⁸⁴ אך מנגד קטעי משיחיות אלו מופיעים גם בחנוך מו 1-5,⁸⁵ ובכמה ממגילות קומראן.⁸⁶ גם תיאורי חזרה לארץ אחרי גלות שנייה בצוואות,⁸⁷ מופיעים בצורה דומה במגילות קומראן.⁸⁸

נקודה נוספת שמקרבת את הנצרות לצוואות, היא העובדה שהנצרות קיבלה (ולעיתים שיכללה) פילוסופיות יווניות עתיקות, שחלקן קרובות לתורת מוסר הצוואות (חלקן הובאו במאמר זה).

⁸¹ ראו במפורש: 'ומה הוא צריך לעבודתנו? אמר להם: לא הוא צריך לכל בריה אלה כל בריות עולמו צריכים לו, אבל לא תוהו יצר לעולמו, אלא כדי שיראו מלפני, ושלא יעשה איש לרעהו - מה שלא רצה לנפשו' (צוואת נפתלי א 6, נוסח עברי). אוין, אתיקה, טוען הברית הישנה מודרכת לפי רצון האל, ואילו המוסר הכללי הולך לפי ההיגיון האנושי.

⁸² הצוואות אינן מוזכרות בברית החדשה, והראשון שמוזכר אותן הוא אב הכנסייה אוריגנס אדמנטיוס, במאה ה-3 לספירה.

⁸³ ספר חנוך א אף מצוטט בברית החדשה במכתב יהודה א 14-15, אחיו למחצה של ישו: 'חנוך, השביעי מאדם, התנבא על האנשים האלה: 'ראו, האל בא עם אלפי אלפים מהקדושים שלו כדי לשפוט את כולם ולהרשיע את כל הרשעים במעשיהם הרעים שעשו בדרכים לא אלוהיות וכל המלים הקשות שהחוטאים דיברו כנגדו'.

⁸⁴ על כך ראו: אפרתי, [גלות בספר הצוואות](#). אפרתי לא התייחס לעובדה שישנם קטעי משיחיות דומות בלוי יח, חנוך מו ובעוד מגילות קומראן. כנגדו, ראו: קי, אתיקה בצוואות, עמ' 1.

⁸⁵ 'ושם ראיתי אחד אשר לו ראש הימים, וראשו לבן בצמר, עמו אחר שמראהו גבר (או אדם, איש) ופניו מלאים הדר כאחד המלאכים... ובן האדם אשר ראית יעיר את המלכים ואת התקיפים ממושבותיהם ואת בעלי השררה מכסאותיהם ויתיר את מתני החזקים וישבר את שני הרשעים'. זהו תיאור דומה לדניאל ז 13. תיאור המשיח מופיע גם בלט 6-7.

להרחבה: דימנט, [ספר המשלים \(חנוך החבשי לו-עא\) ועולם המחשבה של מגילות קומראן](#).

⁸⁶ [מגילת דברי דניאל 4Q Apocryphon of Daniel](#) (מכונת גם מגילת בן האל 4Q246); מגילת המשיח 4Q521; (4Q Messianic (Apocalypse)); המונח 'מקדש אדם בסרך היחד ח 5-10 ופלוריוגיום ג 5 מוזכר 3 פעמים בברית החדשה; סבלו של בן האנוש כבן האל בקבלת חטאי העם בסוף מגילת ההודיות (קימרון, [החיבורים העבריים א](#), עמ' 108, שו 1-3): 'אני עם אלים אתחשב ומכוני בעדת קודש מי לבזו נחשב בי. מי נבזה כמוני מי עוד כמוני חדל אישים, ומי יסבול רע ידמה בי, מקביל לבנימין ג 8 (אינו מתורגם בתרגומיים [החוזרים] לעברית, כיוון שסברו שזהו תוספת נוצרית): 'ויאמר אליו עוד תקום בך נבואת השמיים על טלה ה', ומושיע העולם כי תמים ימסר [בעוון] פושעים וחף מפשע [בחטא] אנשי רשע ימות בדם הברית, להושיע את הגויים ואת ישראל, ולהשמיד בליעל ואת כל משרתיו; לידת נח ללא משגל בתחילת ההיריון (חנוך א פרק קו 11-12 [ומגילה חיצונית לבראשית ב](#)).

⁸⁷ אפרתי, [גלות בספר הצוואות](#).

⁸⁸ מגילות קומראן שמציינות את בניין המקדש השלישי: מגילת המקדש כט 7-10; היובלים א 17, 27; טוביה יד 5; טוביה יג 13-18.

ספר מוסר הקרוב לצוואות השבטים הוא בן סירא. אמנם תבניתו שונה מסגנון צוואה רוחנית-מוסרית, והוא דומה לספר משלי, תוך פיתוח חטיבות נושאות, אך עדיין לשון הצוואות הברור מכולם. גם בן סירא אומץ בחיק חלק מכנסיות הנצרות, ונטש ברוב קהילות ישראל.⁸⁹

לעדת קומראן מגילות ספרות חוכמה (ומוסר) נוספות,⁹⁰ שלא שרדו מחוץ לקומראן. מגילות אלו אינן כיתתיות באופיין הלשוני והפולמוסי,⁹¹ על אף ההנחה שחברו ע"י חברי עדת קומראן. בכך הן שונות עד הפוכות מגישת עדת קומראן במגילותיה הכיתתיות, המתרחקת מרוב העם שחוטא בכך שאינו מקבל את הלכותיה,⁹² לצד תיאורי הקבוצות היריבות לה (דורשי החלקות, אפרים ומנשה, אנשי החושך והעוול).

לצוואות ולנצרות יש עיקרון משותף שמנוגד לעדת קומראן, וחלק לתנ"ך. הצוואות, זולת צוואת אשר, מורות על אהבת האדם באשר הוא אדם, קירובו וסליחה לחוטאים. בתנ"ך יש אמירות משני הצדדים, אך בספרי תהילים ומשלי, גוברת הוראת ההתרחקות מרשעות. זו מגיעה לשיאה בעדת קומראן, אשר מתפלמסת (בסתר) עם יריביה, מתרחקת מהם פיזית ורוחנית, עד להגדרה העצמית כאליטת ישראל האמיתית (והנכונה והקדושה).⁹³

היחס לשונה ולשונא, מקשר ליחס לנכרים :

6. אוניברסאליות מוסר הצוואות

האם תורת המוסר בצוואות מיועדת רק לישראל או לכל העמים? כריסטופר טוען שהמוסר התנ"כי מיועד לכל העולם,⁹⁴ ואילו בהסתכלות האוטנטית של הצוואות, טרם נוסד עם ישראל (אם כי בתקופת כבר היה בסוף המעבר ממשפחה רחבה לעם), ובכל אופן טרם מתן תורה בהר סיני, בו נכרתה הברית העיקרית בין

⁸⁹ בן סירא אף זכה לכינוי בנצרות: Liber Ecclesiasticus ("ספר הכנסייה"). בן סירא הינו הספר היחיד שנמצא במגילות קומראן, במצדה ובגניזת קהיר. לפי עדות אבות כנסיות במאות 3-4 לספירה, ספר בן סירא היה בשימוש היהודים.

⁹⁰ אלו מגילות קומראן המכונות 'רז נהיה'//מוסר למבין' [באנגלית: 4QInstruction] מורכבות מ-6 (קטעי) מגילות: 4Q415-418, 4Q423, 1Q26, ומגילות חוכמה/רזים/משכיל שונות (מגילות אלו מובאות במפורז בקימרון, החיבורים העבריים ב ו ג, וסקירתם מובאת בהקדמה של הורוויץ, פירוש משלי, עמ' 77-85). יש להן מקבילות ודרשות דומות בספרות הכיתתית של מורה הצדק: ברית דמשק, הסרכים, הודיות ומזמורים.

⁹¹ מגילת 'רז נהיה'//מוסר למבין כוללת המלצות חוכמה המכוונות למסגרות שונות, כמו בעלי נחלה, יחס לאשה, הלוואות, חכמת ידיים, שעיקרונית מהווה ניגוד לכאורה לתיאורי שיתוף ההון והרכוש (והנזירות) של עדת קומראן והאיסיים. אין בספרות זו את רוב המוטיבים של הספרות הכיתתית (ארגון, פולמוס, מטבעות לשון, תקנות, אידאולוגיה ולוח שנה), להרחבה ראו: דימנט, בין כתבים כיתתיים לכתבים לא כיתתיים.

⁹² ממ"ת ד 7-8: 'ואתם יודעים ש[פרשנו מרוב העם] ומכול טומאתם [ו]מהתערב בדברים האלה ומלבוא [עמהם] לגב אלה'.

⁹³ פשר מלכיצדק 11Q13 23-25: 'כאשר כתוב עליו [אומר לציין] מלך אלוהיך [ישעיהו נב 7], [ציין] ה[יאה] [עדת כול בני הצדק, המה] מקימ[ין] הברית, הסרים מלכת [בד]ר[ך] העם, ואל[ו]היך הוואה [מלכי צדק... אשר יצי]ל[מה מי]ד בליעל; ברית דמשק ג 19-2: 'ויבן להם בית נאמן בישראל, אשר לא עמד כמהו למלפנים ועד הנה, המחזיקים בו לחיי נצח, וכל כבוד אדם להם, הוא כאשר הקים אל להם ביד יחזקאל הנביא לומר "וְהַתְּהַלְּלִים הַלְּוִיִּם וְגַם יְצֻדֹק אֲשֶׁר שָׁמְרוּ אֶת מִשְׁמֶרֶת מִקְדָּשֵׁי בְּתֻעוֹת בְּנֵי יִשְׂרָאֵל מֵעַלְיָ" [יחזקאל מד 15].

⁹³ שכן למרות שגם בחיבורי הכיתתיים המובהקים יש קטעי מוסר וחוכמה, אין בספרות החוכמה הקומראנית את עיקרון הפולמוס הדורש להפריד ולהתרחק מיריבי העדה, דבר שאין כלל בצוואות השבטים.

⁹⁴ כריסטופר, אתיקה בברית הישנה.

עם ישראל לה', כך שמתחזקת הטענה שהמוסר הכללי מיועד לכל העמים. עוד אפשר להקביל את הצוואות לספרי חנוך ונח, שכפי שאלו מכוונות ומיועדות מפורשות לכל אדם ועמים, כך גם הצוואות.

בהמשך לפרק לעיל: 'האם טעמי המצוות בתורת משה, הם הדרך להגיע למוסר ומידות הנפש?', יש לציין כי חלק ממצוות התורה הן גם כללי מוסר, וכן בחלק מהמצוות יש הוראות ישירות לבנייה ולתיקון של מידות הנפש, ובחלק ההשפעה היא עקיפה. היות ורוב הוראות המוסר הן מספרות המוסר והחוכמה המקראיים והחיצוניים, הן נמסרות מפי מחבר ידוע, ואינן ניתנות ישירות מפי האל, או דרך משה רבינו. ולמרות זאת, עדיין הוראות המוסר המקראיות נחשבות למוסר אלוהי, אם כי כמעט אין בהן מצוות ברית ייחודיות לעם ישראל, אלא הן כאוניברסאליות. תומאס טוען שהתנ"ך מאופיין במוסר של ציות לאל, בעוד המוסר הכללי/אנושי, מאופיין בחיפוש אחר האושר והמימוש העצמי.⁹⁵ אוטו, חיזק טענה זו.⁹⁶

כאמור לעיל, הוצג הקשר ההדוק של תורת מוסר צוואות השבטים לשלוש מקורות: מצוות הקדמונים; חוקי הטבע והגוף; גילויי התשובה העצמיים של בני יעקב. כל אלו מצוות המכוונות לכל אדם ודת, ולא רק לצאצאי בני יעקב ועם ישראל.

מאידך, כפי שנראה בפרק שלהלן, הצוואות מביאות גם הוראות לשמירת מרחק וחיתון מנכרים, בדומה למצוות הברית בין עם ישראל לה'.

6.1. מרכזיות היראה לכל הבריות:

צוואת נפתלי מביאה מציינת את סיבת ומרכזיות היראה: 'ומה הוא צריך לעבודתנו? אמר להם: לא הוא צריך לכל בריה, אלה כל בריות עולמו צריכים לו, אבל לא תוהו יצר לעולמו, אלא כדי שייראו מלפני, ושלא יעשה איש לרעהו - מה שלא רצה לנפשו (א 6, נוסח עברי מגניזת קהיר). אלא שהמשך הקטע מחבר את חוסר היראה לכך שהצאצאים יחטאו בחטאים מהסוג של הברית בין הקב"ה לעם ישראל, וההקשר אינו ברור, שכן אפשר שעובדי אלילים יהיו מכבדים זה את זה, והרי זו אחת הטענות הרווחות נגד היהדות, שאינה מתירה חיתון בין עמים. נפתלי ב 8 מסביר את תפקידי איברי הגוף, ולאחר מכן (בפס' 9) מסכם את מטרת הידיעה: 'ככה בניי יהיו כל מעשיכם בסדר לטוב, וליראה את האלהים'. בדומה, בדברים י 12 מצויין את מרכזיות היראה בעולמו של האדם.⁹⁷

לוי יג 7 מדגיש את שרידותה ואובדנה של היראה, ומחברה עם החוכמה, כשאר שניהם, כמו ספרות המוסר המקראית, אינה כוללת ייחודיות לעם ישראל: 'אספו דעת ביראת יי, כי אם שבי יבא, וערים וארצות

⁹⁵ תומאס, אתיקה נוצרית.

⁹⁶ אוטו, רצף.

⁹⁷ 'ועתה ישראל מה יי אלהיך שאל מעמך, כי אם ליראה את יי אלהיך, ללכת בכל דרכיו ולא הבה אתו ולעבד את יי אלהיך בכל לבבך ובכל נפשך' (דברים י 12). אמירה מרכזית יש גם בקהלת יב 13: 'סוף דבר הכל נשמע, את האלהים ירא ואת מצותיו שמור, כי זה כל האדם', אך זו אינה מציינת את התועלת לבני האדם, אך רבים פתגמים כאלו במשלי א 7, ב 5, ט 10, טו 33, יט 23, כב 4, כג 17 (ותהילים לד 12).

תכחדנה, וזהב וכסף וכל רכוש יאבדו, מאת החכם לא יבז איש את החכמה, לולא עורון הפשע וקשי החטא'.

דברי גד החוזה ט רג-רה מביא פירוט לתודעת היראה בשכנוע מלך צור לא להתגייר: 'לך אמור אל אחי אל חירם - כה אמר דוד אחיך, ירא את יי העושה שמים וארץ, את הים ואת היבשה את הלח את היבש את החום ואת הקור את הדומם ואת הצומח את החי ואת המדבר; את הגלגלים את הכימה ואת הכסיל את השמש והירח את הגשמי ואת הרוחני, את כוכבי לכת את החושים ואת הכל; כל אלה ברא ועשה בלי מה אל שדי יי שמו; ואם אתה עושה כן, ועשית את המצוות אשר נצטוו לבני נח אביכם, אזי טוב לך כל הימים'.

7. יחס הצוואות לנכרים

תורת המוסר בצוואות מכוונת רק לצאצאי בני יעקב, ובצורה רחבה, לעם ישראל. למשל: 'כי כאשר טהור השמש לפני ה' על הארץ, כן טהורים אתם, מאורות ישראל, מכל הגויים; ואם אתם תלכו בחושך ברשע, מה יעשו שאר הגויים החיים בעיוורון?' (צוואת לוי יד 3-4). כאמור, התני"ך אמנם מכוון בעיקר לעם ישראל, אך ספרי המוסר והחוכמה בו כאוניברסליים.

מאידך, אין בתורת מוסר הצוואות הוראות היבדלות מנכרים, כמו שמצוות כאלו מודגשות בתורת משה (ומשויכות למצוות הברית בין עם ישראל לאל).⁹⁸ כמה אזכורים בצוואות אף מלמדים שבני יעקב מצאו לנכון להתייחס בכבוד ומתן צדקה לנכרים: 'יוסף טז 6 נזהר שלא לבייש את הסריס הנכרי';⁹⁹ וכמו זבולון, נתן אוכל לעניין נכרים אף בגניבה מאביו.¹⁰⁰ יוסף כ 5 אף מציין 'כי גם עם המצרים סבל כאיבר מהם, ויטב להם ויעזרם בכל מעשה ועיצה ודבר'.

התייחסויות שונות יש לגבי הנכרים באחרית הימים, אך ככלל, איני עוסק במאמר זה בנבואות של הצוואות, ובאחרית הימים.¹⁰¹

7.1 יחס הצוואות לחיתון עם נכרים

בני יעקב נמצאים בתקופת התוודע שבין שושלת נבחרת לבין תקומת עם ישראל, עוד בטרם היו נשים ישראליות פנויות, ולפיכך, ספר בראשית דגל בחיתון עם משפחת אברהם אבינו מארם נהריים, והתנגד

⁹⁸ התורה אוסרת על: 'ולא תלכו בַחֲקֵי הַגּוֹי (ויקרא כ 23); 'ויבַחֲקֵי הַיָּהוּדִים לֹא תִלְכוּ' (ויקרא יח 3); 'ולא תִדְרְשׁוּ שְׁלֵמִים וְטוֹבָתָם עַד עוֹלָם' (עזרא ט 12), ובפרט לגבי סעודה משותפת עם גויים ובישוליהם: 'כִּן תִּקְרָת בְּרִית לְיוֹשֵׁב הָאָרֶץ, וְזֵנוּ אַחֲרֵי אֱלֹהֵיהֶם וְזָבְחוּ לְאֱלֹהֵיהֶם, וְקָרָא לָהֶם וְאָכְלָתָם מִזִּבְחֹהֶם' (שמות לד 15); 'כִּל דְּבַר אֲשֶׁר יָבֵא בְּאֵשׁ תַּעֲבִירוּ בְּאֵשׁ... וְכֹל אֲשֶׁר לֹא יָבֵא בְּאֵשׁ תַּעֲבִירוּ בְּמַיִם' (במדבר לא 23); טוביה א 11 מציין איסור לחם הגויים.
⁹⁹ 'ואנכי ידעתי ואחריש, למען לא יכלם הסריס'.

¹⁰⁰ זבולון ו 4: 'ומצידי נתתי לכל זר ברחמי עליו'; ז 2: 'ראיתי איש בצרה ערם בקרה, ויכמרו רחמי עליו, ואגנוב בגד מבית אבי ואתנהו בסתר לאביון'; יוסף ג 5: 'ואם לא היה אדוני בביתו, לא שתיתי יין, ושלשה ימים לקחתי אכלי, ואתן לעניים ולחולים'.

¹⁰¹ ליחס הצוואות לנכרים באחרית הימים, ראו: יונג, הצוואות, עמ' 64.

לחיתון עם הכנעניות.¹⁰² דגש זה הורחב ביובלים, ובהקשר לאונס דינה, הובאה הוראה מפורשת נגד חיתון עם כל עם נכרי.¹⁰³

בתורה יש היתר נשיאת אשה נכרית יפת תואר, שכנראה הליך אבלותה כולל גיורה (דברים כא 10-13). גם בספר דברי גד החוזה ג הובא היתר גיורה של מואבית ולא מואבי, הלכה שידועה גם בחז"ל.¹⁰⁴

לפי נפתלי א 9-12, שושלת שפחות יעקב מובאת ממשפחה ארמית מיוחסת.¹⁰⁵ לוי ט 10 מציין לקחת אשה כשרה ולא נכרית,¹⁰⁶ ומטיף נגד חיתון עם נכריות (יד 6).¹⁰⁷ את בתו חיתון עם נכדו עמרם (יב 4),¹⁰⁸ כפי שהיה מקובל ומצווה במקורות הקדמונים,¹⁰⁹ והם אף נולדו באותו היום. יוסף יח 3 מציין כמצווה את חיתונו עם אַסְנַת בַּת פּוֹטִי פְּרַע פְּהֶן אֶן.¹¹⁰

שמעון ויהודה מספרים שחטאו בכך שנשאו כנעניות,¹¹¹ כאשר שניהם תיקנו זאת בחיתון 'כשר' עם ארמית.¹¹²

¹⁰² גם מצוות התורה בעניין: 'ולא תתחתן בָּם, בְּתֵד לֹא תִתֵּן לְבָנְךָ, וּבְתוֹ לֹא תִקַּח לְבָנְךָ' (דברים ז 3), מתייחסת ל-7 עמי כנען. ראה גם: מל"א יא 2; עזרא ט 12.

¹⁰³ היובלים ל 5-17: 'וכי יהיה איש בישראל אשר ירצה לתת את בתו או את אחותו לכול איש מזרע הגויים, מות ימות'.

¹⁰⁴ יבמות ח ג. להרחבה, ראו: בר-אילן, דברי גד החוזה, עמ' 167-172; ורמון, ספר היובלים, עמ' 567-569. ¹⁰⁵ 'ואמי בלהה היתה בת רתי אחי דבורה מינקת רבקה, אשר נולדה ביום הולד רחל; ויהי רתי ממשפחת אברהם, כשדי ירא אלהים חפשי ומזרע היחש; ויהי כאשר נפל בשבי ויקנהו לבן, ויתן לו את עדנה שפחתו לאשה ותלד בת ויקרא שמה זלפה, על שם העיר אשר בה נשבה; ואחרי כן ילדה לו את בלהה לאמר, נבהלה בתי כי אך נולדה ותתפש בשדי אמה ותבהל לינק'. ציון של נשים מפורט ביובלים לעומת בראשית. להרחבה ראו: בר-אילן, היחס לנשים.

¹⁰⁶ 'ולכן קח לך בנעוריד אשה אשר אין בה מום, ולא חללה, ולא משבט הגויים הזרים'. ¹⁰⁷ 'ואת בנות הגויים לנשים תקחו, והיה משכבכם בהן כסדום וכעמורה'.

¹⁰⁸ 'ובארבע ותשעים שנה לחיי לקח לו עמרם את-יוכבד בתי לאשה כי ביום אחד נולדו הוא ובתי'.

¹⁰⁹ במדבר לו 8: 'וְכָל בַּת יִרְשֶׁת נְחֻלָּה מִמִּטּוֹת בְּנֵי יִשְׂרָאֵל, לְאָחֵד מִמְשֻׁפְּחַת מִטָּה אֲבִיהָ תִּהְיֶה לְאִשָּׁה, לְמַעַן יִירְשׁוּ בְּנֵי יִשְׂרָאֵל אִישׁ נְחֻלַּת אֲבֹתָיו; שׁוֹפְטִים א 13; מגילה חיצונית לבראשית ו 6-8: 'חוק עולם'; טוביה ד 12 נאמר: 'וראשית דבר תיקח לך אשה מזרע אבותיך, אל תיקח אשה נכריה אשר לא משבט אביך היא, כי בני נביאים אנחנו, זכר נא בני כי נח אברהם יצחק ויעקב אבותינו מעולם נשאו כולם נשים מקרב אחיהם ויבורכו בילדים וזרעם ירש ארץ; תענית לע"ב; בבא בתרא קכא ע"א: 'הותרו שבטים לבא זה בזה'. להרחבה ראו: אשל, הנישואים במגילה החיצונית לבראשית.

¹¹⁰ 'והנה ראיתם כי בענותי ובארך רוח לקחתי לי לאשה את בת הכהן לעיר שמש, ומאה ככרי זהב נתנו לי אתה, ויי נתנם לי לעבדים'. בראשית מא 45: 'וַיִּקְרָא פְּרַעָה שֵׁם יוֹסֵף צְפֻנָת פְּעֻנָה, וַיִּתֵּן לוֹ אֶת אַסְנַת בַּת פּוֹטִי פְּרַע פְּהֶן אֶן לְאִשָּׁה'. אין במקורות אלו ייחוסה של אסנת. הספר החיצוני 'יוסף ואסנת' מציין את תשובת אסנת רק לאל השמיים היחיד, אך יש לספר זה סתירות עם הצוואות והיובלים.

¹¹¹ יהודה ח 2: 'ויהי כאשר הלכתי אליו, וארא את בן שוע מלך עדלם, וידבר עמנו ויעש לנו משתה, ובחמי ויתן לי את בת שוע בתו לאשה; יד 6: 'וכאשר שתיתי יין, לא הדרתי את מצות אלהים, ואקח אשה כנענית'.

¹¹² יהודה י 1: 'אחר הדברים האלה, לקח לו ער בני את תמר מארם נהרים, בת ארם לו לאשה'. יובלים לד 20-21: 'ואחרי אבוד יוסף לקחו בני יעקב להם נשים: שם אשת ראובן אודה, ושם אשת שמעון אדבה הכנענית, ושם אשת לוי מלכה, מבנות ארם, מזרע בני תרח. ושם אשת יהודה בת שוע הכנענית. ושם אשת יששכר חזקה. ושם אשת זבולון נעמה, ושם אשת דן עגלה, ושם אשת נפתלי רצויה אשר מארם נהרים. ושם אשת גד מכה, ושם אשת אשר יונה. ושם אשת יוסף אסנת המצרית. ושם אשת בנימין יסכה; וישוב שמעון ויקח אשה שניה, מארם נהרים כאחיו'.

במגילת קומראן קרובה, חזונות עמרם ב 6-7, מצוין: 'ועתה, בני, היזהרו בירושה המסורה לכם ואשר נתנו לכם אבותיכם, ואל תתנו ירושתכם לנכרים ונחלתכם לזרים'.¹¹³

7.2. שתי המצוות הגדולות שצוינו במפורש בנצרות¹¹⁴

מצוות אהבת הרע היא מצווה רחבה, הכוללת ומרמזת על מצוות רבות, כגון: רחמים וחמלה, חסד נתינה וצדקה, אהדה, סליחה, טוהר מיני.

בבשורה על פי מתי כב 36-40 מוזכרות שתי המצוות הגדולות: 'רבי, איזהו המצוה הגדולה שבתורה?; השיב לו ישוע: "ואהבת את יי אלהיך בכל לבבך ובכל נפשך ובכל מאדך"; זאת המצוה הגדולה והראשונה; השניה דומה לה: ואהבת לרעך כמוך; בשתי מצוות אלה תלויה כל התורה והנביאים'.

בצוואות ישנם אזכורים המזכירים אהבת ה' והרע באותו פסוק,¹¹⁵ וכן אזכורים רבים בנפרד. חוקרים חלוקים בדעותיהם אם המקור לשתי המצוות הגדולות האלו בנצרות, הוא ממקורות יהודיים כמו מהצוואות, או ממקורות הליסטיים.¹¹⁶ יש לציין כי גם המקרא אינו מפריד בין מצוות של אדם למקום ואדם לחברו.¹¹⁷

בדברי גד החוזה ח קצג-קצד מובאת אמירה קרובה: 'כי אם אתם אוהבים את הנעשה, אות הוא שתאהבו להעושה; וגם מזה ומזה אל תנוח ידכם, אהבו את יי וגם את האדם, אז טוב לכם כל הימים'.

ד. המלחמה הפנימית-הרוחנית של האדם; מחוקי הטבע והגוף לרוחות השונות

8. עיקר המלחמה הפנימית של האדם: שכנית רוח ה' הטובה באדם, כנגד רוח בליעל-השטן

מטרת ופסגת האדם לפי הצוואות, היא שרוח האל הטובה תשכון באדם הטוב,¹¹⁸ במקום שיהיו בו, או חלילה - אפילו ישלטו בו, רוחות רעות: 'ואתם בניי אל תהיו כמוהם, בעלי שני פנים לטוב ולרע, כי רק בטוב תדבקו - למען ישכן בו אלהים, ובני אדם ידרשהו' (אשר ג 1). כך גם מסכם דן ה 1 את שמירת כל התורה והמצוות: 'ועל כן בניי, שמרו את מצות יי ואת תורתו, נצרו וסורו מן הכעס, ושנאו כזב - למען ישכן בקרבכם יי ובליעל ינוס מכם'. זו פרשנות מקובלת גם לוויקרא יט 2: 'דַּבֵּר אֶל כָּל עַדְת בְּנֵי יִשְׂרָאֵל,

¹¹³ המקור בארמית: 'וכען, בני, אזדהרו בירותתא די מ>ה>שלמא לכונ ודי יהבו לכונ אבהתכון ואל תתנו ירותתכון לנכראין ואחסנותכון לכילאין' (4QVisions of Amram, 4Q542, קטע 1, טור א, שורה 1 - טור ב, שורה 1).

¹¹⁴ להרחבה ראו: דה יונגה, שתי המצוות הגדולות.

¹¹⁵ יששכר ה 2: 'ואהבו את יי ואיש את קרובו, ועל דל ועל חולה תחמלו'; ז 6: 'את יי אהבתי בכל כחי, וכן אהבתי כל איש יותר מבניי'; דן ה 3: 'אהבו את יי כל ימי חייכם, ואיש את רעהו בלבב שלם'.

¹¹⁶ האלוהות למילאה תפקיד חשוב בפילוסופיה של סוקרטס (וולפסדרוף, אתיקה יוונית עתיקה, פרק 9).

¹¹⁷ למשל המצווה המפורסמת של: 'וְאָהַבְתָּ לְרֵעֶךָ כָּמוֹךָ', מסתיימת באמירה: 'אֲנִי יי' (ויקרא יט 18), וכן מצוות השבת מכוונת גם לחופש של בני המשפחה, שכירים, עבדים וחיות. מהצד ההפוך, לפי ויקרא ה 21, מי ש'כָּחַשׁ בְּעַמִּיתוֹ בְּפִקְדוֹן אוּ בְתִשׁוּמַת יָד אוּ בְגָזל אוּ עֵשֶׂק אֶת עַמִּיתוֹ', עבירתו נחשבת כ'נִפְשׁ כִּי תִחָטֵא וּמַעֲלָה מַעַל בָּהּ'.

¹¹⁸ גד ה 3-4; זבולון ח 2; יוסף י 2-3; דן ה 1.

וְאָמַרְתָּ אֲלֵהֶם - קְדָשִׁים תִּהְיוּ, כִּי קְדוֹשׁ אֲנִי יי אֱלֹהֵיכֶם, בתאימות עם שמות כה 8: 'וְעָשׂוּ לִי מִקְדָּשׁ, וְשָׁכְנָתִי בְּתוֹכָם'.

בנימין ודן מרחיבים על יוסף כאיש הטוב,¹¹⁹ אך שניהם ללא צירוף ביטוי ששוכנת בו רוח האל. גם בן סירא מזכירו לחיוב, וכן כינויו בזוהר: 'יוסף הצדיק'.¹²⁰

יתכן ועדת קומראן אף טענה שהמקדש הוא בתוך האדם: 'ויואמר לבנות לוא מקדש אדם, להיות מקטירים בוא לוא לפני מעשי תורה',¹²¹ לצד טענתם ששכנו עם 'מלאכי הקודש בעצתם'.¹²² סוקרטס טען ש'הרוח הטובה' (eudaimonia) הוא המצב הטוב ביותר (קרטיסטון) בחיים; דמוקריטוס גרס שהנשמה היא מקום מגוריו של האלוהים; אפלטון כתב שעלינו 'להדמות לאל ככל האפשר ע"י כך שנעשה את הטוב'.¹²³

מתבקשת השאלה: כיצד (לפי הצוואות) משיגים את שכינת רוח האל הטובה באדם?

לפי זבולון ח 1-2 ושמעון ד 4: 'ועל כן בניי, **יכמרו נא רחמיכם** על כל איש בחנינה - למען יחנכם יי וירחם עליכם. כי באחרית הימים ישלח אלהים את רחמיו על פני הארץ, ובמקום אשר ימצא לב רחום - שמה **ישכן**'; 'ויוסף היה איש טוב **רחום** וחנון, ורוח יי היתה בו, ולא שמר לי עברתו ויאהבני יחד עם אחי'. לפי יוסף י 1-3, רוח האל הטובה מגיעה משילוב 3 מעשים: 'על כן ראו בניי את אשר יפעלו **אורך רוח ותפילה וצום**; וגם אתם אם תלכו אחרי הענוה וטהר לבב בארך רוח ותפלה, ותצומו בלב נדכה - **ישכן** בקרבכם יי, כי אהב הצנע לכת; ובכל אשר ישכן עליון, אם גם קנאה תפל על איש, או שבי או רצח אלהים השוכן בו, לא רק יוציאהו מרעה למען ענותו, כי גם ירוממהו ויפארהו, כאשר עשה גם אתי'.

בנימין ו 4, ח 2 מוסיף את הסגולות לאדם שבו רוח האל: 'לא כבוד אנשים וקלונם יטו את היצר הטוב, וערמה וכזב וריב ודבה לא ידע - כי יי **ישכן** בו, ויאיר את נפשו ויחדהו בכל בכל עת'; 'כי כל אשר לו לב טהור, באהבה לא יביט אל אשה לזנות עמה, כי אין שמץ רע בלבבו, כי **רוח יי** נחה עליו'.

8.1. ההתמודדות עם רוח בליעל – בריחה אל ה' ומצוותיו

בנימין ציין כמה סגולות לעיל כדי לברוח מבליעל ולזכות בשכינת רוח ה', כגון: 'יראו את יי ואהבו את רעיכם, ואם יבקשו רוחות בליעל להציק לכם בכל צרה רעה,¹²⁴ לא ימשלו בכם, כאשר לא משלו גם ביוסף

¹¹⁹ בנימין ג 1, ד 1; דן א 4.

¹²⁰ בן סירא מט 17: 'ואין מי ישווה ליוסף נזיר אחיו ומשען עמו'. זוהר ח"ג ש"ב. לאזכוריו של יוסף כצדיק במסורות שונות, ובפרט להקבלת הנצרות המוקדמת יוסף לישו למול אחיו **כממול ליהודים כרודפי ישו**, ראו: הולנדר, יוסף ביהדות ובנצרות.

¹²¹ 4Q174 ג 1-13 (כונתה תחילה פלורילגיום: 4QFlorilegium); **קימרון, החיבורים העבריים ב**, עמ' 289.

¹²² ברית דמשק טו 15-18; סרך העדה ב 8-9. ראו גם: 'להתיצב במעמד עם צבא קדושים ולבוא ביחד עם עדת בני שמים' (סרך היחד יא 22-23). לפי מגילת שירות עולת השבת, העדה מתעלה בשבתות לשירה (או אף להיות כ) עם המלאכים. הכהנים שביניהם מוזכרים בסרך היחד ח 10-4, ט 3-6 כ'קודש קודשים'.

¹²³ וולפסדורף, אתיקה יוונית עתיקה, פרק 9.

¹²⁴ בנימין ג 3-4. השוו: 'יצרו של האדם מתגבר עליו בכל יום ומבקש להמיתו' (סוכה נב ע"ב).

אחי; מה רבו האנשים אשר ביקשו את נפשו, וי הגן עליו, כי כל ירא יי ואוהב רעהו לא יכהו רוח בליעל, כי יי מגן לוי, ומסתכם באמירה: 'יצר האיש הטוב לא נתן ביד רוח חטא בליעל, כי מלאך השלום ינהל נפשו' (בנימין ו 1).

פרקים ב-ג ביששכר מדגימים כיצד הוא הצליח בדרכו בזכות תום ליבו, ומרחיבים היגדי מוסר כאלו לרבים.

ראובן ד 7 מלמד שהבליעל נהנה מנפילת האדם: 'כי רבים חללים הפילה הזנות, כי אם זקן יהי האיש או רם היחש, אם עשיר ואם דל, תעט עליו חרפה לפני בני אדם ושחוק יהי לבליעל, ועצתו: 'כי אם לא תמשל הזנות בדעתנו, לא יוכל בליעל למשל בנו (ד 11), ובדומה: 'השמרו מן הזנות, כי הזנות היא אם כל רע, בהרחיקה מאת יי, ובהקריבה לבליעל (ה 3). כך גם ציין בנימין ח 2, ואמרות קרובות יש בחז"ל.¹²⁵ עוד בעניין מורחב בפרק על חטא ראובן.

לוי ויוסף מציעים כנגד רוח הבליעל את התפילה.¹²⁶

התני"ך המעיט בתיאורי המלחמה הפנימית נגד הרוח הרע,¹²⁷ ואילו בבמגילות קומראן מורחבת השפעת הרוחות על האדם. במגילה חיצונית לבראשית כ 28 נאמר: 'ותתגער מננה רוחא דא באישתא (ותגורש מאתנו הרוח הרעה הזאת); בתפילותיהם של נח אברהם ומשה ביובלים;¹²⁸ בספר טוביה ו 17 הוא גירש את השד שאחז באשה שרה; במגילה המלחמה (או"ח) יד 10 כתוב: 'ורוחי [...] לו גערתה מ[פנינו]; במגילת

¹²⁵ בנימין ח 2: 'כי כל אשר לו לב טהור באהבה לא יביט אל אשה לזנות עמה, כי אין שמץ רע בלבבו כי רוח יי נחה עליו. בחז"ל: 'וכי תכנע הנפש לפני היצר הרע, את כל מעשיה ברשע תעשה, ותגרש את הטוב ותדבר ברע ובליעל ישלט בה, ואם גם תעשה את הטוב, לרע יהפך (אשר א 8). השוו: 'ת"ר קשה יצר הרע שאפילו יוצרו קראו רע שנאמר (בראשית ח 21) כי יצר לב האדם רע מנעוריו אמר רב יצחק יצרו של אדם מתחדש עליו בכל יום שנאמר (בראשית ו 5) רק רע כל היום ואמר ר"ש בן לוי יצרו של אדם מתגבר עליו בכל יום ומבקש המיתו שנאמר (תהלים לו 32) צופה רשע לצדיק ומבקש להמיתו, ואלמלא הקב"ה עוזרו אין יכול לו שנאמר 'אלהים לא יעזבנו בידו, תנא דבי ר' ישמעאל, בני אם פגע בך מנוול זה משכהו לבית המדרש אם אבן הוא נימוח ואם ברזל הוא מתפוצץ שנאמר (ירמיהו כג 29) הלא כה דברי כאש נאם ה' וכפטיש יפוצץ סלע אם אבן הוא נימוח שנאמר (ישעיהו נה 1) הוי כל צמא לכו למים, ואומר (איוב יד 19) אבנים שחקו מים (קידושין ל ע"ב).

¹²⁶ לוי, פס 7, 9 מקטע ממגילות יהודה (הרטום, הספרים החיצוניים, עמ' 144): 'הרחק ממני ה רוח עוול ומחשבות רשע וזנות הסר ממני.. כל שטן לא ישלט בי להתעני מדרכך'; יוסף ז 5: 'ובראותי כי רוח בליעל הרגיזה, ואתפלל אל יי'.

¹²⁷ בתהילים לו 2 מצוין: 'נָאִם פֶּשַׁע לְרָשָׁע בְּקָרְבַּ לְבָי, אֲךְ אִפְשֵׁר שְׁבַמְדוּבֵר בַּפֶּשַׁע שֶׁל הַרְשָׁע, וְלֹא הַפֶּשַׁע כִּי־צִר הַרְשָׁע בְּלִיבוֹ שֶׁל הַצַּדִּיק. בתהילים עג 3 מרומז: 'כִּי קִנְאֵתִי בְּהוֹלְלִים, שְׁלוֹם רְשָׁעִים אֶרְאֶה'. בהמשך הפרק יובאו דוגמאות לרוחות שהיו בגיבורי המקרא.

¹²⁸ לאחר שנת התפלל להרחיק את הרוחות המזיקות (ילדיהם של הענקים עם בנות האדם) לבני האדם, ותפילתו נענתה – נשאר מהן רק עשירית (היובלים י 8); היובלים א 28-29: 'ועתה יגדל נא חסדך ה על עמך, וברא להם רוח נכון; ואל ימשול בהם רוח בליעל להיות להם לשטן לפניך, להטותם מכל דרכי הצדקה למען יאבדו על פניך'; יב 20: 'הצילני מיד הרוחות הרעים המושלים ביצר לב איש, ואל יתעוני מאחוריך אלוהי, ואתה כונן אותי ואת זרעי לעולם, ולא נתעה מעתה ועד עולם'.

11QPs¹²⁹; ובשירי המשכיל המשבחים את האל להרחקת מזיקים, אך גם לחשים כגון נגד לילית;¹³⁰ במגילה 4Q444 מתוארת מלחמה פנימית: 'ויהיו לרוחי ריב במבניתי [=בגופי] [...] ותתחזק בחוקי אל ולהלחם ברוחי רשעה'.¹³¹ עוד הרחיבה עדת קומראן על הקשר בין מלחמות המלאכים בשמיים למלחמות הארציות של בני האדם.¹³²

ישו התפרסם במלאכת גירוש שדים (בעיקר ב'בשורות'), וחז"ל אסרו על כך.¹³³

9. השפעת הרוחות-יצרים על האדם

רבים אזכורי הרוחות בצוואות.¹³⁴ צוואת ראובן ב-ג מפרטת את סוגי הרוחות המאפיינות ומשפיעות על האדם, משבע רוחות הבריאה למעשה האדם (ונוספת שמינית),¹³⁵ שאליהם 'מתערבים רוחות תעתועים (ג 2), וכן שבע רוחות שגגה שמתמזגות איתן.¹³⁶ מניינים אלו מזכירים את משלי ו 16-19,¹³⁷ ואת **שבע המידות**

¹²⁹ קימרון, **החיבורים העבריים ב**, עמ' 351, שורות 14-16: 'רוח אמונה ודעת חונני. אל אתקלה בעויה. אל תשלט בי שטן ורוח טמאה, מכאוב ויצר רע אל ירשו בעצמי'.

¹³⁰ שירי המשכיל, **קימרון, החיבורים העבריים ב**, עמ' 317-328, כגון: 'בגוייתי מלחמות חוקי אל בלבבי. לעומת זאת, בחז"ל ובמסורות שונות, אופי תפילות כאלו היה לרוב כרוך בהשבעות מלאכים. להרחבה ראו: אשל, **האמונה בשדים בספרות היהודית מימי הבית השני**; ג'קובס, תרופה מאגית ב-11Q11; פלוסר, תפילות אפוטרופאיות, עמ' 194-205; נוה, על ספרי מרשמים מאגיים יהודיים בימי קדם.

¹³¹ 4Qincantation, קטעים 1-4, טור א, שורות 2-4 (קימרון, **החיבורים העבריים ב**, עמ' 182 - רוחי רשעה).

¹³² בספרות קומראן מתוארות מלחמות בין מלאכי הפנים והקודש נגד הבליעל, למשל ביובלים מח 9-10; פאסידו יובלים 4Q225 (**קימרון, החיבורים העבריים ב**, עמ' 218): 'מלאכי קודש עומדים בוכים על [] את בנו מן הארץ ומלאכי המ[שטמה] [שמחים ואומרים עכשו יאבד; ברית דמשק ה 17-19: 'מלפנים עמד משה ואהרן ביד שר האורים ויקם בליעל את יחנה ואת אחיהו במזמתו בהרשיע ישראל את הראשונה, ועד למלחמת אחרית הימים בפשר מלכיצדק נגד מלכירשע (קטעי מלחמה זו מתוארת גם בדברי גד החוזה פט וחזון יוחנן יב'). השוו: 'But Beliar dwelt in the heart of Manasseh and in the heart of the princes of Judah and Benjamin and of the eunuchs and of the councillors of the king. **עליית ישעיה** ג 11 (ובפלוסר, **עליית ישעיה**, עמ' 33).

¹³³ מורטון סמית', ישו המכשף.

¹³⁴ הנה כמה מהאזכורים להתרשמות: שמעון ג 1: 'עתה בני, שמעו לי והישמרו מרוח עוועים ומן הקנאה'; ד 9: 'תאכלהו וברוחות רעות תרעיש את נפשו ותבהיל את בשרו וברעש תדד שנה מנפשו וכרוח רע ומרעיל'; ו 6: 'ואז ינתנו כל רוחות התהו למרמס ובני האדם ימשלו ברוחות הרעות'; יהודה כ 2-1: 'שתי רוחות תשמרנה על האדם רוח האמת ורוח הכזב. והרוח התיכונה היא רוח תבונת השכל'; דן ה 5-6: 'כל רוחות הרשע יפעלו בכם בכל רע. כי הכרתי בספר **תנך** הצדיק כי השטן נשיאכם וכל רוחות רשע ורהב יקשרו ויאריכו ימים'; ו 1: 'יראו את יי והשמרו מפני השטן וכל רוחותיו'; יששכר ד 4: 'כל רוחות תעתועים לא ימשלו בו'; בנימין ג 3: 'ואם יבקשו רוחות בליעל להציק לכם, בכל צרה רעה לא ימשלו בכם'; ה 2: 'גם הרוחות הטמאים ינוסו מפניכם'.

¹³⁵ 'הראשון הוא רוח החיים אשר בו יוסד קיום האדם, השני הוא רוח הראיה אשר בו תוצר התאוה; השלישי הוא רוח השמיעה אשר אתו תבוא חכמה, הרביעי הוא רוח הריח ואתו נתנו הטעם ושאיפת האוויר והנשימה; החמישי הוא רוח הדיבור ואתו תבוא תבונה; שישי הוא רוח הטעם, ועל ידו תהיה אכילת כל מאכל ומשקה, ועל ידו יוצר הכוח כי במאכלים יסוד הכוח; הרוח השביעי הוא רוח ההולדה והמשגל, ועל ידו יבוא החטא בתאוות החשק' (ראובן ב 4-8).

¹³⁶ 'לראש יכון רוח הזנות בטבעו ובחושיו, הרוח השני הוא רוח הבטן אשר לא תשבע, השלישי הוא רוח הריב בכבד ובמרה; הרביעי הוא רוח החנופה ואחיזת העיניים למען ישא חן בהיכנעו לפני איש; החמישי הוא רוח גבוהה למען יתפאר ויתגאה, השישי הוא רוח השקר בשואה וקנאה לבדות אמרים ולהסתיר אמרים ממשפחה ומרעים; השביעי הוא רוח הרשע, ואתו גנבות וגזלות, למען ימלא תאוות נפשו, כי הרשע יתחבר בערמה עם כל הרוחות האלה' (ראובן ג 3-6). השוו: מל"א כב 21; ישעיה ה 20.

¹³⁷ 'שש הנה שָׁנָא יי; וְשִׁבְעַת תּוֹעֵבוֹת (תּוֹעֵבוֹת) נִפְשׁוּ. עֵינַיִם רְמוֹת לְשׁוֹן שֶׁקֶר; וְיָדַיִם שֹׁפְכוֹת דָּם נָקִי. לֵב חָרֵשׁ מִחֻשְׁבוֹת אֶן; וְרַגְלַיִם מִמְהָרוֹת, לָרוֹץ לָרָעָה. יָפִית פְּזָבִים עַד שֶׁקֶר; וּמְשַׁלַּח מְדַנִּים בֵּין אֲחִים'.

הטובות¹³⁸ מול **שבעת החטאים** כפי שהוגדרו על ידי אפלטון ואריסטו, ואומצו על ידי אבות הנצרות.¹³⁹ יהודה טז מנה ארבע רוחות שגגה מהיין.

ראובן מרחיב את העיקרון לפיו כוחות מוסריים פועלים בשתי רמות: האדם והרוח (הרעה/דמונית); אם הרצון האנושי חזק, הרוח הרעה לא מסוגלת להשיג שליטה, וכן הפוך (אם הרצון חלש, השטן מרקד¹⁴⁰ ודומיננטי: 'כי אם לא תגבר הזנות על מחשבתנו, גם לא יוכל בליעל לגבור עלינו' (ד 11), ובדומה גם בנימין ו 1: 'יצר האיש הטוב לא נתן ביד רוח חטא בליעל, כי מלאך השלום ינהל נפשו', וכך גם בחז"ל: 'אין אדם עובר עבירה, אלא אם כן נכנס בו רוח שטות (סוטה ג ע"ב); 'צדיקים יצר טוב שופטן... רשעים יצר רע שופטן' (ברכות סא ע"א).¹⁴¹ בנימין ז 2 מציין שכמה מעונש החרב הבליעל, הן הרגשות קשות ורעות.¹⁴²

בניגוד למקרא בנוסח המסורה,¹⁴³ בנוסחים אחרים של התנ"ך יש הרחבה על פועלם של המלאכים (כנראה בעיקר כדי להרחיק פוליתאיזם בקרב העם),¹⁴⁴ הספרים החיצוניים ומגילות קומראן מרחיבים בעניין.¹⁴⁵ לא אסקור כאן את ההתייחסויות למלאכים ותיאורי שמיים בצוואות, מה גם קטעי הצוואה העיקרית הדנה במלאכים (לוי א-ג', ה'),¹⁴⁶ אינם כוללים דיון במידות הנפש.

¹³⁸ מקור מקובל להם הוא מהבשורה על פי מתי כא 35-39. לצידם הנצרות מציינת את שבעת מעשי החסד שמתבססים בעיקר על הדרשה על ההר ועל פסוק 7: 'אשרי הרחמנים כי הם ירחמו'. לזבולון ה 3 יש פסוק דומה: 'ועל כן יכמרו רחמיכם כי כאשר יעשה איש לקרובו כן ישלם יי לוי', ח 1-2: 'ועל כן בני יכמרו נא רחמיכם על כל איש בחנינה למען יחנכם יי וירחם עליכם. כי באחרית הימים ישלח אלהים את רחמיו על פני הארץ ובמקום אשר ימצא לב רחום שמה ישכן, וראו עוד מקורות ברשימת עקרונות המוסר שבפרק הבא.

¹³⁹ אווגריוס (Evagrius Ponticus), בספרו [Praktikos](#), מנה 8 חטאים (בדומה לרוח השמינית שבראובן ג 1). להרחבה ראו: קליינברג, **שבעת החטאים**.

¹⁴⁰ כהנגדה למגילת 'סיפורי תורה' (מעין היובלים, 4Q225; **החיבורים העבריים ב**, עמ' 218): 'מלאכי קודש עומדים בוכים על' [] את בננו מן הארץ ומלאכי המ[שטמה] שמחים ואומרים עכשו יאבד'.
¹⁴¹ יתכן וזה המשמעות גם של משלי יב 21: 'לא יאנה לצדיק כל און, ורשעים מלאו רע'. **קיסטר, הבסיס התיאולוגי של עדת קומראן**, עמ' 509: קטע זה מדגים את האמור בקטע 3 (יומקמי מזמתכה בלבבמה') שהרשעים מקיימים בלבם את מזימתו של בליעל, והוא מבהיר את הקשר הבלתי ניתן להפרדה בין הרוחות הרעות, שקיומן העצמאי אינו מוטל בספק, לבין התופעות הפסיכולוגיות האנושיות. כפילות דומה מצויה בדואליזם הזורואסטרי, וחוקרים סבורים שהוא השפיע על התורות הקומראניות.

¹⁴² 'והחרב היא אם שבע רעות, לראשונה תהר הדעת מבליעל ותלד הרעה, הראשונה דם, השניה בהלה, השלישית תוגה, הרביעית גלות, החמישית מחסור, הששית רעש, השביעית חרבן'. לפי המשך הפרק, החרב היא רצח, כמו זה של קין. הרטום מביא בפירושו כי בנוסחים שונים אפשר שהחרב היא תוצאת המחשבה ולא האם.

¹⁴³ מלבד הנוסח הקדם-מסורתי שנמצא במגילות קומראן (והוא הרווח ביותר), נמצאו במגילות המקראיות עוד כמה נוסחים של המקרא, שבהם יש ציון יותר נרחב של מלאכים (והרחבות שונות): כתב עברי קדום/פליאו; המצע העברי של תרגום השבעים; ארמי; יוונית (תרגום השבעים), קדם-שומרני, נוסחים קומראניים ייחודיים (או מדרשיים).

¹⁴⁴ דוגמה ידועה בעניין היא הנוסח השונה של מגילת קומראן (והמצע העברי של תרגום השבעים והתרגום עצמו) לדברים לב 8: 'יצב גבלת עמים, למספר בני ישראל/אל'.
¹⁴⁵ להלן דוגמאות עיקריות: חנוך מפרט את כרד/ספר העירים המגלה את המסתורין על בראשית ו 1-4; היובלים מסופר מפיו של מלאך הפנים; המגילה החיצונית לבראשית מציינת שלושת האנשים שביקרו את אברהם אבינו הם מלאכים; בטוביה המלאך מתלווה למסע ומנגד אשמדאי; במגילת המלחמה מלאכים רבים ואף שימוש בשם.

¹⁴⁶ תיאורים אלו קרובים לתיאורי חנוך וספרות ההיכלות. לדעת חלק מהחוקרים צוואת לוי הינה דומה אך נפרדת מכתב ארמי של לוי מהמגילות וגניזת קהיר. יש לציין שברית דמשק ד 15 מציינת: 'שלושת מצודות בליעל אשר אמר עליהם לוי בן יעקב'.

מלאכים הם לפעמים רוחות,¹⁴⁷ רוחות הן לפעמים יצרים/רגשות,¹⁴⁸ יצרים/רגשות הם לפעמים מחשבות,¹⁴⁹ וניתן לכוונתם, כפי שמכוונים במאמר זה, כמידות הנפש: 'ועתה בניי, יראו את יי והשמרו מפני השטן'¹⁵⁰ וכל רוחותיו... ועל כן השמרו בניי מכל מעשה רע, והסירו מאתכם כל כעס וכל כזב, ואמת וארץ רוח אהבו' (צוואת דן ו 1, 6).

כך עולה כי המאפיין המרכזי של הרקע לחטאים והחטאים עצמם, הם הרוחות הרעות ששולטות ברגשות ובמחשבות. המקרא מספר שהרוחות שולטות על מהות מעשה האדם: ¹⁵¹ 'טוב אָרְךָ אַפִּים מְגִבֹּר, וּמְשָׁל בְּרוּחוֹ מְלֶכֶד עִיר' (משלי טז 32), אך לא מביא תורה מפורשת המלמדת כיצד להגיע לשליטה על הרוחות (או בחירת רוח טובה בגוף האדם): 'אֵין אָדָם שְׁלֵיט בְּרוּחַ, לְכֹלֹא אֶת הָרוּחַ' (קהלת ח 8). להלן כמה דוגמאות: יוסף ויהושע זכו לכינויים שרוח ה' בהם;¹⁵² 'וַתִּצְלַח רוּחַ יי אֶל דָּוִד... וְרוּחַ יי סָרָה מֵעַם שְׁאוּל, וּבְעֵתָתוֹ רוּחַ רָעָה מָאֵת יי' (שמי"א טז 14-15); 'וְעֵתָה הִנֵּה נָתַן יי רוּחַ שְׁקָר בְּפִי כָּל נְבִיאֶיךָ אֲלֵה, וַיִּי דַבֵּר עֲלֶיךָ רָעָה' (מל"א כב 23); 'חֲמַת מְלֶךְךָ, מְלֶאכֶי מְוֹת' (משלי טז 14).

9.1. מונותאיזם בין הרוחות:

נמצא כי בכלל הסיבות וההשפעות על דרכי ההתנהגות, הצוואות מפרטות את התערבותן ומשקלן של הרוחות השונות בגוף או בנפש האדם, שהן גם ברגשותיו ומחשבותיו. לדידן של הצוואות, אופן השפעת הרוחות כה רחב ועצום, עד שבהשוואה למגמה המקראית, הצוואות מציגות דרישות גבוהות של תכונות נפש להתמודד ולהיחלץ ממלתעות רוחות המשטמה, עד כי נדמה שההשפעה וההשגחה הישירה של האל נחלשת. המונח 'אֱלֹהֵי הָרוּחֹת' שמובא פעמיים בספר במדבר,¹⁵³ מתאר את ההרחבה הזו בצוואות של הרוחות השונות המשפיעות על האדם (שיש אל אחד, **יחיד ומיוחד**, ששולט הרוחות השונות שפועלות בעולם, וזו כנראה הסיבה שתיאור ה' כ'אלוהים' מובא בלשון רבים). כנראה גישה זו מצומצמת במקרא, כדי לא להחליש את המונותאיזם לרוב העם (או לעם הארץ).

¹⁴⁷ בכללם כוחות הטבע (למשל: יובלים ב 2). לפי היובלים ב 18, ישנם כמה מיני מלאכים. לפי קטע בחנוך מהמגילות (טרם מצאתי, אולי במגילה 4Q531), המלאכים שחטאו בבנות האדם היפות, היו בעלי גוף ממש (השוו: נפתלי ג 5).
¹⁴⁸ עד כאן כפרפרזה על בבא בתרא טז ע"א: 'אמר ריש לקיש: הוא שטן הוא יצר הרע הוא מלאך המוות'. עוד בהקשר זה: 'שני יצרים ברא הקדוש ברוך הוא: אחד יצר טוב ואחד יצר הרע' (ברכות סא ע"א). מטרת התורה להשפיע גם על הרגשות, כמו: 'בְּבֵית אֱלֹהִים נְהַלֵּךְ בְּרִנְשֵׁי' (תהילים נה 15). המונחים הרווחים לאלו: 'עזאזל' בספר חנוך, 'משטמה' בספר היובלים, 'בליעל' בקומראן ו'שטן' בברית החדשה.

¹⁴⁹ הרמב"ם כינה את המידות: "דעות".

¹⁵⁰ הכינוי 'שר משטמה' מופיע בין השאר בספר היובלים (למשל: י 8; יא 5), וכן בחיבור מקומראן: 4Q225. השם 'בליעל' בא בין השאר בצוואת השבטים: ראובן ב 2; לוי ג 3; נפתלי ב 6. לעיתים מופיע גם כ'שר החושד'.

¹⁵¹ כך גם מתואר בעליית ישעיה ג 11: 'But Beliar dwelt in the heart of Manasseh and in the heart of the princes of Judah and Benjamin and of the eunuchs and of the councillors of the king'.

פלוסר, עליית ישעיה, עמ' 33.

¹⁵² בראשית מא 38: 'הִנְמַצָּא כְּזָה אִישׁ אֲשֶׁר רוּחַ אֱלֹהִים בּוֹ'; במדבר כז 18: 'אִישׁ אֲשֶׁר רוּחַ בּוֹ'.

¹⁵³ במדבר טז 22: 'וַיִּפְּלוּ עַל פְּנֵיהֶם וַיֹּאמְרוּ אֶל אֱלֹהֵי הָרוּחֹת לְכָל בְּשָׂר הָאִישׁ אֶחָד יִחַטָּא וְעַל כָּל הָעֵדָה תִּקְצָף'; במדבר כז 16: 'יִפְקֹד ה' אֱלֹהֵי הָרוּחֹת לְכָל בְּשָׂר אִישׁ עַל הָעֵדָה'.

נפתלי ב 2 טוען שמידות הנפש של האדם התקבלו מתכונות האל: 'כי כאשר היוצר את הכלי כמה יכיל ולפיהו יביא חומר, ככה יצר גם יי את הגוויה בדמות הרוח, ולפי כוח הגוף ייפח הרוח. ולא יהיה יתרון בינותם עד לשלישית השערה, כי במשקל ובמידה ובקו נוצר כל יצור...'. זוהי התכתבות עם בריאת האדם: 'יַעֲשֶׂה אֱדָם בְּצַלְמֵנוּ כְּדִמוֹתֵנוּ... בְּצַלְמוֹ בְּצַלְמֵ אֱלֹהִים' (בראשית א 26-27), לצד הדיוק בגודל הכלי (ישעיה נד 16)¹⁵⁴ והמידות המתאימים לו.¹⁵⁵

אך עיקר דרשתו זו מהווה רקע ובסיס חוקתי, לחובת שמירת המצוות, תוך אזהרה לאלו שכבר כשלו: 'ואתם אל תמהרו להרע את מעשיכם בתאוות בצע, ולפתות את נפשכם בדברי שווא, כי אם תחרישו בטהר לבב, תדעו להתחזק ברצון יי, ולתעב רצון בליעל; השמש והירח והכוכבים לא ישנו צבאם, כן לא תמירו גם אתם את תורת אלהים במשובת מעשיכם; כי הגויים הלכו שולל, ויעזבו את יי וימירו את דרכם, ויכנעו לפני עץ ואבן ורוחות תעתועים; לא כן אתם בניי, אשר הכרתם ברקיע בארץ ובים ובכל היצורים את יי עושים, לבל תהיו כאנשי סדום אשר המירו את דרכם; ככה השחיתו גם הנפילים את דרכם, אשר קללם יי בעת המבול, וישם בגללם את הארץ שממה מיושביה, וכל הצומח בה' (פרק ג).

לאחר מכן נפתלי ד 1 מציין כי את הדברים האלו קרא בספר חנוך. אם כוונתו לפרק ג (המצוטט לעיל), אכן דברים דומים קיימים בספר חנוך א שבידינו.¹⁵⁶ אך אם כוונתו לנבואות הזעם שהטיף בהמשך פרק ד', לצידו גם עוד בני יעקב הטיפו בשם חנוך נבואות זעם דומות.¹⁵⁷

נפתלי ב 8 מסביר את תפקידי איברי הגוף, ולאחר מכן (בפס 9) מסכם את מטרת הידיעה: 'ככה בניי יהיו כל מעשיכם בסדר לטוב, וליראה את האלהים'. גם זבולון ט 4 מלמד עיקרון ממלכתי מצורת בריאת גוף האדם: 'ועל כן אל תתפרדו לשני ראשים, כי כל אשר עשה יי ראש אחד לו, ושתי כתפים שתי ידיים ושתי רגליים ושאר האברים'. חז"ל דרשו כי 'אילמלא לא ניתנה תורה היינו למידין צניעות מחתול, וגזל מנמלה, ועריות מיונה. דרך ארץ מתרנגולי' (עירובין ק ע"ב).

10.1. שיוך מידות הנפש לחושים ולאברי הגוף:

¹⁵⁴ השוו: 'אֲנֹכִי בְּרֵאתִי חָרֶשׁ נִפְחַ בְּאֵשׁ פָּחַם, וּמוֹצִיא כְּלִי לְמַעֲשָׂהוּ'. בספרות הקבלה היהודית, הנשמה מכוננת גם "כלי".

¹⁵⁵ תיאורים כאלו מצוינים במקומות אחרים על שאר הבריאה (אך לא על האדם): 'שֶׁקֶל בְּפִלְס הָרִים וּגְבֻעוֹת בְּמֵאזְזִים' (ישעיה מ 12); 'לַעֲשׂוֹת לְרוּחַ מִשְׁקַל וּמִים תִּפְּן בְּמִדָּה' (איוב כח 25); 'וארא איד ישקלו במאזני צדק למדת אורם ורוחב שטחיהם' (חנוך א מג 2 על הכוכבים).

¹⁵⁶ חנוך ה מלמד להיות ירא מהאל כסיכום דבריו על נפלאות הבריאה בפרקים ב-ד שקדמו, ויש עוד קטעים דומים לנפתלי ג. יש לציין כי רוב הציונים בצוואות לגבי ספר חנוך אינם מזוהים בספר חנוך א שבידינו. ספר חנוך ב י 9 מציין כי חנוך הותיר 366 ספרים, שסביר שכולם אינם בידינו, אם הגדרה של "ספר" אינה זהה לספר חנוך א שלנו היום. חוקרים חילקו את הספר ל-5 כרכים שאף מכנים אותם ספרים אלו, למרות ש-4 מקטעי כרכים אלו (ללא כרך המשלים) שרדו ב-7 קטעי מגילות בקומראן, ללא חלוקה: א) ספר העירים (חנוך א-לו); ב) ספר המשלים (לו-עא); ג) החיבור האסטרונומי (עב-פב); ד) ספר החלומות (פג-צ); ה) איגרת חנוך (צא-קה); ושני נספחים: לידת חנוך (קו-קז), ודברי חנוך על אחרית הימים (קח).

¹⁵⁷ שמעון ה 4; לוי יד 1; בנימין ט 1.

נפתלי ב 8 משייך איברי גוף למיקומי תכונות ומידות הנפש: ¹⁵⁸ 'כי כל פעל אלהים בסדר חמשת החושים בראש, ואת הצואר חבר עם הראש, ¹⁵⁹ ויתן עליו שיער ליופי ולתפארת, ולב להבין, ¹⁶⁰ בטן להפריש קיבה, קנה לבריאות, כבד לכעס, מרה למרירות טחול, לשחוק כליות, לעצה ירכים, לכח צלעות, למשכב מתנים לעז ¹⁶¹ וכאלה'. בברכות סא-סב מובא תיאור קרוב: 'כליות יועצות, לב מבין, לשון מחתך, פה גומר, ושט מכניס ומוציא כל מיני מאכל, קנה מוציא קול, ריאה שואבת כל מיני משקין, כבד כועס, מרה זורקת בו טפה ומניחתו, טחול שוחק, קרקבן טוחן קיבה ישנה אף נעור', ¹⁶² וכן בבראשית רבה סא א': 'זימן הקב"ה לאברהם אבינו שתי כליותיו, כמין שני רבנים, והיו נובעות ומלמדות אותו תורה וחכמה'.

למרות שנפתלי ב 8 מציין כמות של חמשת החושים, אינו מציין מפורשות זהותם ופירוטם, כפי שלמשל זיהו אותם הפילוסופים הקדם-סוקראטיים (ראייה, שמיעה, מימוש, ריח וטעם), ¹⁶³ אך משייך איברים לתכונות/מידות הנפש. גם ראובן ב מציין כמה מהחושים כרוחות, ללא ציון הגדרת החושים.

התרגום הסורי לבן סירא יז 5 הוסיף על חמשת החושים, שתי תכונות, ¹⁶⁴ וגם חנוך ב יא 58 מציין כמות של 7 תכונות הגוף. ¹⁶⁵ חושים ללא מניין מוזכרים בספר החיצוני דברי גד החוזה ט רד. ¹⁶⁶ ספר היצירה מציין כמה מהחושים. ¹⁶⁷

תיאורי מראה יופי האדם בתחילת דברי נפתלי אלו, עולים עם קביעתו של שמעון ה 1: 'ולכן היה יוסף יפה תאר וטוב ראי, כי כל רע לא היה בו'. ¹⁶⁸ גם **מגילה חיצונית לבראשית** כ 2-8 מציינת את יופיה של שרה אימנו לצד חוכמתה ומידותיה הטובות. ¹⁶⁹ במגילות קומראן ישנה מגילת פיזיונומיה המתארת את

¹⁵⁸ אזכור קטן נוסף יש בזבולון ט 4: 'ועל כן אל תתפרדו לשני ראשים כי כל אשר עשה יי ראש אחד לו ושתי כתפים שתי ידיים ושתי רגלים ושאר האברים', ובראובן א 7: 'ואגידה לכם כי מכה גדולה הכה אותי יי על ירכי שבעה חדשים, ולולא יעקב אבי התפלל בעדי אל יי כי אז חפץ יי להמיתני'. עיקרון דומה אצל חז"ל שתר"יג המצוות כנגד רמ"ח איברים ושס"ה גידים (אהלות א ח; מכות כג ע"ב); מדרש משלי [בובר] לא 29).

¹⁵⁹ מענין שאין כאן ציון תפקיד הראש, זולת היות ראשון ותוספות יופי.

¹⁶⁰ מענין שהלב אינו משמש לאהבה. ראו: איזנברג, **תפקידו של הלב במקרא**.

¹⁶¹ השוו: 'מחץ מְתַנֵּים קָמְיו' (דברים לג 11); 'יְהַעֲמִדְתָּ לָהֶם כָּל מְתַנֵּים' (יחזקאל כט 7).

¹⁶² נוסחים דומים יש בא"ב דר' עקיבא נוסחה א.

¹⁶³ כנראה הראשון שבהם הוא אלקמאיון מקרוטון (מאה 6 לפנה"ס). אריסטו כתב על כך בספרו: 'על הנפש', ותלמידו הקדיש להם ספר: 'על החושים'. להרחבה ראו: כהנא, **הספרים החיצוניים א'**, עמ' עמג.

¹⁶⁴ מוסיף שכל כחוש שיש, ודבר כחוש שביעי, הוא המימרא, לוגוס. ראו: סגל, בן סירא, עמ' קה.

¹⁶⁵ 'ושבע תכונות נתתי לו – השמע לבשר, הראות לעיניים, הריח לנפש, המישוש לגידים, הטעם לדם, הסבלנות לעצמות, הנעם למחשבה'.

¹⁶⁶ 'את הגלגלים את הכימה ואת הכסיל את השמש והירח, את הגשמי ואת הרוחני, את כוכבי לכת את החושים ואת הכל'.

¹⁶⁷ ספר היצירה מציין שישה חושים: ראייה, שמיעה, ריחה, שיחה, לעיטה ותשמיש, אך אין הוא משתמש במילה המגדירה את כולם כאחת. ראו גם: משלי חכמה, שכטר, עמ' 434 ואילך. על המקורות הקדומים של החושים, ראו: בר-אילן, דברי גד החוזה, עמ' 247.

¹⁶⁸ וזאת לאחר שיוסף נולד דומה לנפתלי בכל (נפתלי א 9).

¹⁶⁹ כלל זה אינו מחייב, שכן גם אשת פוטיפר היתה יפה (צוואת יוסף ט 5); אשת יהודה (צוואת יהודה יג 5); 'נָזַם זָהָב בָּאָף חָזִיר, אֲשֶׁה לָפָה וְסָרְתָּ טַעַם' (משלי יא 22), ואולי גם רמז שלילי בפרשייה של אשת יפת תואר (דברים כא). חז"ל מציגים זאת כגישה יוונית/רומאית: 'חכמה מפוארת בכלי מכוער' (תענית ז).

טיבו/רוחו של האדם לפי חלקי/איברי הגוף וכמויות/יחידות האור שבהן.¹⁷⁰ **לרבי ישמעאל** ברייתא חיצונית: 'ספר תולדות אדם שמסר סוגיה שר הפנים לרבי ישמעאל לדעת בין צדיק לרשע', שהמשיכה להיערך ע"י חכמי הקבלה.¹⁷¹

11. בין דואליזם ברוחות לערבוב והטעייה בין רוחות השגגה המגוונות, לדרך האמצע

דן א 7 מגלה כי: 'ויעירני אחד מרוחות בליעל לאמר, קח את החרב והרוג בה את יוסף, ויאהבך אביך במותו'. כלומר, הבליעל הוא הרע כנגד הטוב, והוא שולט על הרוחות הרעות השונות, שפורטו לעיל.¹⁷² כך גם לוי יט 1-2 מנגיד את (כל) הטוב והרע בין תורת האל לבין מעשי הבליעל: 'ועתה בניי, שמעו כולכם, בחרו לכם את האור או את החשך, את תורת יי או את מעשי בליעל; ויענהו בניו ויאמרו לפני יי נלך ובתורתו'.

מגוון הרוחות והשגגות שסוקר לעיל, מסתכם לדואליזם בנפתלי ח 7: 'מצות התורה שני פנים להן, ובתבונה תמלאנה', שמדגימו בעניין המיניויות עם האשה (החוקית), כדוגמה לכלל המצוות: 'כי את [לאיש] לשכב עם אשתו, ועת לפרוש ממנה לתפילתו; כי שתיהן לאלוהים הן, ואם לא תהיינה לפי סדרן, תביאנה חטא גדול לפני האדם, וכך הוא על כל שאר המצוות (8-9). הצלחה או כישלון ביישום המצוות סוכמו גם בהושע יד 10: 'מי חָכַם וַיִּבֶן אֱלֹהִים נְבוֹן וַיִּדְעֵם, כִּי יִשְׁרִים דְרָכָי ה', וְצַדִּיקִים יִלְכוּ בָם וּפְשָׁעִים יִכָּשְׁלוּ בָם', ובקהלת בחלוקת זמני המעשים: 'לְכָל זְמַן וְעַת לְכָל חֶפֶץ תַּחַת הַשָּׁמַיִם' (השוו: פרקי אבות ג ט).¹⁷³

¹⁷⁰ אפשר להציע לקשר זו כמויות ומידות אלו לכמה עקרונות שהובאו בפרק הקודם, בפרט כמו שמעון ה 1. מגילת פיזיונומיה - 4Q186-4QHoroscope. לפירושה יחד עם מגילת המזלות 4Q318 ראו: Popović, Reading the Human Body.

¹⁷¹ בתורת הקבלה מכונה תחום זה בשם "**חכמת הפרצוף/הפנים**", ומשויכת למשה רבינו משמות יח 21: 'וְאֵתָה תִּחַזֶּה מִקֵּל הַעֵם אֲנִשֵּׁי חִלֵּי'. השוו לממצאים מגניזת קהיר: [גרינולד, קטעים חדשים מספרות הכרת-פנים וסדרי-שרטוטין](#).

¹⁷² השוו: 'אמר ריש לקיש: הוא שטן הוא יצר הרע הוא מלאך המות' (בבא בתרא טז). אשר ז 3 גם מציין שהשטן הוא כתיב/נחש.

¹⁷³ קהלת ג 1-8; פרקי אבות ג ט: 'רַבִּי חֲנִינְיָא בֶן דְּוִסָּא אוֹמֵר: כָּל שְׂרִירָתָא חֲטָאוּ קוֹדְמָתָא לְחֲכָמָתוֹ, חֲכָמָתוֹ מִתְקַיְמָת; וְכָל שְׂחָקָתוֹ קוֹדְמָתָא לְיִרְאַתָּא חֲטָאוּ, אִין חֲכָמָתוֹ מִתְקַיְמָת. הוּא הִיא אוֹמֵר: כָּל שְׂמַעְשֵׁיו מְרַבִּין מִחֲכָמָתוֹ, חֲכָמָתוֹ מִתְקַיְמָת; וְכָל שְׂחָקָתוֹ מְרַבָּה מִמַּעֲשָׂיו, אִין חֲכָמָתוֹ מִתְקַיְמָת'.

גישה זו היא המאפיין העיקרי של אשר א-ו (וגם בבנימין ו 6-7; לוי יט 1), שמצמצם את כמות ההשפעות לתורת שתי הדרכים.¹⁷⁴ ניכר שכמה תחומים בצוואות גם מסתכמים לדואליזם: טוב (מול רע),¹⁷⁵ אמת¹⁷⁶ (מול שקר), אור (מול חושך),¹⁷⁷ צדק (מול רשע),¹⁷⁸ טהרה (מול טומאה), בשר (מול רוח).¹⁷⁹

אך דואליזם הניגודיות אינו פשוט, ואשר ה 1 מחלק בין 4 תכונות טובות, לבין גלישתם לתכונות רעות, תוך כיסוי המעשה הטוב, שאין בהם ברכה: 'ראו בניי, איך בכל שתי הדרכים, אחת כנגד אחת, ואחת נסתרת על ידי אחת: בעושר – אהבת בצע,¹⁸⁰ בשמחה – שיכרון, בשחוק – צער, בנישואים – פריצות [הוללות]'. אין בצוואות עוד הנגדות ישירות כאלו. ספרו של בן סירא מאופיין בהנגדות, אך סגנונו שונה.

אשר ו מטיף נגד זיוף וצביעות בין הערכים, תוך דוגמאות ומטאפורה: 'כי האנשים הטובים ישרים הם ואם גם חנפים לחוטאים, יחשבום לפני יי יצדקו; ורבים אשר ישמידו את הרשעים, שני מפעלים יעשו טוב ורע, אולם הכל טוב הוא כי עקר את הרע משורשו וישמידהו; ויש אשר ישנא חונן דל ורשע ונואף וצם, גם לזה שני פנים ואולם כל המפעל טוב הוא, כי הולך הוא בדרכי יי, אשר לא יקבל את הנראה טוב כטוב באמת; ויש אשר לא יחפץ לראות ימים טובים עם הוללים, למען אשר לא ינבל את פיו, ונפשו יגאל, גם לזה שני פנים והכל טוב הוא; כי אלה לצבאים ולאילות ידמו, כי בהיותם פראים כטמאים ידמו ובאמת טהורים הם כי קנאו ליי וילכו בדרכיו, וינזרו מכל אשר צוה אלהים בחקותיו, כי שנאו ויבדל בין הרע ובין הטוב'.¹⁸¹ שנאת הרע שהוא מעורבב, מזכירה את ההטפה של אליהו הנביא: 'עַד מָתַי אֶתֶם פִּסְחִים עַל שְׁתֵּי הַסְּעִפִּים' (מל"א יח 21). האזהרה מעונש כפול לבעלי הצביעות הכפולה, אינה מפרטת אם ואיך גם בני האדם יודעים זאת, שהרי רוב דברים אלו, כדברי ירמיהו יז 9-10: 'עֵקֶב הֶלֶב מִפֶּל וְאֶנֶשׁ הוּא מִי יִדְעֶנּוּ; אֲנִי יי חֶקֶר לֵב בְּחֶן פְּלִיּוֹת וְלִתְתּוֹ לְאִישׁ כְּדָרְכּוֹ [כְּדָרְכָיו] כְּפָרִי מִעֲלֵלָיו'. רמז לכך באשר ד-ה, שגם מפרטת, מגדירה ומזהירה

¹⁷⁴ להרחבה: דה יונגה, שתי הדרכים.

¹⁷⁵ הפסוק המייצג ביותר לכך הוא מסרך היחד א 4-5: 'לעשות הטוב והישר לפניו כאשר ציוה ביד מושה וביד כול עבדיו הנביאים ולאהוב כול אשר בחר ולשנוא את כול אשר מאס, ולרחוק מכול רע ולדבוק בכול מעשי טוב'. במקרא צירוף כתובים בה בהתייחס לה לבדו (שמות כג 7; דברים יא 22 ודומיהם), ומקבילות יש בגד ה 2; אשר ג 1-2; בנימין ח 1. ראו גם באיגרת פאולוס יב 9: 'מתעבים את הרע ודבקים בטוב'.

¹⁷⁶ השו: 'לדבוק באמת ברידתך' (הודיות טז 7).

¹⁷⁷ האור והחושך הם מושגים שהתקבלו כמאפייני עדת קומראן, זהו אף שמה הנרדף של מגילת המלחמה לצד אזכורים רבים יחסית למקרא וספרות בית שני. לפי חנוך ב (הסלאבי) יא 7-14 האור הינו האידאה של הבריאה ונמצא מעל כל, וכן בחזון עזרא ד 40 ובראשית רבה יב ו. ישעיה ל 26 מתאר אור ראשוני שחזק שבעתיים מהשמש שיגיע באחרית הימים שמצוין גם בהודיות טו 27. האר"י המשיך לביטוי המפורסם: 'אור עליון פשוט ממלא כל המציאות, והוא הנקרא אור אין סוף' (עץ חיים, שער א, ענף ב). להרחבה ראו: הערות למאמרו של קיסטר - 'על הרע ועל הטוב, הבסיס התאולוגי של עדת קומראן. בין 'אורתם לדואליזם במגילות קומראן.

¹⁷⁸ מושגים אלו קרובים לאור ולחושך שבמגילות קומראן. מלכירשע הוא דמות רוחנית עתידיים למלחמת אחרית הימים, כנראה מולו מלכיצדק, עליו יש מגילת פשר 11Q13 (קימרון, החיבורים העבריים ב, עמ' 279-280).

¹⁷⁹ לפי אפל, תאולוגיה יהודית בצוואות, בצוואות בני יעקב אין ניגוד בין החומר והרוח. ראו גם ליכט, הודיות, עמ' 35 הערה 8. בדברי גד החוזה יב רפ מצוין: 'שונאי רוחני, ושונאי גשמי'; על כך ראו: בר-אילן, דברי גד החוזה, עמ' 248.

¹⁸⁰ ראו פרק בעניין.

¹⁸¹ פלוסר, מגילות מדבר יהודה, עמ' 68, סבר שצוואת אשר חריגה ומורה על שנאת הרשע, אך איני רואה כך את הדברים.

מעקרונות ודוגמאות של צביעות הערבוב המטעה בין הערכים והמעשים השונים,¹⁸² עד 'כי סוף בני האדם יוכיח על צדקתם (אשר ד 4, וכך בן סירא י 27-28).¹⁸³ מדרשי חז"ל יצאו נגד צביעות ההתנהגות הדו-פרצופית וחוסר כנות, המפורסם שבהם: 'אַחַד בְּפֶה וְאַחַד בְּלֵב'.¹⁸⁴

תורת שתי הדרכים הינה מוטיב מקראי שמהווה בסיס לשכר ועונש.¹⁸⁵ תורה זו משויכת לפי החוקרים למאפיין הלכתי וחברתי של עדת קומראן, כדואליזם שמורכב מדטרמיניזם - האמונה בגזרה הקדומה הכפולה (פרדסטינציה דופלקס), שיחידתו העיקרית מובאת בסרך היחד ג 15-D-1.¹⁸⁶ אך גם בכתבי עדת קומראן ניתן למצוא גישות מגוונות ואף מנוגדות לכך, כפי שמנחם קיסטר סיכמן.¹⁸⁷ גם בחז"ל יש אמירות דומות, כמו: 'בשני יצריך - יצר הטוב ויצר הרע'; 'שני יצרים ברא הקדוש ברוך הוא: אחד יצר טוב ואחד יצר הרע'.¹⁸⁸

11.1. דרך האמצע:

¹⁸² (ה) 'ראו בניי איך שניים בכל המה, זה לעומת זה, והאחד בשני יסתר, בצע בעשר, שכרון בטוב לב, עצב בשמחה והוללות בחיי האישיות; אחרי החיים מות יבא אחרי כבוד קלון אחרי היום הלילה וחשך אחרי אור וכל אלה תחת שלטון היום המה והצדק תחת שלטון החיים והרשע תחת המות ועל כן יחכו למות חיי עולם; לא יוכל איש לקרא לאמת כזב ולצדק רשע כי כל אמת תחת האור הוא כמו כל נברא תחת אלהים; בכל אלה ניסיתי אני בימי חיי ולא סרתי מאחרי אמת יי ואת חקי עליון חקרתי כי בכל כחי הלכתי בישרי אחרי הטוב'. כך גם בנימין ו 5-6: 'ולא תהיינה ליצר הטוב שתי לשונות ברכה וקללה בוז וכבוד עצב ושמחה שקט ורגז שפת חנף ואמת עני ועשר כי אם דעה אחת לו בכל זכה וטהורה; לא שמע לו ושמע ומראה ומראה כי כל אשר יעשה או ידבר או יראה ידע כי יי יראה לנפשו'.

גם בתורת האמצע הסינית (中庸, Zhōng Yōng) יש הרמוניה עם המוחלט שקולה ליושר וכנות.

¹⁸³ 'עת רעה תשכח תענוג, וסוף אדם יגיד עליו; בטרם תחקור אדם אל תאשרהו, כי באחריתו יאושר אדם; לפני מות אל תאשר גבר, כי באחריתו ינכר איש'. סעדיה גאון שכתב דבריו: 'הצדקות יתבארו בסופם והחיים לקראת מותם'. אלו למעשה חלק מעיקרון השכר והעונש: 'קרא דגן ולא ילד, עשה עשר ולא במשפט בפיצי ימו [קמו] ועזבני, ובאחריתו יהיה נבלי (ירמיה יז 11) בעולם הזה (יש בצוואות ובחנוד שכר ועונש גם בעולם הבא).

¹⁸⁴ פסחים קיג ע"ב. ראו גם את דבריו של בעל הספר 'בגנות ההונאה העצמית, החייאת מדעי הדת, 4: 'ולא המדרש הוא העקר, אלא המעשה' (אבות א יז) - 'סבורים הם, כי מאחר שהם מדברים על המידות האלה וקרובים לבריות לדבור בהן נהיים הם עצמם בעלי אותן מידות, אך באמת, אצל האל יתעלה, משוללים הם רוב המידות האלה להוציא המעט ששום מוסלמי אינו חסר. ההונאה העצמית של אלה היא מן הקשים שבסוגי ההנאה העצמית, שכן דעתם נוחה מעצמם בתכלית והם בטוחים כי נבכי פגעי הנפש מהם והלאה'.

¹⁸⁵ למשל: 'יאה נתתי לפניך היום את החיים ואת הטוב, ואת המוות ואת הרע' (דברים ל 15). בספר מלכים אף חוזרת אמירת סיכום על המלכים, אם עשו הטוב או הרע בעיני ה'.

¹⁸⁶ קטע זה מכונה בפי החוקרים 'תורת שתי הרוחות': 'מאל הדעות כול הויה ונהייה, ולפני היותם הכין כול מחשבתם. ובהיותם לתעודותם כמחשבת כבודו ימלאו פעולתם ואין להשנות. בידו משפטי כול והואה יכלכלם בכול חפציהם. והואה ברא אנוש לממשלת תבל וישם לו שתי רוחות להתהלך במעוד פקודתו, הנה רוחות האמת והעול. במעון אור תולדות האמת וממקור חושך תולדות העול. ביד שר אורים ממשלת כול בני צדק, בדרכי אור יתהלכו. וביד מלאך חושך כול ממשלת בני עול ובדרכי חושך יתהלכו ובמלאך חושך תעות כול בני צדק וכול חטאתם ועוונותם ואשמתם ופשעי מעשיהם בממשלתו לפי רזי אל עד קצו. וכול נגועיהם ומועדי צרותם בממשלת משטמתו, וכול רוחי גורלו להכשיל בני אור. ואל ישראל ומלאכ אמתו עזר לכול בני אור. והואה ברא רוחות אור וחושך ועליהן יסד כול מעשה [ג] [הן כול עבודה ועל דרכיהן] [דה, אחת אהב אל לכול עדי עולמים ובכול עלילותיה ירצה לעד, אחת תעב סודה וכול דרכיה שנא לנצח'. ראו גם בד 24-25: 'עד הנה יריבו רוחי אמת ועול בלבב גבר יתהלכו בחכמה ואולת. וכפי נחלת איש באמת יצדק וכן ישנא עולה וכירשתו בגורל עול ירשע בו וכן יתעב אמת, כיא בד בבד שמן אל עד קצ נחרצה ועשות חדשה'.

¹⁸⁷ לדיון ראו: קיסטר, תיאולוגיה בקומראן, עמ' 511-512.

¹⁸⁸ ברכות ט ה; ספרי דברים לב; תוספתא ברכות ו ז; ברכות סא.

בין גישות אלו משתלבת הבחירה החופשית של האדם של צוואת יהודה כ 2: 'והרוח התיכונה היא רוח תבונת השכל, אשר תט לכל אשר תחפץ'.¹⁸⁹ גישה זו קרובה למידת האמצע/שביל הזהב/ממוצעת, שהיתה מוכרת בעולם העתיק¹⁹⁰ ובחז"ל.¹⁹¹ לכאורה זוהי סתירה לקביעה הדטרמיניסטית והגזרה קדומה האמורה לעיל.

ה. דימיון ושוני; ניגודיות; צביעות

נפתלי ב 7: 'וכאשר הבדל בין אור לחשך בין ראייה לשמיעה, ככה הבדל גם בין איש לרעהו ובין אשה לרעותה, ואין אשר יאמר כי ידמו אחד לשני בפניהם או בדעתם'. לחז"ל אמירה דומה 'כשם שפרצופיהם שונים כך דעותיהם שונות' (ברכות נח ע"ב).

בן סירא לג 10-15: 'ואף בני אדם כלם יחדיו מחומר נבראו ומעפר דם נוצר; ויי בחכמתו הבדיל ביניהם והפלה דרכיהם; מהם ברך וקדש והקריב אליו ומהם השפיל והכניע; כחמר ביד היוצר בני אדם ביד עושמו; טוב לעומת רע וחיים לעמת מוות אור לעמת חשך וצדק לעומת רשע; שור בכל מעשה אלהים כלם שנים שנים זה לעמת זה'. חנוך ב פיג 46: 'וכמו שנה נכבדה משנה, כן נכבד אדם מאדם'.

12. ניגודים במקומות שונים בצוואות:

12.1. סתירה בנוגע להיתר הכעס:

מחד, הכעס מגונה לחלוטין בעיקר ע"י שמעון ודן (כמפורט בפרק בעניין), אך מאידך, יהודה ז 5, 7 מציין שנלחם קרבות בקצף, ורומז שבזכות כך ניצח במלחמה: 'ויהי כאשר גידפוני ואקצוף, וארוץ אליהם אל ראש ההר, והמה ירו בי אבנים וחצים... ונתנפל עליהם בקצף וינוסו כולם, ויבאו בדרך אחרת אל אבי, ויתחננו לפניו, ונכרות אתם ברית שלום'. דברים אלו עולים עם תיאור דן ג 5, שכוח האדם מתחזק כאשר הוא כועס: 'ואם גם יחלה הכועס, והיה לו כח פי שנים בכעסו, כי הכעס יעזר תמיד בעשות רשע'.

¹⁸⁹ הרטום תרגם (עמ' 56): 'ובאמצע רוח תבונת הלב לנטות אל אשר יחפוץ. בדומה לדברים ל 19: 'נְתַתִּי לְפָנֶיךָ הַבְּרָכָה וְהַקְלָלָה, וּבְחֶרֶת פְּחִיִּים' (דברים ל 19). השוו: דברי גד החוזה ח קפד: 'וביד האדם נתן הבחירה, ואם בא להיטיב עזר לו, ואם להרע דרך פתוח לו'; השוו: שבת קד ע"א; אפלטון, תיאטיטוס, a176: הטוב והרע ברואי אלוהים והכרחיים בעולם לבחירה חופשית.

¹⁹⁰ מבודדה: מְגִיְהִימָא פְּטִיפְדָא ו"הדרך כפולת שמונה"/"המתומנת הנאצלת". אריסטו, אתיקה מהדורת ניקומאכוס (תירגם מיוונית - י"ג ליבס, ירושלים תשל"ג, פרקים- ד ה; ה ח).

¹⁹¹ כנון: תוספתא חגיגה ב ה: 'ועוד משלו משל למה הדבר דומה? לאסתרטא [רחוב] העוברת בין שני דרכים, אחד של אור [אש], ואחד של שלג. הטה לכן נכונה באור, הטה לכן נכונה בשלג. מה עליו על האדם? להלך באמצע, ובלבד שלא יהא נוטה לא לכן ולא לכן; ירושלמי חגיגה ב א, ע"ז ע"א: 'התורה הזו דומה לשני שבילים, אחד של אור ואחד של שלג. היטה בזה מת באור, היטה בזו מת בשלג. מה יעשה? יהלך באמצע'. הרמב"ם ידוע אימץ גישה זו, תוך הדגשות על חסידות הנוטה לקצה הטוב, ושני חריגים לכלל (ענווה ומיניויות) הלכות דעות ה א. עם זאת, המונחים שהרמב"ם כינה את מידות האמצע תואמים במקצת למידות הנפש: הסתפקות, נחת, סלסול, גבורה, נדיבות, מתינות, סבלנות, בושת פנים. מונחים ותיאורים רבים ושונים הובאו בפרשנות היהודית מספרות בית שני ועד היום. במגילת סרך היחד מובא הוראות התנהגות לחברי עדת קומראן, ונראה שבה יש חלוקות התנהגות (ובכללם מידות) שונה ליריביהם (דורשי החלקות למשל; השוו ליחס לנכרים בפרק בענין). מסורות דומות יש במסכתאות חז"ל העוסקות במוסר ובמידות: פרקי אבות, דרך ארץ זוטא ורבה, כלה רבתי, ובעיקר המתייחסות לחכמים ולחסידיים.

12.2. הסתירה שבין הזנות לגאווה שנגד זנות:

בעוד לפי ראובן ד 11 טוען: 'אם לא תמשל הזנות בדעתנו, לא יוכל בליעל למשל בנו', יהודה יג 3 מציג עמדה שאינה עולה עם אמירה זו, לפיה ישנו כוח רוע עצום שכמכריע את האדם, ואינו קשור לזנות: 'כי גם אנכי התפארתי, אשר במלחמות לא פתני מראה אשה יפת תאר, ואחרף את ראובן אחי על דבר בלהה אשת אבי, ורוח הקנאה והזנות ערכו לנגדי מלחמה, עד אשר שכבתי עם בת שוע הכנענית, ועם תמר כלתי'.¹⁹² יוצא שרוח הזנות (והקנאה) פועלת גם כאשר נלחמים בזנות – באמצעות גאווה עצמית של תוכחה, וזאת למרות שהכוונה טובה, ואין כוונה של זנות בתוכחה. מזכיר את הפתגם העממי: 'הדרך לגיהנום רצופה כוונות טובות'.

12.3. הדאגה לעני ולחלש כסותרת את העבדות למפסידים במלחמה:

רבים היגדי המוסר בצוואות (לצד בספרות התורנית בכלל) המורים על עזרה ורחמים לעני ולחלש, ובכלל זה לנכרים (ראו פרק בעניין). אלא שכנגד עיקרון זה, כמה מבני יעקב מציינים שכאשר נכרים-אויבים הפסידו להם במלחמה, הם הפכו אותם לעבדיהם.¹⁹³

דברים דומים ציינתי בפרק הקושיות על יוסף, כאשר גזר נטילת רכוש והגלייה של תושבי מצרים (לפי בראשית מז 19).

מאידך, עיקרון 'קֹבֵב הַדִּין אֶת הַקֶּרֶב' (סנהדרין ו ע"ב) הוא הגישה המקראית (וכך אין קושיה זו מתייחסת רק לצוואות), וכוללת עונשים קשים וחמורים (ההפוכים לכאורה מגישת הרחמים), כגון: עונשי מיתה רבים, מידה כנגד מידה באיברי הגוף, בן סורר ומורה ו'לא תחוס עֵינֶךָ עָלָיו' (דברים יג 9; יט 13), לגבי עובדי אלילים ורוצחים המבקשים לאחוז בקרנות המזבח. מצד אחד זבולון ח 2 מציין: 'במקום אשר ימצא לב רחום שמה ישכן', ומאידך אשר ב 6-7 מציין לגבי רחמים לעני, כאשר הם מעורבבים עם כמה עבירות, אזי התוצאה: 'לזה שני פנים והכל ענין רע'.

12.4. השכר לבני אשר: רק תבואה או מכל דבר?

אשר ה 5 מציין לבניו: 'כי לא ינתן לכם חלק אחר מלבד משמני הארץ, אשר פריה בעמל תוציאו'.¹⁹⁴ אמנם אין סתירה מפורשת לכך בצוואות, אך:

¹⁹² השו"י: 'בְּזֹ לְרַעְהוּ חֶסֶר לֵב, וְאִישׁ תְּבוּנוֹת יִחְרִישׁ' (משלי יא 12); 'יִרְשִׁיעַךָ פִּיד, וְלֹא אָנִי, וּשְׁפָתֶיךָ יַעֲנֶנּוּ בְךָ' (איוב טו 6); 'מִנֶּת וְחַיִּים בְּיַד לְשׁוֹן' (משלי יח 21).

¹⁹³ יהודה ז 4-8: 'וְנִקְרַב אֶל תְּמַנָּה מִקוֹם שֶׁם אֲצוּר כָּל רְכוּשׁ הַמְּלָכִים אוֹיְבֵינוּ... וְלֹא עֲשִׂינוּ לָהֶם רַעַה וַיְהִי לָנוּ לְמַסּ וְנִשָּׁב לָהֶם אֶת כָּל שְׁלָלָם'; ט 4-7: 'וְנִרְדַּף אֶת בְּנֵי עֲשׂוּ, וְלָהֶם עִיר בְּצוּרָה חוֹמַת בְּרָזֶל וְשַׁעֲרֵי נְחֹשֶׁת, וְלֹא יִכְלָנוּ לְבַא בְּתוֹכָהּ, וְנִשֵּׁם עֲלֶיהָ מִסְבִּיב וְנֹצֵר עֲלֶיהָ... וַיִּתְחַנְּנוּ אֲלֵינוּ בְּדַבְרֵי שְׁלוֹם, וְנוֹעֵץ עִם אֲבִינוּ וְנִשֵּׁם אוֹתָם לְמַס'; יוסף יח 3: 'וְהִנֵּה רֵאִיתֶם כִּי בַעֲנוּתִי וּבְאֶרֶץ רוּחַ לְקַחְתִּי לִי לְאִשָּׁה אֶת בַּת הַכְּהֵן לַעִיר שֶׁמֶשׁ, וּמֵאָה כְּכָרִי זֶהֱב נָתַנּוּ לִי אֶתָּה וַיִּי נָתַנְם לִי לְעַבְדִּים'. ישנם דוגמאות נוספות של מלחמות בהם בני יעקב לקחו את שַׁלל הַמְּפַסִּידִים הָאוֹיְבִים.

¹⁹⁴ בהקבלה לברכת אשר בדברים לג 24: 'טוֹבֵל בְּשֶׁמֶן רְגְלוֹ'.

- במקרא יש הרבה ברכות גמול ושכר לכל עם ישראל שישמרו את התורה.

- יתכן והדבר מנוגד לעיקרון התגמול האישי משמיים, כפי שלמשל מציין זבולון ו 6: 'ועל כן מלאני יי דגים לרב בצאתי לצוד ציד, כי כל אשר יחלק עם רעהו, הרבה מונים יקבל מאת יי, וקרוב לדברים טו 10: 'נתון נתון לו, ולא ירע לבבך בתתך לו, כי בגלל הדבר הזה יברכך יי אלהיך בכל מעשך ובכל משלח ידך'.¹⁹⁵

13. **הוראות בצוואות המנוגדות (לכאורה) להיגיון הישר:**

נפתלי ח 10: 'ואתם בניי היו חכמים ונבונים באלהים, כי ידעתם את דרך מצותיו ואת חוקי כל מעשה למען יאהבכם יי'.

13.1 עיקרון הנתינה האישי שמתוגמל בהתאם משמיים:

לכאורה עיקרון התגמול שמציין זבולון ו 6: 'ועל כן מלאני יי דגים לרוב, בצאתי לצוד צייד, כי כל אשר יחלק עם רעהו, הרבה מונים יקבל מאת יי, מנוגד לעיקרון של שכר לפי יחס העבודה והתפוקה המודגש בצוואות (ובבן סירא) לעבודת האדמה, וכן במשלי לחריצות העבודה בכלל, כאשר בן סירא מחדד את שיטת החיסכון להתעשר.¹⁹⁶

ו. **מתשובה אישית על חטא להיגדי מוסר לרבים; עונשים**

14. העיסוק בחטאי בני יעקב בניגוד לאיסור הקטרוג על מעשי האבות

עיקרון של חשיפת חטאי גיבורי הסיפורים מאפיין את התנ"ך,¹⁹⁷ בניגוד לרוב ספרויות עמי קדם המעריצות של גיבוריהם. זאת כי מטרת התנ"ך לחנך אותנו, כדברי ממי"ת ג 23-24 (קימרון, החיבורים העבריים ב, עמ' 211): 'והמשכיל יבין וזכור את מלכי ישראל והתבנן במעשיה, שמי מהם שהיא יראו ממשפטי התורה היה מצול מצרותוהם מבקשי התורה'.

בברית דמשק (קימרון, החיבורים העבריים א, עמ' 56, שו' 13-14) יש כנראה איסור על קטרוג מעשי האבות, עם עונש בצידו.¹⁹⁸ אימרה קרובה לכך מצויה בחיבור מאוחר בחז"ל: 'חייב אדם לומר - מתי יגיעו מעשי

¹⁹⁵ בדומה: 'יש מפזר ונוסף עוד, וחושיך מישך אף למחסור' (משלי יא 24). יש הבטחה לגמול גם למעשר, אך הוא מיועד ללויים ועניים בלבד.

¹⁹⁶ בן סירא ז 10 מציין רק בנוסח היווני: 'אל תשנא עבודה קשה, ועבודת האדמה מעליון נבראה. **בן סירא מחדד את שיטת החיסכון להתעשר: '??**. בבן סירא ניתן למצוא הרבה פסוקים שקרובים למנוגדים, כמו: 'ללב קטן לא נאנה עשר, ולאיש רע עין לא נאנה חרוץ' (יד 3).

¹⁹⁷ בגישה: 'הצור תמים פגלו, כי כל דרךיו משפט, אל אמונה ואין עול, צדיק וישך הוא' (דברים לב 4); משלי כו 26: 'תכסה שנהא במשאון, תגלה רעתו בקהלי'.

¹⁹⁸ 'והאיש אשר ירשע על האבות [יצא] מן העד ולא ישוב, [ואם] על האמות [ירשע] [וימיים כי אין לאמ[ו]ת רוקמה בתוך]'.

למעשי אבותי' (תנא דבי אליהו רבה כה),¹⁹⁹ וניתן לראות בכך דימיון לדרשות סגוריה על חטאי חלק מגיבורי התנ"ך.²⁰⁰

קטרוג על מעשי האבות מסתבר יותר מפרטי הסיפורים מספר בראשית, ואילו הרחבות סיפורים אלו בכמה מגילות קומראן (בעיקר במגילה חיצונית לבראשית²⁰¹ והיובלים), משלימות סגוריה על האבות. הצוואות אינן מכסות ומטיחות את חטאיהם על מעשי/חטאי בני יעקב, וכאמור, הן אף מוסיפות כמה חטאים חדשים, שאינם מצוינים בספר בראשית. אלא שבני יעקב מעין מקטרגים על עצמם, בתוך הליך הוידוי והתשובה האישי שעשו, וניכר שעדיין נזהרים לקטרג על אחיהם (בצוואותיהם).

15. התשובה במקורות קרובים

מצוות התשובה כהודאה ואי-חזרה על החטא, אינה מודגשת בתורה. החיוב המקראי לתשובה על חטא, במובן של התוודות וחרטה, מובא בוויקרא ה 5: 'וְהָיָה כִּי יִגָּשׁ לְאַחַת מֵאֵלֶּה, וְהִתְוַדָּה אֲשֶׁר חָטָא עָלָיָה' (ובדומה בבמדבר ה 7). כמה פסוקים מורים על הוראה להתקרבות וחזרה לה', אך אין בהם הוראה לגבי אופן ההודאה והתשובה.²⁰² בנביאי הנ"ך רווחת תוכחה נגד עם ישראל על כך שאינם חוזרים בתשובה.²⁰³

15.1 תשובה פרטית במקרא

המקרא אינו מסתיר את חטאי גיבוריו. רבים מגיבורי המקרא הוכחו על חטאיהם, ואף ניתנה להם הזכות לחזור בתשובה (ויותר מהם, לכלל עם ישראל, כמו למשל גם לאנשי ניונה).²⁰⁴ כבר לקין הוצע לחזור למוטב,²⁰⁵ אך הוא לא עמד בניסיון; דתן ואבירם התבקשו לחזור בהם ממעשיהם, אך הם סירבו;²⁰⁶ לאחר בכי העם מחטא המרגלים, התחרטו המעפילים על מעשיהם וניסו לכבוש את הארץ, אך זה היה בניגוד לדעתו של משה;²⁰⁷ מלכים רבים הוזהרו והוכחו ע"י נביאים, ומיעוטם חזרו בתשובה,²⁰⁸ ביניהם נזכיר שלושה מקרים ידועים: דויד המלך, שלא רק התחרט על מעשיו, אלא גם כתב זאת במזמוריו ומהווה

¹⁹⁹ השוו': 'פי לא טוב אֲנִי מֵאֲבֹתַי' (מל"א יט 4).

²⁰⁰ 'כל האומר ראובן/בני עלי/בני שמואל/דויד/שלמה/יאשיהו חטא, אינו אלא טועה' (שבת נה ע"ב-נו ע"ב). להרחבה: שכטר, על מוסר האבות.

²⁰¹ דוגמה מובהקת לכך היא סיפור הרקע לבקשת אברהם אבינו משרי שתגיד שהיא אחותו (מגילה חיצונית לבראשית יט-כ).

²⁰² כגון: 'וְיִשְׁבֹּת עַד הָאֵלֶּהיךָ וְשָׁמַעְתָּ בְּקוֹלִי' (דברים ד 30); 'קחו עמכם דְּבָרִים, וְשׁוּבוּ אֵלַי יי, אֲמָרוּ אֵלָיו כָּל תְּשׂא עֹן וְקַח טוֹב, וְיִשְׁלַח מִפְּתִינִי' (הושע יד 3); 'לְמִימֵי אֲבֹתֵיכֶם סָרְתֶם מִחֻקֵּי וְלֹא שָׁמַרְתֶּם, שׁוּבוּ אֵלַי וְאֲשׁוּבָה אֲלֵיכֶם אֲמַר יי צְבָאוֹת, וְאֲמַרְתֶּם בְּפִי נְשׁוּבוּ' (מלאכי ג 7).

²⁰³ למשל: 'ואותי יום יום דְּרָשׁוּן, וְדַעַת דְּרָכֵי יִחְפְּצוּן, כְּגוֹי אֲשֶׁר צָדָקָה עָשָׂה וּמִשְׁפָּט אֶלְהִיו לֹא עָזַב' (ישעיה נח 2); 'הַבִּישׁוּ כִּי תוֹעֵבָה עָשׂוּ, גַּם בּוֹשׁ לֹא גְבוֹשׁוּ גַם הַכְּלִים לֹא גָדְעוּ' (ירמיהו ו 15); 'כִּן דְּרָף אִשָּׁה מִנְּאֻפָּת אֶקְלָה וּמִחֲתָה פִּיָּה, וְאֲמָרָה לֹא פְעַלְתִּי אֲנִי' (משלי ל 20). בדומה, גם במגילת קומראן: 'וברזי עד לא הבטתם, ובבינה לא השכלתם [...] כי לא הבטתם בשורש חוכמה' (4Q300 קטע 1. א'ב-ש' 2-3).

²⁰⁴ יונה ג 8.

²⁰⁵ בראשית ד 7: 'הֲלוֹא אִם תִּיטִיב שְׂאֵת, וְאִם לֹא תִיטִיב, לְפָתַח חֲטָאת רִבְצֵי וְאֲלִיף תִּשׁוּקָתוֹ, וְאֲתָה תִמְשָׁל בּוֹ'.

²⁰⁶ במדבר טז 12: 'וַיִּשְׁלַח מֹשֶׁה לְקָרָא לְדָתָן וְלָאֲבִירָם בְּנֵי אֱלִיאָב, וַיֹּאמְרוּ לֹא נַעֲלָה'.

²⁰⁷ במדבר יד 40-45.

²⁰⁸ ראו למשל דבריו של בן סירא מט 4.

תשובה לאחרים;²⁰⁹ יאשיהו שחזר בתשובה מלאה על חטאי אבותיו;²¹⁰ וכן מנשה, שתפילתו נמצאה גם בין מגילות קומראן.²¹¹

עם זאת, גיבורי המקרא שכן עשו תשובה, לרוב אינם מפרטים את הליך התשובה התשובה האישי שלהם, שכולל וידוי ודרישת מוסר מניעה להבא. עוד פחות הם היגדי מוסר המובאים בהקשר לאותו חטא.

15.2. התשובה במגילות קומראן

במגילות קומראן נלמדת התשובה הכללית גם מהתנ"ך, כפי שמציינת יפה ממי"ת ג 23-24 שהוזכרה לעיל, ומלמדת שזוהי הסיבה שהמקרא אינו מסתיר חטאי גיבוריו. ביטויים קרובים מצויים במגילות חוכמה מקומראן, כגון 'להתבונן ברז נהיה', ומורים לחפש את שורש הדברים כדי לעמוד על הבנת החיים.²¹² גם בן סירא ה 11-1 וזו 19-24 דרש על התשובה.²¹³

עדת קומראן ראתה בעצמה עדה/קהילה שחוזרת בתשובה, וביטויי התשובה מגוונים בכתביה השונים, כגון: 'שבי פשע'. בלה ניצן ניתחה את התשובה במגילות מדבר יהודה, ומדוגמאותיה ניכר כי ישנו היפוך גישה של כמות העיסוק בתשובה המועטה בתנ"ך, לבין עיסוק התשובה הרב במגילות קומראן.²¹⁴ זאת

²⁰⁹ חטא בת שבע ותשובת דויד מצוינים בשמ"ב יא, ועל כך אמר לרבים: 'אַלְמִדָּה פִּשְׁעִים דְּרָקִיד, וְחִטָּאִים אֶלְיָד וְשִׁבּוּי (תהילים נא 15), וכן חז"ל דרשו: 'לא עשו ישראל את העגל, אלא ליתן פתחון פה לבעלי תשובה... לא דוד ראוי לאותו מעשה, ולא ישראל ראוי לאותו מעשה... אלא למה עשו, לומר לך שאם חטא יחיד אומרים לו כלך אצל יחיד, ואם חטאו צבור אומרים להו לכו אצל צבור' (עבודה זרה ד ע"ב). לפי ברית דמשק ה 5: 'ויעלו מעשי דויד, מלבד דם אוריה'. להרחבה ראו: אליצור, דוד כמופת לבעלי תשובה. חטא נוסף של דויד הוא בספירת העם, בו הוא מבקש מהאל להעניש אותו ולא את העם (שמ"ב כד 17). תשובה לכך אינה מוסברת במקרא, ומובאת בדברי גד החוזה ז (להרחבה ראו: בר אילן, גד החוזה, עמ' 213-223).

²¹⁰ מל"ב כג 24: 'וְיִכְמְהוּ לֹא הָיָה לְפָנָיו מְלָךְ אֲשֶׁר שָׁב אֶל ה' בְּכָל לְבָבוֹ וּבְכָל נַפְשׁוֹ וּבְכָל מְאֹדוֹ'.
²¹¹ תפילת מנשה מוזכרת בדברי הימים ב יג 18-19, והיתה ספר חיצוני בן 15 פסוקים ביוונית. במגילות קומראן נמצאו 6 פסוקים בעברית בתוך שני כתבי יד (4Q380-4Q381). חז"ל הזכירו את תפילתו זו (ויקרא רבה ל; דברים רבה ב; רות רבה ה).

²¹² יר' נהיה דרוש והתבונן בכל דרכי אמת וכל שורשי עולה תביט ואז תדע מה מר לאיש ומה מתוק לגבר' (חוכמת רז נהיה, פרק ב [קימרון, החיבורים העבריים ב, עמ' 156, ש 14-15]); 'יומם ולילה הגה ברז נהיה ודרוש תמיד ואז תדע אמת ועול חכמה [ואול]ת'... בכל דרכיהם עם פקודתם לכול קצי עולם ופקודת עד ואז תדע בין [טו]ב ל[רע] כ[מעשין]הם) כיא אל הדעות סוד אמת וברז נהיה פרש את אושה ומעשיה... [בכול מ]עשיו אלה שחר תמיד והתבונן [בכול] ל תוצאותמה ואז תדע בכבוד ע[נזו] ע[ם] רזי פלאו וגבורת מעשיו... (חוכמת רז נהיה א [קימרון, החיבורים העבריים ב, עמ' 148, ש' 24-25, 27-30, 31]; 'וברזי עד לא הבטתם ובבינה לא השכלתם [...] כי לא הבטתם בשורש חוכמה' (4Q300 קטע 1. א-ב ש' 2-3).

²¹³ בן סירא ה 11-1: 'אל תאמר חטאתי, ומה יעשה לי – מאומה, כי אל ארף אפנים הוא.. אל תאחר לשוב אליו, ואל תתעבר מיום אל יום'; יז 19-24: 'אך לשבים נתן תשובה, וינחם אודי תקוה; שוב אל יי ועזוב עוונות, התחנן לפניו והמעט מכשול; פנה אל יי ושוב מרשע, ומאוד שנא תועבה; את יי מי יהלל בשאול, תחת החיים ונותני הודות; ממת כלא היה כבדה תודה, חי חי הוא יודה ליי; מה רבו רחמי יי, וסליחתו לשבים אליו'.
²¹⁴ ניצן, התשובה בקומראן.

כנראה, כיוון שעדת קומראן מציגה את עצמה כייחודית במעלת הקודש שלה,²¹⁵ כאשר במקרא כמעט ואין אזכורים לקהילות קודש.²¹⁶

- במגילת ברית דמשק מובא וידוי וכפרה במקום קורבן: 'אלה המ]שפטים א[שר ישפטו] בם כל המתיסרים. כל איש אשר [שגג בדבר], יבוא וידיעהו לכוהן [המ]ופקד על הרבים, וקבל את משפטו מרצונו, כאשר אמר ביד מושה ע[ל] הנפש אשר תחטא בשוגגה אשר יביאו את חטתו ואת אשמו' (קימרון, [החיבורים העבריים](#) א, עמ' 56-57). הצדקה היא תחליף לקורבנות כפי שמובאת בדניאל ד' 24²¹⁷ ובמגילות קומראן,²¹⁸ כאשר בנצרות התקבל וידיוי לכומר: Penance.²¹⁹

15.3. [התשובה בחז"ל](#)²²⁰

במסכת יומא פו ע"א יש דיון שבחים על התשובה: 'גְדוֹלָה תְּשׁוּבָה שְׁמַבִּיאָה רְפָאוֹת לְעוֹלָם, שְׁנֵאָמַר: "אֶרְפָּא מְשׁוּבְתָם אוֹהֲבָם נְדָבָה" (הושע יד 5).. גְדוֹלָה תְּשׁוּבָה שְׁמַגְעַת עַד כְּסֵא הַכְּבוֹד, שְׁנֵאָמַר: "שׁוּבָה יִשְׂרָאֵל עַד ה' אֱלֹהֶיךָ" (הושע יד 2).. גְדוֹלָה תְּשׁוּבָה שְׁדוֹחָה אֶת לֹא תַעֲשֶׂה שְׁבַתוֹרָה.. גְדוֹלָה תְּשׁוּבָה (שְׁמַקְרָבֶת) אֶת הַגְּאוּלָּה.. גְדוֹלָה תְּשׁוּבָה שְׁמַאֲרַכֶת שְׁנוֹתָיו שֶׁל אָדָם, וְהַמְבַחֵנָה בֵּין: 'כָּאֵן מֵאֲהָבָה, כָּאֵן מֵיִרְאָה, וְכֵן: 'גְדוֹלָה תְּשׁוּבָה, שְׁבִשְׁבִיל יְחִיד שְׁעֲשֶׂה תְּשׁוּבָה — מוֹחְלִין לְכָל הָעוֹלָם פּוֹלוֹ'. תיאורים והבחנות אלו ייחודיים לחז"ל.

לעומת זאת, ריש לקיש טען ש'גְדוֹלָה תְּשׁוּבָה, שְׁדוֹנוֹת נַעֲשׂוֹת לוֹ כְּשִׁגְגוֹת', וגישה קרובה לכך ראינו בחטאי ראובן ויהודה.

²¹⁵ ברית דמשק ג' 19-ד' 2: 'ויבן להם בית נאמן בישראל, אשר לא עמד כמהו למלפנים ועד הנה, המחזיקים בו לחיי נצח, וכל כבוד אדם להם, הוא כאשר הקים אל להם ביד יחזקאל הנביא לומר "וְהַכְהִנִים הַלְוִיִּם וּבְנֵי צְדוֹק אֲשֶׁר שָׁמְרוּ אֶת מִשְׁמֶרֶת מִקְדָּשֵׁי בְתָעוֹת בְּנֵי יִשְׂרָאֵל מֵעַלְי" [יחזקאל מדי' 15].

²¹⁶ אפשר לציין בני הנביאים ובני רכב, אך אין עליהם פירוט רב.

²¹⁷ 'לְהֵן מִלְפָּא מִלְפֵי יִשְׁפַר עֲלֵיךְ וְחַטִּיךְ [עֲלֵךְ וְחַטָּאֵךְ] בְּצַדִּיקָה פְּרַק וְעִנִּיתָךְ בְּמַחֵן עֲנִין הֵן תִּהְיֶה אֲרַכָּה לְשָׁלוֹתָךְ' [תרגום: לְכֵן הַמְלֵךְ עֲצַתִּי תִיטַב עֲלֵיךְ: וְחַטָּאֵיךְ בְּצַדִּיקָה פְּדָה, וְעִנִּיתָךְ בְּחֵן עֲנִיִּים, אוֹלֵי תִהְיֶה אֲרַכָּה לְשָׁלוֹתָךְ]. גם [טוביה](#) מרחיב בפרק ד' את עיקרון ה'צדקה תציל ממוות' ממשלי י' 2, יא' 4.

²¹⁸ סרך היחד ט' 4-5: 'ותרומת שפתים למשפט כניחוח צדק'; Q511 (תהלים קנ"ד' בפשיטתא): 'ואדם מפאר עליון ירצה כמגיש מנחה כמקריב עתודים ובני בקר כמדשן מזבח ברוב עולות כקטורת ניחוח מיד צדיקים'; ברית דמשק יא' 18-21: 'אל ישלח איש למזבח עולה ומנחה ולבונה ועץ ביד איש טמא באחת מן הטמאות להרשותו לטמא את המזבח כי כתוב זבח רשעים תועבה ותפלת צדקם כמנחת רצון'. גם [טוביה](#) מרחיב בפרק ד' את עיקרון ה'צדקה תציל ממוות' כמו במשלי י' 2, יא' 4.

²¹⁹ קיסטר, פרגמנט מברית דמשק.

M. Kister. 'On a New Fragment of the Damascus Covenant', JQR, 84 (1993-1994), p. 294.

²²⁰ [להרחבה: קריב, גדולה התשובה](#).

16. בין התשובה האישית לתשובה הכללית – שהיא הוראת הלקח לרבים

בספר בראשית מב 22 ונ 17 מרומזת תשובת האחים בשיח ביניהם על חטא יוסף, אלא שקשה להבין אם תשובת הלב שלהם היתה כנה ומלאה.²²¹ הצוואות מדגישות ומרחיבות את תשובת האחים, וכך מפרטות על תפילות והעונשים או הייסורים העצמיים שקיבלו עליהם.

יתרה מזו, השבטים ממשיכים בפירוט התשובה הפרטית-אישית שביצעו, אל עיקר הדגש בצוואות, והוא הלקח המוסרי הרחב לצאצאים או לכל עם ישראל, שמכונה להלן: 'התשובה הכללית'. כך מדגישים השבטים את צוואתם המוסרית לצאצאיהם, כיצד להתרחק ממעשים אשר עלולים להוביל לנפילות חטאים דומות והיגדי מוסר קרובים.

עניין נוסף שמורחב בצוואות, הוא הבחנה בין שוגג למזיד. דוגמאות והרחבה בעניין פורטו בפרקים על ראובן ויהודה. ההבחנה בין שגגה למזיד תלויה גם בידיעת החוק, והיות ומבחינת הצוואות, בני יעקב טרם נחשפו לרוב חוקי התורה, שניתנה כמה דורות אחריהם במעמד הר סיני, הרי שניתן ללמוד כי הצוואות מבקשות למסור לנו, שלאחר מתן תורה, כבר לא יתקבלו שגגות על מצוות שכתובות בתורת משה.

17. הצום כחלק מהליך התשובה הפרטית של בני יעקב

כאמור, אחד החידושים העיקריים של הצוואות, הוא ההודאה והתשובה האישית שלהם, וכמה מבני יעקב מציינים כי קיבלו על עצמם קבלה או סגפנות מסוימת למשך שנים: ראובן א 9 התנזר 7 שנים משיכר, בשר ומאכלי תאוה, בגלל חטאו המיני;²²² שמעון ג 5 מצוין שעינה את עצמו בצום שנתיים, בגלל קנאתו ליוסף;²²³ יהודה טו 4 מצוין: 'ובהנחמי על אלה, לא אכלתי בשר ויין עד עת זקנתי, וכל שמחה לא ראיתי'. יוסף י 1-2 משבח את הצום עם המידות הטובות,²²⁴ וחז"ל דורשים שהתנזר מין.²²⁵ תשובותיהם של ראובן ויהודה מובאים בהרחבה בפרקים העוסקים בחטאיהם. ניכר שתשובת כל האחים בצוואות התקבלה, שכן רובם מציינים את היותם הזוכים לתחיית המתים, יחד עם האבות והצדיקים.

מעטים קבלות הייסורים או סגפנות עצמית בתנ"ך, מלבד אבל, כמו יעקב על יוסף (אם כי לא מצוין איך התאבל), ודויד על חולי בנו מבת שבע.²²⁶ אנשי נינוה התאבלו בתשובתם מדרכם הרעה (יונה ג 5-8), ובני

²²¹ בראשית מב 22: 'וינעו ראובן אתם לאמר, הלווא אֶמְרָתִי אֶלְיִכֶם לֵאמֹר אֶל תִּחַטְּאוּ בְיָלֶד, וְלֹא שְׁמַעְתֶּם; וְגַם דָּמוֹ הִנֵּה נִדְרָשׁ; נ 17: 'כֹּה תֹאמְרוּ לְיוֹסֵף, אֲנָא שָׂא נָא פֶשַׁע אֲחִידִי וְחַטָּאתִים, כִּי רָעָה גָּמְלוּדָ, וְעַתָּה שָׂא נָא לְפֶשַׁע עַבְדִי אֱלֹהֵי אָבִיד, וַיִּבְרַךְ יוֹסֵף בְּדַבָּרִים אֱלֹהִי'.

²²² 'ואחרי כן נחמתי ונעניתי ברצון נפשי שבע שנים לפני יי ויין ושכר לא שתיתי, ובשר לא בא אל פי וכל מאכל תאוה לא אכלתי, ואתאבל על עוונתי כי גדול, אשר לא נעשה כזאת בישראל'.

²²³ 'ועל כן עניתי שנתיים בצום נפשי, ואדע כי יגאל איש מקנאה ביראת אלהים'.

²²⁴ 'על כן ראו בניי את אשר יפעלו ארך רוח ותפלה וצום; וגם אתם אם תלכו אחרי הענוה וטהר לבב בארך רוח ותפלה ותצומו בלב נדכה, ישכן בקרבכם יי כי אהב הצנע לכת'.

²²⁵ שבת קלט ע"א: 'מיום שפירש יוסף מאחיו, לא טעם טעם יין'.

²²⁶ בראשית לו 34: 'ויִתְאַבֵּל עַל בְּנוֹ יָמִים רַבִּים'; שמו"ב יא 16.

רכב הסתגפו מיין בהוראת אביהם (ירמיהו לה 5).²²⁷ גם משה, דניאל, אסתר, עזרא ונחמיה צמו, אך זאת לקרבת/קבלת רוח נבואה, ולא כתוצאה מחטאם.

אמנם מהותו של יום הכיפורים הוא עינוי הנפש לכפרת עוונות,²²⁸ אך התורה מדגישה כי התשובה הינה הליך קל ומהיר: דברים ל 12-14: 'לא בשמים הוא לאמר מי יעלה לנו השמים ויקחה לנו וישמענו אתה ונעשנה; ולא מעבר לים הוא לאמר מי יעבר לנו אל עבר הים ויקחה לנו וישמענו אתה ונעשנה; כי קרוב אליך הדבר מאד בפיך ובלבבך לעשותו; ישעיה א 18: 'אם יהיו חטאיכם כשנים, כשגל ללבינו; מג 22: 'ולא אתי קראת יעקב, כי נגעת בי ישראל; ירמיה ג 22: 'שובו בנים שובבים ארפה משובתיכם; מלאכי ג 7: 'שובו אלי ואשובה אליכם, אמר יי צבאות, ואף בפרט הדגשת המעשים הטובים מול הצום: 'הלוא אכל ושתה ונעשה משפט וצדקה, אז טוב לוי (ירמיה כב 15); 'למה צמנו ולא ראית, ענינו נפשנו ולא תדע' (ישעיה נח 3). בהקשר זה, יש לציין, כי אין בצוואות אזכור ליום הכיפורים, כיוון שאותנטית הוא ניתן לאחר ימיהם, אך גם אין עיקרון דומה של יום בשנה המכפר על עוונות, אלא אדרבא: 'חטאים תרדף רעה' (משלי יג 21); 'חוטא אחד יאבד טובה הרבה' (קהלת ט 18).

יששכר ב 5-6 מציין שרחל ויתרה על אכילת הדודאים.²²⁹ בספר טוביה, האל שמע את מצוקתם של טובי ושל טוביה, ובקשתו בעת ויתור על מזון.²³⁰ סיפור זה דומה לעיכוב אלעזר לאכול טרם אמירת דבריו לבקש את ידה של רבקה ליצחק אבינו (בראשית כד 33),²³¹ וגם טוביה דחה את אכילתו לאחר שביקש את שרה לאשתו (ז 12).²³² עיקרון זה קיים אף בנימוסי השולחן של בן סירא לא 19: 'בחברת רעים, אל תשלח ידך

²²⁷ ויאמרו לא נשתה יין כי יונדב בן רכב אבינו צנה עלינו לאמר לא תשתו יין אתם ובניכם עד עולם'.
²²⁸ ויקרא טז 29-30: 'והייתה לכם לחקות עולם בחדש השביעי בעשור לחדש תענו את נפשתיכם.. כי ביום הזה יכפר עליכם לטהר אתכם מכל חטאתיכם'.

²²⁹ 'ובגלל הדודאים ההם שמע יי את רחל; כי גם כאשר קבלתם לא אכלה אותם ותקרב אותם בבית יי ותביאם אל הכהן אשר היה בימים ההם. בבראשית ל 14-15: 'ויגדף ראובן בימי קציר חטים וימצא דודאים בשדה ויבא אתם אל לאה אמו ותאמר רחל אל לאה תני נא לי מדודאי בנד: ותאמר לה המעט קחתך את אישי ולקחת גם את דודאי בני ותאמר רחל לכן ישכב עמך הלילה תחת דודאי בנד'.

²³⁰ טוביה נוסח ארוך ב 2 - ג 17: 'ויושם לפני השולחן והמאכלים רבים הושמו לפני ואומר לטוביה בני לך בני ואשר תמצא עני מאחינו מגלות נינווה הזוכר אותנו בכל לבבו והבאת אותנו ואכל יחד עמדי והנה אני מחכה לך בני עד אשר תשוב; וילך טוביה לבקש איש עני מאחיי וישב ויאמר אבי ויאמר הנני בני ויען ויאמר אבי הנה איש מעמנו הרוג ומשלך בשוק וזה עתה נחנק; ואקום ואעזוב את הארוחה בטרם אטעם ממנה ואשא אותנו מן השוק ואשים אותנו אל אחד הבתים הקטנים עד אשר יבוא השמש ואקבור אותנו... בעת ההיא נשמעה תפילת שניהם לפני כבוד האלוהים; וישלח רפאל לרפא את שניהם את טובי להסיר את תבלול הלבן'. בנוסח פרענקיל ד 1: 'וטוביה אמר בליבו כי שמע יי את תפילתו וכי קרבו ימיו למות. גם בתו של רבי עקיבא שניצלה ממוות בזכות האכלת עני (שבת קנ"א).

²³¹ ויישם (ויישם) לפניו לאכל, ויאמר לא אכל עד אם דברתי דברי; ויאמר, דברי'.

²³² ויאמר טוביה לא אוכל מעתה ולא אשתה עד אשר תעשה את דברי, ויאמר לו רעואל כן אעשה והיא תנתן לך על פי משפט ספר משה... (נוסח ארוך).

ראשונה לאכול ולשתות', והיא ההלכה של כיבוד הכוהן בסרך היחד ו 4-6,²³³ שכנראה היא המקור להלכת חז"ל הדומה.²³⁴

18. המסר המרכזי הנסתר של קבלת סבל, ייסורים וציפייה לה' גאולה

עניין קרוב לתשובה הוא אופן ההתמודדות עם הסבל או הייסורים בחיים, במיוחד כאשר אינם קבלת סיגופים עצמיים.

מפניית יוסף אל הסריסים בבית הסוהר: 'וַיִּשְׁאַל אֶת סָרְיָסִי פְרַעֲה אֲשֶׁר אִתּוֹ בְּמִשְׁמַר בֵּית אֲדֹנָיו לֵאמֹר, מִדּוּעַ פָּנִיכֶם רָעִים הַיּוֹם' (בראשית מ 7), אפשר ללמוד שיוסף היה מאיר פנים, ולא מדוכדך במצבו כאסור בכלא. בזכות זה שיוסף ידע לקבל את המצב הקשה אליו נקלע (ב 2-3),²³⁵ אף שלדעתו אינו היה ראוי לכך (בניגוד לדעת אחיו באותה שעה), ובמשך כעשרים שנה בכלא, היה שמח ואף מעודד אחרים. עם זאת, אין הדבר נוגד את ניסיונו לבקש עזרה כדי לשפר את מצבו, ולצאת מהכלא: 'כִּי אִם זָכַרְתִּנִּי אֲתָדָּ כְּאֲשֶׁר יִיטָב לָךְ וְעִשִׂיתָ נָא עִמָּדִי חֶסֶד, וְהִזְכַּרְתִּנִּי אֶל פְּרַעֲה וְהוֹצֵאתִנִּי מִן הַבַּיִת הַזֶּה' (שם מ 14).

שמעון ד 3 מצדיק את העינויים שלו כיוון שמבין שהם עונש על מעשיו: 'ואדע כי בצדק עניתי ולא נעצבתי'. עיקרון זה מובא בברכות ה ע"א: 'אם רואה אדם שיסורין באין עליו, יפשפש במעשיו'.

18.1. ניגודים וסתירות לעיקרונות קבלת הסבל והתקווה:

תהילים כז 14 מציין עיקרון תורני רווח: 'קוֹה אֶל ה', חֲזַק וַיִּצְמַח לְבָבְךָ וְקוֹה אֶל ה'. אלא שהתקווה והציפייה מנוגדות לפסוק במשלי יג' 12: 'תוֹחֶלֶת מְמַשְׁכָּה מִחֶלֶה לֵב, וְעַץ חַיִּים תִּצְאָה בָאֵה'.

לכאורה גם מנוגד שעני יצא מהעוני שלו, אם לפי מגילה ???, קובעת שעוני של אדם זה מזלו וגורלו התמידו.

תהילים מו 11: 'הֲרַפּוּ וַדְּעוּ כִּי אֲנֹכִי אֱלֹהִים'.

19. עונשים רק משמיים – היחס ליריב

המסר המרכזי של יוסף, לצד עיקר השבחים עליו, הוא בכך שהוא לא נטר ונקם לאחיו (ראו פרק בעניין).

²³³ 'והיה כיה יערוכו השולחן לאכול או התירוש לשתות הכוהן ישלח ידו לרשונה להברך בראשית הלחם או התירוש לשתות הכוהן ישלח ידו לרשונה להברך בראשית הלחם והתירוש'.

²³⁴ מועד קטן כח ע"ב: 'אמר רבי אבהו: מנין לאבל שמיסב בראש, שנאמר - "אבחר דרכם ואשב ראש ואשכון כמלך בגדוד כאשר אבליים ינחם"... אמר רבי חמא בר חנינא: מנין לחתן שמיסב בראש, שנאמר "כחתן יכהן פאר", מה כהן בראש - אף חתן בראש. וכהן גופיה מנלן? - דתנא דבי רבי ישמעאל: "וקדשתו" - לכל דבר שבקדושה, לפתוח ראשון, ולברך ראשון, וליטול מנה יפה ראשון'.

²³⁵ 'בבית הכלא השליכוני הכוני שמוני ללעג, ואלהים נתנני לרחמים לפני שר בית הסהר; כי לא יעזב יי את יראיו, לא בחשך ולא באזקים ביגון ובצרה'.

העונשים של אחי יוסף על מכירתו לעבד, לא מוזכרים בתורה, מלבד בדיקתם על ידי יוסף, שהעלה טענה: 'וַיַּעַן רְאוּבֵן אֶתְּסָם לְאֹמֶר, הֲלוֹא אֶמְרָתִי אֶגְלִיכֶם לְאֹמֶר, אֶל תַּחְטְאוּ בְיָלֶד, וְלֹא שְׁמַעְתֶּם, וְגַם דָּמּוּ הַנְּהָ נְדָרְשִׁי' (בבראשית מב 22). חוסר פירוט העונש קרוב לאמרה הפרסית: 'מקל של אלוהים לא משמיע רעש'.

עוד כמה מבני יעקב מלמדים לא להחזיר רעה כנגד רעה, אלא רק טובה נגד רעה: 'ואתם אהבו איש את רעהו בלבבכם, וכי יחטא לך איש, ודיברת אליו לשלום, וזרית הלאה את חמת השנאה, ולא תשכין בנפשך ערמה' (גד ו 3-7); 'וכי יבקש איש להרע לך, אתם גמלו אותו טוב והתפללו בעדו, ויי יצילכם מכל רע' (יוסף יח 2); 'האדם הטוב אין לו עין רעה, כי הוא מרחם על כולם, אפילו אם הם חוטאים. ואם זוממים עליו רעות, הוא מנצח את הרע בעשותו טוב' (בנימין ב 2-3); 'כי אם עזות יענה איש לאיש קדוש והתנחם, כי יחונן צדיק את המגדף ויחריש; ואם יבגד איש בצדיק והתפלל בעדו הצדיק כי אם גם לרגע קט, ידכא עוד מעט ישגא זהרו ויופיע כאשר היה גם יוסף אחי' (בנימין ה 4-5).²³⁶

בחלק מאמירות אלו מצוין שכרו של המוותר על הרע שנעשה לו, ושכרו משמיים על כך. עיקרון זה מוזכר גם במשלי טז 7: 'בְּרָצוֹת יִי דַרְכֵי אִישׁ, גַּם אוֹיְבָיו יִשְׁלָם אֹתוֹ'. בעוד ניתן שכר למי שמוותר ומוחל, מצד שני למריע צפוי עונש משמיים (שמתעדן אם הניזוק מתפלל עליו): 'וּמְשַׁלְמֵי רָעָה תַּחַת טוֹבָה, יִשְׁטַנּוּנִי תַּחַת רְדוּפֵי [רַדְפֵי] טוֹב' (תהילים לח 21); 'כַּאֲשֶׁר יֹאמֶר מְשַׁל הַקֶּדְמָנִי, מְרַשָּׁעִים יֵצֵא רָשָׁע וְיָדִי לֹא תִהְיֶה בְּדָד' (שמ"א כד 13).

ייתכן ויש כאן הרחבה על משלי כה 21-22: 'אִם רָעַב שִׁנְאָדָּה הֵאֱכִלְהוּ לֶחֶם, וְאִם צָמָא הִשְׁקָהוּ מַיִם; כִּי גִחְלִים אֲתָה חֲתָה עַל רֵאשׁוֹ, וְיִי יִשְׁלָם לְדָד'.²³⁷ אלא שגישה זו כסותרת את העיקרון: 'עַם חָסִיד תִּתְחַסֵּד, עַם גְּבוֹר תִּמְיָם תִּתְמָם; עַם נָבָר תִּתְבָּר, וְעַם עֲקֹשׁ תִּתְפָּל' (שמ"ב כב 27-27; תהילים יח 16-17); 'כַּפְּמִים הַפְּנִים לַפְּנִים, כִּן לֵב הֵאֱדָם לְאֱדָם' (משלי כז 19).

העיקרון המנחה של עדת קומראן ביחסם ליריב הפרטי מתבטא בסרך היחד י 17-18: 'לא אשיב לאיש גמול רע, בטוב ארדוף גבר, כי את אל משפט כל חי, והוא ישלם לאיש גמולו',²³⁸ ובפועל: 'ליותר לאנשי השחת על הרכוש, לא להתחרות ולא להתגרות בהם'.²³⁹ ואלה תכונות הדרך למשכיל בעתים האלה לאהבתו עם שנאתו: שנאת עולם עם אנשי שחת ברוח הסתר לעזוב למו הון ועמל כפים כעבד למושל בו ועונה לפני הרודה בו' (סרך היחד ט 21-24).

דרך ויתור זו מורה כנראה גם על ויתור מנקמה, אך זו פורשה בברית דמשק ט 5 בהבדלה מאויבים: 'ואין כתוב כי אם נוקם "לְצַרְיָו וְנוֹטֵר הוּא לְאִיְבָיו" [נחום א 2]. אמנם עדת קומראן הטיפה נגד השונאים

²³⁶ בדומה: 'גוי נתתי למכרים ולחיי למרטים פני לא הסתרתתי מקלמות נרקי' (ישעיה נ 6).

²³⁷ בהקבלה: 'כי תרצה חמור שנאדך רבך תחת משאו וחדלת מעזב לו עזב תעזב עמו' (שמות כג 5).

²³⁸ אביא את פירושו של ליכט, מגילת הסרכים, עמ' 219: 'גם לרשע אגלה תמיד יחס הוגן; שכן סומך הוא על נקמת האל, כפי שהוא מפרש בהמשך-דבריו. הלשון הושפעה אולי מתהילים לח 21: 'וּמְשַׁלְמֵי רָעָה תַּחַת טוֹבָה, יִשְׁטַנּוּנִי תַּחַת רְדוּפֵי [רַדְפֵי] טוֹב', וממשלי כ 22: 'אַל תֹּאמֶר אֲשַׁלְמָה רַע קִנְיָה לָהּ וְיִשָּׁע לְדָד'; וייתכן שהמשורר פירש את הכתוב תחת רודפי אותם בטוב (כך ראבי"ע), ולא: בשל דבקותי בצדקה.

²³⁹ מפירושו של ליכט, מגילת הסרכים, עמ' 198.

והנוקמים בתוך העם (עד שהתבדלה מהם),²⁴⁰ אך ייתכן שאויבים אלו הם יריבים בתוך העם, ולא רק נכרים, כפי שמפרש בראשית רבה נה ג תוך הסתמכות על אותו מקור – נחום א 2.²⁴¹

במגילות קומראן ישנן אמירות לגבי העונש הצפוי לרשעים משמיים (אמירות אלה רווחות גם במקרא),²⁴² כגון: 'לא יחונך אל בקוראך, ולא יסלח לכפר עוונך' (סרך היחד ב 8),²⁴³ ושילובם עם עונש לבליעל (ברכות וקללות').²⁴⁴ מנגד, עדת קומראן מציגה לראשונה מערכת קהילתית של סדר ארגוני, חוקים ותקנות, המרובים בעונשים מגוונים ע"י נציגי העדה.²⁴⁵

עיקרון הטובה על רעה התרחב בנצרות (אם כי בהתנהגותה הלאומי דווקא פעלה רבות הפוך), אשר ידועה בביטויים כאוהבת ומחבקת את האויב ללא תנאי, כמתן הלחי השנייה' (הבשורה על-פי מתי ה 39),²⁴⁶ והעדפת הזונות והמוכסים (מתי כא 28-32).

²⁴⁰ ברית דמש ח 4-9: 'כל מורדים מאשר לא סרו מדרך בוגדים ויתגוללו בדרכי זונות <זונות> ובהון רשעה ונוקם וניטור איש לאחיו ושנוא איש את רעהו ויתעלמו איש בשאר בשרו, ויגשו לזמה ויתגברו להון ולבצע ויעשו איש הישר בעיניו ויבחרו איש בשרירות לבו ולא נזרו מעם ויפרעו ביד רמה, ללכת בדרך רשעים'.

²⁴¹ 'רבי אבין פתח: "כאשר דבר מלך שלטון ומי יאמר לו מה תעשה" (קהלת ח 4) אמר רבי אבין: [משל] לרב שמצווה לתלמידו ואומר לו: אל תלווה בריבית, והיה הוא מלוה בריבית! אמר לו: רבי, אתה אומר לי אל תלוה בריבית ואת מלוה בריבית? אמר לו: אני אמרתי לך אל תלוה בריבית לישראל אבל לאומות הלווה, שנאמר "לנכרי תשיך" וגו' (דברים כג 21), כך אמרו ישראל לפני הקב"ה: רבון כל העולמים כתבת בתורה "לא תקם ולא תטר" (ויקרא יט 18) ואתה: "נוקם ה' ובעל חימה, נוקם ה' לצריו ונוטר הוא לאויביו" (נחום א 2) אמר להם הקב"ה: אני כתבתי בתורה "לא תקם ולא תטר" לישראל, אבל באומות: "נקם נקמת בני ישראל" (במדבר לא 2).

²⁴² כגון: 'מְקַבְּדֵי אֶבְרָהָם, וּבְנֵי יַקֹּב' (שמי"א ב 30).

²⁴³ לפירוש והשוואה למקורות, ראו: ליכט, מגילת הסרכים, עמ' 70.

²⁴⁴ קימרון, החיבורים העבריים ב, עמ' 4, ש 1-12.

²⁴⁵ רובם מרוכזים בסרך היחד ו. להרחבה: וינפלד, עונשים בסרך היחד.

²⁴⁶ 'אל תתקוממו לרשע, והמכה אותך על הלחי הימנית, הטה לו גם את האחרת'. ייתכן שגם לזה מקור מקראי: 'יִתֵּן לְמַכְּהוּ לְחֵי, יִשְׁבַּע בְּחַרְפָּה' (איכה ג 30). פלוסר, מגילות מדבר יהודה, עמ' 67, הציע שששת הפרקים הראשונים של תורת יג השליחים קרוב מבחינה ספרותית לטור ג בסרך היחד. חנוך ב יג 83: 'כי יי הוא הגומל לך והוא ינכס לכם ביום הדין הגדול ואל תהיו אתם נוקמים פה על ידי איש כי אם שם על ידי יי'.

חז"ל הורו לשנוא את הכתות היריבות להם (ימינים),²⁴⁷ ואלו שאינם נוהגים במנהגם,²⁴⁸ אך אין אמירה מפורשת אם זאת בגלוי או רק בסמוי. בפועל, בעיקר הפרושים שמעון בן שטח²⁴⁹ ויוחנן בן זכאי,²⁵⁰ נהגו בשנאה תהומית גלויה נגד הצדוקים, ולא ברור אם דרשת שנאת החינם שבגינה תלו את חורבן הבית השני (יומא ט ע"ב), מתייחסת גם לשנאתם זו. בתפילת העמידה/שמונה עשרה מוזכר העיקרון שלא להחזיר רעה למי שמריע לנו: 'וְלִמְקַלְלֵי נַפְשֵׁי תְדַם' (ברכות יז).²⁵¹

עונשים וחטאים: מן המקרא לספרות חז"ל / אהרן שמש.

²⁴⁷ המינים ותהילים קלט 22 מוזכרים גם בתוספתא שבת יד ד/יג ה. כאן משתמע שהמינים הם סוג מסוים של נוצרים, ונאמר עליהם, בין השאר, שספריהם 'מטילים איבה בין ישראל לאביהם שבשמים'.
²⁴⁸ אבות דרבי נתן טז': 'ושנאת הבריות כיצד? מלמד שלא יכוין אדם לומר: אהוב את החכמה ושנא את התלמידים, אהוב החכמים ושנא את התלמידים, אהוב את התלמידים ושנא את עמי הארץ, אלא אהוב את כולם ושנא את המינין ואת המשומדים ואת המסורות, וכן דוד אמר 'הלוא משנא' יי אֶשְׁנָא וּבִתְקוּמִי אֶתְקוּט, תְּכַלִּית שְׁנָאָה שְׁנָאָתִים לְאֻיָּבִים הָיוּ לִי' (תהילים קלט 22-23), ר עקיבא אומר 'וְאֶהְבֶּתְ לְרַעַף כְּמוֹד – אֲנִי יי בְּרֵאתִיו' (ישעיה מה 8), אם עושה מעשה עמך - אתה אוהבו ואם לאו אי אתה אוהבו. ישנם פערים מהותיים בין המהדורות השונות ומסורות נלוות, יפה ניתח זאת [הווארד, אלא אהוב את כולם](#), עמ' 94-104. בהמשך מופיע אמירה דומה: 'ר חנניה סגן הכהנים אומ דבר שכל העולם תלוי בו נאמ עליו שמועה מהרסיני אם שונא את חברך שמעשיו רעים כמעשיך אני יי דיין להפרע מאותו האיש ואם אוהב את חברך שמעשיו כשרים כמעשיך אני יי רחמן ומרחם עליך'. דיון דומה יש בפסחים ק"ג ע"ב; המכילתא [מסכתא דשירה בשלח פרשה ו](#) (שמות טו 7); ספרי דברים (לב 41) פרשת האזינו פיסקא שלא מציין לשנוא את המינים חסרי האמונה.
לכאורה גם לחז"ל יש סתירות כמו עם דרשתו על בראשית א 27: 'חביב אדם שנברא בצלם' (אבות ג יד) ועל 'ואהבת לרעך כמוך' ר' עקיבא אומר זה כלל גדול בתורה' (ספרא קדושים ד יג).
²⁴⁹ להלן דוגמאות על היחס הפסול של שמעון בן שטח לאלכסנדר ינאי המלך:

- שמעון רימה את ינאי בתשלום להתרת הנזירים (ירושלמי ברכות פ"ז הב [יא ע"ב]; בראשית רבא פרשה צא ג), לאחר שהתיר נדר, הלכה שאפילו התנאים-חז"ל הגדירו אותה: 'התר נדרים פורחים באויר, ואין להם על מה שיסמכו (משנה חגיגה א ח). שמעון רימה את ינאי בתשלום להתרת הנזירים (ירושלמי ברכות פ"ז הב [יא ע"ב]; בראשית רבא פרשה צא ג), לאחר שהתיר נדר, הלכה שאפילו התנאים-חז"ל הגדירו אותה: 'התר נדרים פורחים באויר, ואין להם על מה שיסמכו (חגיגה א ח).
- שמעון היה כפוי טובה לינאי למרות שאירח אותו לסעודה עם יהודי פרס (ירושלמי ברכות פ"ז ה"ב; בראשית רבא פרשה צא ג).
- שמעון החליף את הצדוקים מהסנהדרין בגלל שלא ידעו להביא ראייה מהתורה, אך דרכם של הפרושים לטעון שיש להם מסורת אבות/בע"פ שאינה כתובה בתורה (הגמרא/סכוליון על מ תענית י').
- שמעון ביקש לשפוט את ינאי בגלל עבדו בעמידה, בניגוד לרוב השופטים, ולאחר מכן עוד קילל והמית אותם (סנהדרין יט א-ב).

בנוסף בעייתיות הלכותית שלא קשורות לינאי: עדים זוממים הפך מפשט המקרא והצדוקים (חגיגה טז ע"ב), תליית 80 נשות אשקלון ביום אחד (משנה סנהדרין ו ד).
²⁵⁰ יוחנן בן זכאי למשל צרם אוזנו של כוהן צדוקי (תוספתא פרה פ"ג ה"ח), קיללם כישוטה שבעולם (מס פעמים במגילת תענית).
²⁵¹ תחילה מר בריה דרבינא הוסיף ברכה זו לאחר תפילת שמונה עשרה, ובמהלך הדורות נהגו לחתום בה את תפילת שמונה עשרה. מצוין גם בדרך ארץ זוטא ו ד.

מעיון בתוצאות העונשים בצוואות, ניתן לאפיין כפתגמו של קהלת ט 18: 'יחוטא אָחָד, יְאָבֵד טוֹבָה הַרְבֵּה'. דהיינו, יש שכר ועונש ישיר לחטאים: 'כי כל אשר בו יחטא האדם, בו יווסר' (צוואת גד ה 10).²⁵²

אלא שעונשים יכולים להיות גם נסיונות, ויוסף ב 6 מציין: 'בעשרה נסיונות בחנני, ובכולם ארך רוח הייתי', אלא שבניגוד אליו, היובלים יט 8 מפרט את רוב נסיונותיו של אברהם אבינו,²⁵³ כך שאין אנו יכולים לנתח וללמוד בוודאות מניסיונותיו של יוסף, מה גם שרוב נסיונות חייהם שונים זה מזה.

כיצד ניתן להבחין בין עונש לבין ניסיון? על כך לא מצאתי פירוט בצוואות.

בנוסף, עונשי שמיים יכולים להיות מקבילים או קרובים לעונשים עצמיים – כתשובה אישית על החטא, וכנראה בכך מהווים עונשים שמכפרים על החטא.

ז. החטא המרכזי בצוואות, השנאה, וחטאים שאינם מוזכרים בספר בראשית

21. החטא המרכזי – ניסיון הריגת יוסף ומכירתו, והעונש בעקבותיו

החטא המרכזי בצוואות (ובהתאמה בספר בראשית) – מכירת יוסף, אינו חטא שעומד בפני עצמו, אלא הוא פעולת הצלה של יהודה מאחיו שרצו להורגו, אם כי חז"ל מגנים אותו בעניין.²⁵⁴ לפיכך, החטא העיקרי הוא ניסיון הריגת יוסף. בויקרא יט 16 מובא עיקרון של ערבות הדדית: 'לא תַעֲמֹד עַל דַּם רֵעֶךָ, שלא מצא ביטוי דומה בצוואות, אך אפשר לומר שעיקר המסר של הצוואות הוא הסברת (ולא הצדקת) מעשי (רוב) בני יעקב סביב חטאם עם יוסף, למול צדיקותו בהשבת טובה תחת רעתם.

חטא נוסף שנספח לחטא המרכזי, הוא שבועת האחים – לא לספר את המכירה ליעקב אביהם.²⁵⁵ בספר חנוך ו 6 מוזכר חרם דומה, כאשר 200 מלאכים נשבעו להסתיר את רצונם לקחת את נשות הארץ (ולכן נקרא שם המקום 'חרמון').

על אף מרכזיות זו של החטא בצוואות ובספר בראשית, אין המקרא רומז על עונש קולקטיבי או ספציפי לאחים (בבראשית טו 13 מובאת נבואת העבדות לאברהם, אך היא חסרת נימוק).²⁵⁶ לפי היובלים לד, היום שבו שמע יעקב על מות בנו יוסף והתחיל להתאבל, הוא מועד יום הכיפורים. נפתלי א 10 מציין במפתיע

²⁵² כך העיקרון של מידה כנגד מידה (ו'עֵינן תַּחַת עֵינֵי' [שמות כא 24; ויקרא כד 20]).

²⁵³ ניסיונו של אברהם אבינו מצוין בבראשית כב 1, וסקירת עשרת ניסיונותיו מצוינת ביובלים יט 8 (השוו: אבות ה ג). ראו גם: 'יי צַדִּיק בְּחַן' (תהילים יא 5). מקביל לוויקרא יט 17 האוסר על שנאה, שהמשכו בפסוק הבא: 'וְאֶהְבֶּתָ לְרֵעֶךָ כְּמוֹךָ - אָנִי יְיָ'.

²⁵⁴ סנהדרין ו ב: 'כל המברך את יהודה, הרי זה מנאץ'; בראשית רבה פה ג: 'כל מי שהוא מתחיל במצוה ואינו גומרה קובר את אשתו ואת בניו. ממי אתה למד, מיהודה. "וויאמר יהודה אל אחיו מה בצע" וגו', היה לו להוליכו על כתיפו אצל אביו. מה גרם לו, קבר אשתו ובניו'.

²⁵⁵ זבולון א 5-6; בראשית לו 32: 'וַיִּשְׁלְחוּ אֶת כְּתֻבַּת הַפָּסִים, וַיָּבִיאוּ אֶל אַבְיָהֶם, וַיֹּאמְרוּ, זֹאת מִצְאָנוּ: הֲכָרָנָא, הַכְּתֻבָּת בְּיַד הוּא – אִם לֹא'.

²⁵⁶ 'יִדְעַתְּ עַל כִּי גַר יִהְיֶה זֶרְעֶךָ בְּאֶרֶץ לֹא לָהֶם, וְעַבְדוּם וְעָנּוּ אֹתָם אַרְבַּע מֵאוֹת שָׁנָה'.

שדווקא יוסף הוא האחראי לגלות מצרים.²⁵⁷ לעומתו, יוסף מסנגר שהירידה למצרים היא תכנון טוב של האל.²⁵⁸ מדרש שוחר טוב על תהילים י, ומדרש רבה אסתר ז 25, פירשו שהירידה למצרים היא העונש על חטא מכירת יוסף לעבדות.²⁵⁹ בפיוט ליום הכיפורים, במדרש אלה אזכרה, ובמדרש משלי (בובר) א יא, חטא האחים הזה הובא כסיבת עשרת הרוגי מלכות, **והרמב"ן בכלל סבר שירידת אברהם אבינו למצרים, היא סיבת גלות מצרים.**²⁶⁰

זבולון ה 4 מחדש כי ניתן עונש קולקטיבי, לפיו בני השבטים מתו בגלל חטא מכירת יוסף לעבדות.²⁶¹ עניין זה תמוה, שכן דווקא שניים מבני יעקב שמתו בניהם, הם שני השבטים שהשתתפותם בחטא מכירת יוסף לעבדות היתה חלשה או לא ברורה: יהודה, שאמנם מכר את יוסף, אך בכך הציל אותו מהריגה, ואילו מציון שבניו מתו בגלל חמידת כסף;²⁶² ונפתלי, שמעורבותו בחטא יוסף לא מוזכרת.²⁶³

22. תכונות השנאה

היגד מוסר שחוזר בכמה מבני יעקב, הוא אהבת הרע, וכנגדו – איסור השנאה.²⁶⁴ גד ג 1 מציינה כחמורה ביותר: 'ולא תתעו אחרי רוח השנאה, כי היא הרעה בכל מעשי בני האדם'.

²⁵⁷ בנוסח העברי: 'לפי שידעתי שעתידין בני יוסף לסור מאחרי ה אלוהי אבותם, ולהחטיא את בני ישראל, ולהגלותן מעל הארץ הטובה בארץ לא לנו, כאשר גלינו על ידו לשיעבוד מצרים'.

²⁵⁸ בראשית 20 נ: 'וַאֲתָם חֲשַׁבְתָּם עָלַי רָעָה, אֲלֹהִים חֲשַׁבָה לְטָבָה, לְמַעַן עֲשֶׂה פְּיֹם הַזֶּה לְהַחֲלִית עִם רַבִּי; מִדְרַשׁ תְּהִלִּים [בובר] ק"ה, ה [עמ' 450–451]: 'אמר ר פנחס הכהן... משל לפרה שהיו מבקשין למשוך אותה למקולין [=בית מטבחים] שלה, ולא היתה נמשכת. מה עשו? משכו בנה תחלה, והיתה רצה אחוריו. כך קודם שבא יעקב למצרים, כמה מנגנאות נעשו, שיעשו אחי יוסף כל אותן הדברים, כדי שירד יוסף למצרים, ואחרי כן ירד יעקב למצרים, למצרים.. אמר ר יהודה בר נחמני בשם ר שמעון בן לקיש ראוי היה יעקב לירד במצרים בשלשלאות של ברזל, ועשה הקדוש ברוך הוא כמה מנגנאות [=תחבולות] כדי להורידו בכבודו, לכך נאמר: 'ויקרא רעב על הארץ, וכל כך למה: 'ויבא [יוסף] [ישראל] מצרים' (תהלים קה 23); תנחומא [בובר] וישב ט"ו (כרך א עמ' 185): 'ויוסף הורד מצרימה... למה הדבר דומה? לפרה שהיו מבקשים להכניסה למקולין, ולא היתה מבקשת ליכנס. מה עשו? נטלו בנה (לבית המזבח) והכניסוהו למקולין, והתחיל בנה גועה, ונכנסה אמו אחריה שלא בטובתה. כך יעקב אבינו ובניו היו הפרה... ויוסף ירד תחלה למצרים, לקיים גזירה שנגזרה על הזקן, שנאמר: 'ועבדום וענו אותם וגו' (ט"ו, יג). והיה יעקב מתירא לירד. מה עשה הקדוש ברוך הוא? הוריד יוסף למצרים, ומשך לאביו שלא בטובתו, לכך נאמר 'ויוסף הורד מצרימה'.

²⁵⁹ 'אמר ר חנין, אמר הקב"ה לשבטים, אתם מכרתם אותו לעבד שנאמר (קה 17) "לעבד נמכר יוסף", חייכם שאתם קורין בכל שנה ושנה, עבדים היינו לפרעה במצרים, לעומת זאת יהודה יב 12: 'ואחרי כן באנו מצרימה, אל יוסף מפני הרעב. עונשים נוספים על החטא: בזוהר (פרשת תולדות קעד) מובאת הסיבה לעונש זה: 'בשביל אותה החרדה שהחריד יעקב לאביו נענש יעקב בעונש של יוסף'; 'אמר להם לשבטים, אתם מכרתם את אחיכם מתוך מאכל ומשתה, כך אני אעשה לכם, הדא הוא דכתיב והמלך והמן ישבו לשתות'.

²⁶⁰ פירושו על בראשית יב 10.

²⁶¹ 'כי בני אחיי חלו וימותו על דבר יוסף, כי לא רחמו בלבבם, ובניי נשמרו מכל חולי כאשר ידעתם'. ראו גם דבריו בג 2-1: 'ובכסף שכרו לא היה לי חלק בניי, כי אם שמעון ודן וגד ובניהם'.

²⁶² בראשית לו 26: 'וַיֹּאמֶר יְהוָה אֶל אֶחָיו - מֶה צָרָע פִּי נִהְרַג אֶת אֶחָיו, וְכִסִּינוּ אֶת דָּמוֹ'. יהודה יט 2: 'בעקב הכסף מתו לי בניי, ולולא שבתני נכנעתי, ולולא תפילות יעקב אבי, כי אז עירי הלכתי למות'. יש לציין כי אמירתו של ראובן: 'אֶת שְׁנֵי בְנֵי תַמְיִת' (בראשית מב 37), דומה לאמירתו של יעקב: 'עַם אֲשֶׁר תִּמְצָא אֶת אֱלֹהֶיךָ, לֹא יִחְיֶה' (בראשית לא 32).

²⁶³ יובלים מד 28: 'וזה שמות בניהם אשר באו עמם למצרים – בני דן, חושים וסמון ואסודי ואיכה וסלומון ששה; וימותו במצרים בשנת בואם, ויותר לדן חושים לבדו; ואלה שמות בני נפתלי – יחצאל וגוני ויצר ושלם ואווי; וימותו אווי, אשר נולד אחרי שנות הרעב, במצרים'.

²⁶⁴ יששכר ה 2, ז 6, זבולון ח 5, גד ו 3-1, ז 7, אשר ב 4-3, יוסף יא 1, יז 3-5, בנימין ג 3, ח 1.

הרקע לחטא כלפי יוסף מובא בשמעון ב' 265, 7 דן א' 266, 7 וגד ב' 1, 267 כשנאה וקנאה. על חטאי השנאה שקדמה לחטא, שמעון ב' 12 וגד ה' 11 מציינים כי נענשו בגופם.²⁶⁸

לפי בנימין ז', העונש על שנאת וקנאת אחים כקין, היא שבעה עונשי חרב רעה. דבריו אלו קרובים לסיבת חורבן בית שני לפי חז"ל: 'שנאת חינם' (יומא ט ע"ב). אם כי צוואת לוי טו 1 מציינת את חורבן המקדש בגלל פשעים אחרים שבפרק יד, ואלו קרובים לסיבות שחז"ל מציינים את חורבן בית ראשון.

22.1. מאין נובעת השנאה?

לפי גד א' 9, השנאה נובעת מכעס: 'ואנוכי קצפתי על יוסף בגלל זאת [דיבת יוסף על אחיו], עד יום בו נמכר; ורוח שנאה הייתה בי, ולא חפצתי לדעת את יוסף, לא לשמע אוזן ולא למראה עיניים, כי הכלימנו בפנינו באמרו - כי אכלנו את הטלאים'. גם מדן ב' 4-5 טוען בדומה: 'כי רוח הכעס יאחזהו ברשת תעתועים, ויעוור את עיניו, ובכזב יחשיך תבונתו, ויראהו כל - על פי דרכו הוא';²⁶⁹ ואל מי יפנה את עיניו, הלא אל אחיו, בשנאת לבב - למען קנא בו.²⁷⁰

לפי גד ו' 5, ישנה סיבה נוספת הגורמת לשנאה: 'ואם תריב באיש, אל תגלה לזר סודכם, פן ישנאך ונהפך לך לאויב'.²⁷¹

22.2. מה השנאה גורמת?

לפי גד 2-3, השנאה גורמת להיפוך בהבחנת המציאות: 'כל אשר יעשה האדם - יתעב השונא, כי יעשה את חוקות ה' - לא יהללוהו, וכי יירא מפני ה' וצדק ירצה - לא יאהבוהו';²⁷² אמת יבזה, במאושר יקנא, דיבת עם יחבב וגאוה יאהב, כי השנאה תעוור את נפשו, כאשר ראיתי גם אנוכי ביוסף', וכך גם בה' 1: 'רעה היא

²⁶⁵ 'ואקשה את לבי להרגו כי שר החטא ורוח הקנאה עיוורו את תבונתי, לבלתי התהלך אתו כאח ולבלתי חשך גם את יעקב אבי'.

²⁶⁶ 'ויעירני אחד מרוחות בליעל לאמר: קח את החרב והרוג בה את יוסף, ויאהבך אביך במותו'.

²⁶⁷ 'את חטאיי אני מזכיר בניי, כי פעמים רבות בקשתי להרוג אותו כי שטמתיו בלבבי'. במדרשי חז"ל סברו שזוממי החטא העיקריים היו שמעון ולוי (תרגום יונתן על ברי' לז 19; תנחומא [בובר א, צב, א]; ילק"ש קנח), אך בצוואת לוי אין כלל אזכור שהיה מעורב בחטא, ובצוואות השבטים אין "הלשנה" ביניהם.

²⁶⁸ שמעון ב' 12: 'ויאסרני יי וימנע ממני את חוזק ידי, כי יבשה יד ימיני שבעה ימים'; גד ה' 12: 'וכאשר נקשה כבדי בלי רחם על יוסף, כן עוניתי גם אני בלי רחם בכבדי, ואשפט אחד עשר חודש, כמספר הימים אשר שנאתי את יוסף עד אשר מכרוהו'.

²⁶⁹ בדומה: 'והיה כי יכעס האיש, ויאמין כי צדק בכעסו' (דן ד' 4).

²⁷⁰ השוו: 'שנאה תעורר מַדְנִים' (משלי י' 12).

²⁷¹ השוו: 'רִיבָךְ רִיב אֶת רַעַךְ, וְסוֹד אַחַר אֶל תִּגַּל; פֶּן יִחַסְדְּךָ שִׁמְעָ, וְדַבַּתְךָ לֹא תִשׁוּב' (משלי כה' 9-10).

²⁷² השוו: 'שִׁמְעוּ דְבַר ה' הַחֲרָדִים אֶל דְּבָרוֹ אֶמְרוּ אֲחִיכֶם שְׂנְאִיכֶם מִנְדִיכֶם' (ישעיהו סו' 5).

השנאה, כי היא תמיד עם כזב תתחבר, ונגד האמת תדבר, תשים קטון לגדול, חושך לאור, מר למתוק תקראי.²⁷³

עוד מפרט גד ו 2: 'כי בפני אבי דיברתי את יוסף לשלום, וכאשר יצאתי מאת פניו, ותחשך השנאה את תבונתי, ותרגזו את נפשי להמיתו'. תהילים כח 3 אומר בדומה: 'אל תמשכני עם רשעים ועם פעלי און, דברי שלום עם רעיהם ורעה בלבבם', וכן משלי כ 26: 'תכסה שנהא במשאון, תגלה רעתו בקהלי',²⁷⁴ דבר שהתקיים לגד ואחיו במצרים.

22.3. היתר מקומה המוצדק של השנאה

על אף האמירות החריפות בגנות רגש השנאה, אשר ד 3 מקנה לו מקום והצדקה: 'ויש אשר ישנא חונן דל ורשע ונואף וצם, גם לזה שני פנים, ואולם כל המפעל טוב הוא, כי הולך הוא בדרכי יי, אשר לא יקבל את הנראה טוב כטוב באמת'. גם דן ה 1 מתיר את השנאה: 'ושנאו כזבי', בדומה לתהילים צז 10: 'אהבי יי - שנאו רע'; 'הלוא משנאיד יי אשנא, ובתקוממיך אתקוטטי' (קלט 22); 'ראיתי בגדים ואתקוטטה, אשר אמרתך לא שמרו' (קט 138); 'עם חסיד תתחסד, עם גבור תמים תתמם. עם נבר תתבר, ועם עקש תתפלי' (יח 16-17, ומקבילה בשמ"ב כב 27-27).

23. האם פעולות יעקב ויוסף מצדיקות את קנאת האחים עד מכירתו?

כשבכלל זה סירובם לקבל את חלומותיו, בעוד יעקב אביהם 'שמר את הדברי'.²⁷⁵

חטאם של אחי יוסף הוא תוצאה של קנאה, מכמה פעולות לא שוויוניות נגדם: הוצאת הדיבה;²⁷⁶ אהבה יתרה של יעקב;²⁷⁷ לבוש מיוחד;²⁷⁸ שני חלומות שמציגים את אחי יוסף פחותים ממנו.²⁷⁹ לפיכך, מתבקשת השאלה - האם יש הצדקה או לפחות הבנה לקנאתם של האחים (ולא לחטא עצמו, ניסיון ההריגה והמכירה, שברור שאין לו שום הצדקה)?

²⁷³ השוו: 'הזי האמרים לרע טוב ולטוב רע שמים חשך לאור ואור לחשך שמים מר למתוק ומתוק למר' (ישעיה ה 20).

²⁷⁴ וכן: 'מכסה שנהא שפתי שקר' (משלי י 18).

²⁷⁵ בראשית לו 11.

²⁷⁶ בראשית לו 2: 'ויבא יוסף את דבתם רעה אל אביהם'.

²⁷⁷ שם 3: 'וישראל אהב את יוסף מפל בניו, כי בן זקנים הוא לו'.

²⁷⁸ שם 3: 'ועשה לו כתנת פסים'. אין לכך אזכור בצוואות.

²⁷⁹ שם 5, 9: 'ויחלם יוסף חלום ויגד לאחיו ויוספו עוד שנא אתו', 'ויחלם עוד חלום אחר... וינקאו בו אחיו'.

בדברי בני יעקב בצוואות, אין אמירת הצדקה לשום סוג כלשהו של קנאה, זולת קנאת לוי לאחותו דינה,²⁸⁰ שכמוה בתורה מובאת קנאה לאל שמבורכת.²⁸¹ בן סירא לח 23 מביא קנאה מבורכת: 'קנאת סופרים, תרבה חוכמה'. **אדרבא, המגמה בצוואות היא לריבוי אהבה, חמלה וויתור.**

יש לציין כי הקנאה מצוינת כאחת הסיבות העיקריות לחטאיהם של גיבורי המקרא.²⁸² הקנאה היא המידה העיקרית בצוואת שמעון ודן,²⁸³ שזהו חטאם ועליו עשו תשובה עם אזהרה לדורות.²⁸⁴

24. חטאים נוספים של בני יעקב שאינם מוזכרים בספר בראשית

בצוואות מפורטים בהרחבה חטאים שמוזכרים בספר בראשית. בהרחבות אלו נכללים לעיתים חטאים נוספים, כגון שכרות שקדמה לחטא מיני, וכגון יצרים/רוחות רעות שבעצמם הם חטא.

להלן רשימת חטאים חדשים, שאינם מוזכרים אף כנספחים לסיפורים בספר בראשית:

24.1. חטאו של יהודה בתאוות הבצע והשכרות, שהביאו לחיתון עם בת שוע הכנענית.²⁸⁵

24.2. חטאו של זבולון א 4 במחשבה.²⁸⁶

²⁸⁰ לוי ו 3: 'אחרי כן התייעצתי עם אבי ועם ראובן למען יאמרו לבני חמור אשר לא ימולו כי קנאתי בגלל הנבלה אשר עשו עם אחותי'.

²⁸¹ אשה סוטה (במדבר ה' 14); במדבר כה 11: 'פינחס בן אלעזר בן אהרן הכהן השיב את חמתי מעל בני ישראל, בקנאו את קנאתי בתוכם, ולא כליתי את בני ישראל בקנאתי, מכאן הלכה בחז"ל: 'הגונב את הקסוה והמקלל בקוסם והבועל ארמית, קנאין פוגעין בו' (סנהדרין טו); מל"א יט 10: 'ויאמר [אלהו] קנא קנאתי ליי אלהי צבאות, כי עזבו בריתי בני ישראל, את מזבחתיהם הרסו ואת נביאייהם הרגו בחרב, ואותר אני לבדי ונקבשו את נפשי לקחתה'. בראשית כה ע"א כנראה העתיק את הפתגם מבן סירא לח 23.

²⁸² החל מקין (בראשית ד' 5), הפלישתים ביצחק (בראשית כו' 14), רחל בלאה (בראשית ל' 1), אחי יוסף בו (בראשית לו' 11), שאול לדוד (שמו"א יח' 8),

²⁸³ בן א' 5-6 היא אף רוח בליעל מסיתה: 'ויעירני אחד מרוחות בליעל לאמר קח את החרב והרג בה את יוסף ויאהבך אביך במוות; והוא רוח הקנאה אשר הסיתני לטרף את יוסף כאשר יטרף הנמר את הגדי'. השו: 'אל קנא לבך בחטאים, כי אם בן את יי כל היום' (משלי כג 17).

²⁸⁴ למשל: שמעון ג' 2, ד' 8: 'כי הקנאה תמשל ברוח האדם, ולא תתנהו לאכלו ולשתות ולעשות טוב... כי היא תרגז נפש ותשחית בשר רגז וריב תביא לתושיה ותרתיח את הדם'. השו: לקוהלת ה' 16: 'הנה אשך ראיתי אני טוב אשך יפה לאכול ולשתות ולראות טובה בכל עמלו שיעמל תחת השמש מספר ימי חיו [חזיו] אשך נתן לו האלהים כי הוא חלקו' (ובדומה: ב' 24). רבות האמרות בספרות החוכמה המקראיתנגד מידת הקנאה, למשל: 'ורקב עצמות קנאה' (משלי יד 30); 'אל תקנא באיש חמסי' (משלי ג 31); 'אל תתחר במרעים, אל תקנא ברש עים' (משלי כד 29); 'אל תתחר במרעים, אל תקנא בעשי עולה' (תהלים לו 1); 'פי לאויל יהרג פֶּעֶשׂ, ופתה תמית קנאה' (איוב ה 2).

²⁸⁵ ח 2: 'ויהי כאשר הלכתי אליו, וארא את בן שוע מלך עדלם, וידבר עמנו ויעש לנו משתה, ובחמי ויתן לי את בת שוע בתו לאשה'; יג 6-7: 'והיין הטה את עיני, והחשק החשיך את נפשי; ואנכי חשקתי בה ואשכב עמה, ואעבור מצות יי ומצות אבי ואקחה לאשה'; יד 6: 'וכאשר שתיתי יין, לא הדרתי את מצות אלהים, ואקח אשה כנענית'; יז 1: 'ועתה אצוכם בני אל תאהבו כסף, ואל תביטו אל יפי הנשים, כי גם אנכי על ידי הזהב ויפי המראה נתעיתי אחרי בת שוע הכנענית'.

²⁸⁶ 'לא ידעתי כי אחטא מימי, מלבד במחשבותיי'. עם זאת, לא ברור באיזה מחשבות החטא, וכמה. השו: 'מחשבה טובה המקום מצרפה למעשה, מחשבה רעה אין המקום מצרפה למעשה' (קידושין מ ע"א).

24.3. זבולון ז 2 מציין: 'ראיתי איש בצרה ערס בקרה, ויכמרו רחמי עליו, ואגנוב בגד מבית אביו, אתנהו בסתר לאביו', ודבר זה מובא כזכות ולא כחטא.²⁸⁷

24.4. חטאו של הסריס במרמת מחיר מכירת יוסף לעבדות.²⁸⁸

אמנם גד ה 10 גורס כי: 'כל אשר בו יחטא האדם, בו יווסר', ועיקרון מידה כנגד מידה מצוין בכלליות בכמה מקורות קרובים,²⁸⁹ אך מחטאים אלו, וכן מרוב שאר החטאים, קשה להסיק יחס ישיר לעונש. כמה חטאים שכן, צוינו בפרק בעניינם.

ח. התיקון - אהבת החינם וחוסר ביוש

מלבד כאמור ההיגדים הכלליים לאהבה כנגד השנאה, גד ה 2 נותן הכוונה ממוקדת: 'יושר לבב, יגרש שנאה', וכן בו 3: 'וכי יחטא לך איש, ודברת אליו לשלום, וזרית הלאה את חמת השנאה, ולא תשכין בנפשך ערמה'.

במשלי י 12 מצוין: 'על כל פְּשָׁעִים תִּכְסֶה אֶהְבָּה', ודברים דומים מציינת עדת קומראן: 'להוכיח איש את רעהו באמת ועונה ואהבת חסד לאיש. אל ידבר אלוהיהי (=אל אחיהו) באף או בתלונה או בעורף [קשה או בקנאת] רוח רשע, ואל ישנאהו [בעורף] [לת] לבבו' (סרך היחד ה 24 – ו 1).²⁹⁰ מאידך אשר ב 4 מציין: 'כי אם גם אהבה היא אבל רעה היא בכסותה על רשע, ועל כן הדבר הזה שמו טוב הוא וסוף מעשיו לרע יוביל'.

24.5. אהבה

²⁸⁷ לדעת התלמוד (ברכות מז ע"ב; באבא קמא צד ע"א; סוכה ל ע"א) 'מצווה הבאה בעבירה' (קיום מעשה מצווה שהתאפשר בעקבות עבירה שקדמה לו) אינו נחשב למעשה מצווה, ולא יצא בו ידי חובת המצווה. אסמכתא לכך נלמדת ממלאכי א 13: 'וְהִבְאַתֶּם גְּזוּל וְאֵת הַפֶּסֶחַ וְאֵת הַחֹלֶה? וְהִבְאַתֶּם אֵת הַמִּנְחָה הָאֲרָצָה אוֹתָהּ מִיָּדְכֶם? אָמַר יי'; ישעיהו סא 8: 'כִּי אֲנִי יי אֶהֱבֶה מִשְׁפָּט, שְׂנֵא גְזֹל בְּעוֹלָה'.

עם זאת, 3 הדוגמאות מהתלמוד עוסקות במצוות שבין אדם למקום מהתורה, וזבולון ז 2 עוסק בחסד שבין אדם לחברו, בדומה לשאלה העממית: 'האם מותר לנהוג כרובין הוד?'

²⁸⁸ יוסף טז 5: 'וילך הסריס ויתן להם שמונים שקלי זהב ויקחני, ולמצרית הגיד כי מאה נתן'.

²⁸⁹ שמות יח 11; יובלים ד 44-45, כאשר מסורת דומה מופיעה גם בתנחומא בראשית ט; בראשית רבא כב ח; סנהדרין צ ע"א. אין אדם עומד על דברי תורה, אלא אם כן נכשל בה' (גיטין מג); 'פְּרָה שְׁחַת בָּהּ יִפְלֵי' (משלי כו 27); 'מִפְרֵי פִי אִישׁ יִשְׁפַע טוֹב, וְגִמּוּל יְדֵי אָדָם יִשׁוּב [נִשְׁיֵב] לוֹ' (משלי יב 14); 'חֲפֹר גּוּמְץ, בּוֹ יִפּוֹלֵי' (קהלת י 8). התורה מציינת עונש של מידה נגד מידה שיש לשפוטו בבית דין ארצי (ויקרא כד 17-20; שמות כא, 22-27).

²⁹⁰ ובקירוב גם: 'תְּשִׁימֶנּוּ מְדוֹן לְשִׁכְנֵינוּ, וְאִיבֵינוּ יִלְעָנוּ לְמוֹ' (תהילים פ 7).

עיקרון אהבת הרע מודגש בצוואות²⁹¹ תוך הרחבה בדוגמאות ויישום על יוסף שסלח לאחיו. לעיתים האהבה כוללת את הנכרי,²⁹² וכן את החוטאים והרשעים.²⁹³ בכך הצוואות מבקשות ללמד את הקורא לסלוח לחטאי אחיו ורעיו, הן מעיקרון קל וחומר יחסית לחטאים.²⁹⁴

ידועים דברי הלל ועקיבא (ימה ששנוא עליך;²⁹⁵ 'זהו כלל גדול בתורה'), עד לאהבת האויב לפי ישו (מתי ה 44-43). לכאורה אלו פירושים למקרא: 'וְאַהֲבַתְּ לְרֵעֶךָ כְּמוֹךָ'. כנראה מסורות אלו גם הגיעו מטוביה ד 15 [נוסח קצר]: 'בני! שים לבך לכל מעשיך. ואשר תשנא לנפשך - לא תעשה לאחרים', והעיקרון כאמור בנפתלי. המורכבות עולה בנוגע לסייגים לאהבת החינם, והאבחנה ודין לאהבת נפש לצדיק (בנימין ה 5-4).²⁹⁶

בדברי גד החוזה ח קצג נאמר: 'כי אם אתם אוהבים את הנעשה, אות היא שתאהבו את להעושה'.

24.6. הקבלות בספרויות קרובות של אהבה ושלום

ספר יובלים מו 1-2 מתאר: 'והיה אחרי מות יעקב, ובני ישראל רבו בארץ מצרים, ויהיו לעם רב. וכול בני ישראל היו בלב אחד לאהוב איש את אחיו, ולעזור איש לרעהו,²⁹⁷ ויפרצו וירבו מאד²⁹⁸ גם עשרה שבועי שנים, כול ימי חיי יוסף; ואין משטים ואין כול רע כול ימי חיי יוסף אשר חיה אחרי אביו יעקב, כי כול מצרים היו נותנים כבוד לבני ישראל כול ימי חיי יוסף.²⁹⁹

בספר מלכים רווח תפקידם של השטנים למריבות ומלחמה בארץ. תחילת מלכות שלמה מתוארת: 'וַיֵּצֵא הַיְהוָה אֶת הָאֱלֹהִי לִי מִסְבִּיב, אֵין שְׁטָן וְאֵין פְּגַע רָע' (מל"א ה 18), ולאחר חטאו, בפרק יא', מתוארים שני שטנים שהקים ה נגדו שלמה המלך (הַדָּד הָאֲדָמִי וְרוֹזֵן בֶּן אֶלְיָדָע).³⁰⁰

²⁹¹ צוואת שמעון ד 7; יששכר ה 2; זבולון ה 1; דן ב'; גד ד'-ז'; בנימין ג 3.

²⁹² צוואת זבולון ז-ח.

²⁹³ למשל: ג 2: 'וכזאת הנני אומר לכם בני, כי נוסיתי אשר תנוסו משנאת רע, ותדבקו באהבת אלוהים, יושר לבב יגרש שנאה, וענוה תפיץ קנאה'; ו 3-7: 'ואתם אהבו איש את רעהו בלבבכם, וכי יחטא לך איש ודיברת אליו לשלום וזרית הלאה את חמת השנאה ולא תשכין בנפשך ערמה...'; יוסף יז'; יח 2: 'וכי יבקש איש להרע לכם, אתם גמלו אותו טוב והתפללו בעדו ויי יצילכם מכל רע'; צוואת בנימין ב 2-3: 'האדם הטוב אין לו עין רעה, כי הוא מרחם על כולם, אפילו אם הם חוטאים. ואם זוממים עליו רעות, הוא מנצח את הרע בעשותו טוב'; בנימין ה 5: 'ואם יבגד איש בצדיק, והתפלל בעדו הצדיק, כי אם גם לרגע קט ידכא, עוד מעט ישגא זהרו, ויופיע כאשר היה גם יוסף אחיו.²⁹⁴ ואפשר שכך גם ביקש דויד: 'אַלְמִדָּה פְּשָׁעִים דְּרָכֶיךָ וְחַטָּאִים אֲלִיךָ יְשׁוּבִי' (תהילים נה 15).

²⁹⁵ שבת פב. הלל העצים עיקרון זה: 'והשאר הוא ביאור, לך למוד' (מארמית).

²⁹⁶ בנימין ה 4-5: 'כי אם עזות יענה איש לאיש קדוש והתנחם, כי יחונן צדיק את המגדף ויחריש; ואם יבגד איש בצדיק והתפלל בעדו הצדיק כי אם גם לרגע קט, ידכא עוד מעט ישגא זהרו ויופיע כאשר היה גם יוסף אחי. השווה: 'אלא מהכא, שנאמר: "גם יגוש לצדיק לא טוב" (משלי יז 26), אין "לא טוב" אלא רע' (שבת קמט).

²⁹⁷ תואם לדבריו של יוסף בבראשית נ 21: 'וַעֲתָה אֵל תִּירָאוּ, אֲנִי אֶכְפַּל אֶתְכֶם וְאֶת טַפְכֶם, וַיְנַחֵם אוֹתָם וַיְדַבֵּר עַל לָבָי'.

²⁹⁸ תואם לאמור בשמות א 7: 'וּבְנֵי יִשְׂרָאֵל פָּרוּ וַיִּשְׁרְצוּ וַיִּרְבּוּ וַיַּעֲצְמוּ בְּמֵאד מְאֹד, וַתִּמְלֵא הָאָרֶץ אֹתָם', אולם כאן מדובר על אחיו מות יוסף.

²⁹⁹ דברים דומים מתוארים ביובלים מ 9: 'ותשקט ארץ מצרים לפני פרעה בעבור יוסף, כי אלוהים עמו ויתן לו חן וחסד על כול משפחתו, לפני כול מדעיו ולפני שומעי שמעו. ותישר ממלכת פרעה ואין משטים ואין רע'.

³⁰⁰ בדומה: הַיְהוָה אֲנִי יִצְאֵתִי לְשִׁטָּן, כִּי גֵרַט הִדְרָךְ לְגַגְדִּי' (במדבר כב 32).

דבריו אלו עולים עם תפילה ידועה מתקופת הגאונים: 'עוֹשֶׂה שְׁלוֹם בְּמִרוֹמָיו,³⁰¹ הוּא בְּרַחֲמָיו יַעֲשֶׂה שְׁלוֹם עָלֵינוּ, וְעַל כָּל עַמּוֹ וְיִשְׂרָאֵל'. כלומר כאשר השטן בשמיים אינו מקטרג, גם לנו ובינינו בארץ, יש שלום אהבה ושמחה.

25. משיב טובה תחת רעה

משלי יז 13 מלמד: 'מְשִׁיב רָעָה תַּחַת טוֹבָה, לֹא תִמְיֵשׁ [תְּמוּשׁ] רָעָה מִבֵּיתוֹ, וּלְכַאוֹרָה אִם כֵּן עָשׂוּ לְךָ רַעַה, אִז אֲפֹשֶׁר אוֹ אִף רַאוּי, לְהַחזִיר לוֹ רַעַה, כְּמַעֲיֵן הַעֵיִקְרוֹן: 'עֵם חָסִיד תִּתְחַסֵּד, עֵם גְּבוֹר תִּתְמַם; עֵם נָבֵר תִּתְבָּר, וְעֵם עֶקֶשׁ תִּתְפָּל' (שמ"ב כב 27-27; תהילים יח 16-17); 'פְּמִים הַפְּגִים לְפָנִים, כֵּן יָב הָאָדָם לְאָדָם' (משלי כז 19).

אלא שיש בתורה איסור נקמה, ומשלי כה 21 מציע לגמול טובה תחת רעה: 'אִם רָעַב שֶׁנֶּאֱדָה, הֶאֱכִלְהוּ לָחֶם, וְאִם צָמָא - הִשְׁקִיְהוּ מַיִם, וּמִמְשִׁיךְ לַעֲנִיִּין שָׁכַר: 'כִּי גִחְלִים אֶתְּהָה עַל רֵאשׁוֹ, וַיִּי יִשְׁלֶם לָדָי' (כה 22). בדרשה על ההר הוצע לבטל את עיקרון 'עין תחת עין והחלפתו ב'הטה לו גם את ה[לחי] האחרת' (ה 38 - 48) לצד החובה לסלוח (ו 14 - 15). גם בחז"ל דרשו על הפסוק הנ"ל במשלי, שיש להשיב רעה תחת רעה.³⁰²

והרי שיוסף יח 2 אינו מציין שממעשה זה יגרם צער למזיק,

והוא מאפיין את יעקב אבינו ויוסף: 'כִּי הִתַּחַת אֱלֹהִים אָנִי; וְאַתֶּם חֲשַׁבְתֶּם עָלַי רָעָה, אֱלֹהִים חֲשַׁבָה לְטוֹבָה לְמַעַן עֲשֶׂה פִּיּוֹם הַזֶּה לְהַחֲיִית עִם רַב; וְעַתָּה אֵל תִּירָאוּ אֲנֹכִי אֲכַלְכֵּל אֶתְכֶם וְאֶת טַפְכֶם וַיִּנְחַם אוֹתָם וַיַּדְבֵּר עַל לִבָּם' (בראשית נ 20-21).³⁰³ בכך יוסף נהג 'נאה דורש נאה מקיים' (חגיגה יד ע"ב), ומציין עוד דוגמאות: 'ויחי כאשר באנו מצרימה, לא שמר לנו יוסף עברתו' (זבולון ח 4); 'ויילך הסריס ויתן להם שמונים שקלי זהב ויקחני, ולמצרית הגיד כי מאה נתן; ואנכי ידעתי ואחריש, למען לא יכלם הסריס' (יוסף טז 5-6), וכן דורש: 'וכי יבקש איש להרע לכם, אתם גמלו אותו טוב והתפללו בעדו ויי יצילכם מכל רע' (יוסף יח 2).

גם בנימין ה 4-5 דורש: 'כי אם עזות יענה איש לאיש קדוש והתנחם, כי יחונן צדיק את המגדף ויחריש; ואם יבגד איש בצדיק והתפלל בעדו הצדיק, כי אם גם לרגע קט, ידכא עוד מעט ישגא זהרו ויופיע, כאשר היה גם יוסף אחי'. הלכה דומה נמצאת בתפילת העמידה/שמונה עשרה: 'וְלִמְקַלְלֵי נַפְשֵׁי תְּדַם' (ברכות יז),³⁰⁴ ועקרונות כאלו מוזכרים גם במשלי טז 7: 'בְּרַצוֹת יִי דַרְכֵי אִישׁ, גַּם אוֹיְבָיו יִשְׁלֶם אֹתוֹ'.

³⁰¹ לקוח מאיוב כה 2: 'הַמְשִׁיל וְנִפְחַד עִמּוֹ, עֹשֶׂה שְׁלוֹם בְּמִרוֹמָיו'.

³⁰² בראשית רבא לח: 'אמר ר' שמעון בר אבא: לא סוף דבר משיב רעה תחת טובה, אלא אפילו משיב רעה תחת רעה לא תמוש רעה מביתו'.

³⁰³ גם בבראשית ל 2: 'הִתַּחַת אֱלֹהִים אֲנֹכִי, וְהַשׁוּוּ: 'כִּי גִבַּה מֵעַל גִּבַּה שְׁמַרִי' (קהלת ה 7).

³⁰⁴ תחילה מר בריה דרבינא הוסיף ברכה זו לאחר תפילת שמונה עשרה, ובמהלך הדורות נהגו לחתום בה את תפילת שמונה עשרה. מצוין גם בדרך ארץ זוטא ו ד.

כאמור, התיקון העיקרי המוצע בצוואות לשנאה, הוא האהבה. אלא שאהבת הרע מושפעת בעולם מתככים וניסיונות, ולכן כמה תכונות/מידות טובות קרובות מרכיבות נצרכות כדי להגיע לאהבה שאינה תלויה בדברי: ³⁰⁵

26.1. המחשבה החיובית והישרה:

בנימין ג 2 ויששכר ד 6 מבטיחים הגיון בריא לבעלי מחשבה נכונה: 'ויהיה לבכם אל הטוב כאשר ידעתם גם אותי, כי אשר לו מחשבה ישרה - רואה את הכל ישר'; 'וכל דבר בישר לבבו יראה'. מנגד, יוסף י 4 מלמד שהגאווה נמצאת גם במחשבה: 'כי בכל דרכיו יגבה איש, אם במעשים או בדברים או במחשבות'.

בנימין ה 1-2 מרחיב את השכר ממחשבה טובה: 'ועל כן בני, אם מחשבותיכם תהיינה טובות, גם מרעים ישלימו לכם, והוללים יבושו מפניכם וישובו לטוב, ואנשי בצע לא רק ישובו מתאוותם, כי גם נתון יתנו את חילם לאשר בצרה'. ³⁰⁶ יישום כזה עשה יוסף, כאשר הצניע את התנהגותו, ופיאר רק את ה': 'וְאֶתְּם חֲשַׁבְתֶּם עָלַי רָעָה, אֱלֹהִים חֲשַׁבָה לְטֹבָה, לְמַעַן עֲשֶׂה פִּיּוֹם הַזֶּה לְהַחֲלִית עִם רַבִּי (בראשית נ 20).

זבולון א 4 מציין שחטא (במהלך חייו) רק במחשבה, אך לא מפרט מהן מחשבותיו הפסולות.

הוראת המחשבה החיובית רווחת בתנ"ך, כגון: 'שֵׁשׁ הֵנָּה שְׁנֵא יי; וְשִׁבְעַת תּוֹעֵבוֹת (תּוֹעֵבַת) נִפְשׁוֹ. עֵינַיִם רְמוֹת... לֵב חָרָשׁ מְחַשְׁבוֹת אָנֹן (משלי ו 16-17); ³⁰⁷ 'וְאִישׁ אֶת רְעֵהוּ אֵל תַּחֲשָׁבוּ בְלִבְכֶם, וְשִׁבְעַת שָׁקָר אֵל תִּתְּקְּבוּ, כִּי אֶת כָּל אֱלֹהִים אֲשֶׁר שְׁנֵאֲתִי נֹאֵם יי (זכריה ח 17), אך אלו אינם מציינים אם ברקע לכך, אדם מסוים הזיק לאותו אדם החושב. בן סירא נא 18 דרש: 'חֲשַׁבְתִּי לְהִיטִיב [דְּרָפִי], וְלֹא אֶחְפָּד כִּי אֶמְצָאֲנִי'.

אלו עולים עם העיקרון שמצוין בחז"ל: 'מחשבה טובה מצרפה למעשה, מחשבה רעה אין הקדוש ברוך הוא מצרפה למעשה (קידושין מ').

26.2. גישת אי-ראיית הרע:

כאמור בסקירת שבע/שמונה רוחות הבריאה והמעשה, ראובן ב 4 מציין את הצד השלילי של רוחות העיוועים והחטאים: 'השני הוא רוח הראיה, אשר בו תוצר התאוה'. חטא זה מתקשר עם החטא הקדמון:

³⁰⁵ פתגם מפרקי אבות ה טז.

³⁰⁶ השו"ן: 'ובשם מורי שמעתי באריכות ונכתוב בקיצור כי במקום שמחשבת האדם שם הוא כולו הן ברוחני, אם חושב ברוחני שם נשמתו (מקור מים חיים על בעל שם טוב, נח ל"א).

³⁰⁷ ראו לעיל שייטכן ופרשייה זו שימשה מקור לשבעת החטאים שהוגדרו על ידי אפלטון ואריסטו, ואומצו על ידי אבות הנצרות. במשלי עוד פסוקים קרובים, כמו: 'תּוֹעֵבַת ה, מְחַשְׁבוֹת רָעִי (טו 26); 'גַּל ה מַעֲשִׂיך; וְיִכְנֹנו מְחַשְׁבֵּתֶיךָ (טז 3).

וַתֵּרָא הָאִשָּׁה כִּי טוֹב הָעֵץ לְמֵאֲכָל, וְכִי תֵאָוֶה הוּא לְעֵינַיִם (בראשית ג 6), לצד סיפורי מקרא נוספים.³⁰⁸ מנגד, העיניים במקרא, לצד איברים נוספים, משמשות בעיקר לחיוב - כמטאפורה להשגחת האל ולחוכמה,³⁰⁹ ואולי מכאן הקרבה הלשונית בין היראה לראייה.

יששכר ד 6 ויוסף יז 2 מסבירים על אי-ראיית הרע: 'הוא (האיש התם מפס' 2) בתמת נפשו יתהלך וכל דבר בישר לבבו יראה, ויעצם עיניו מראות רע בחטאי העולם, לבל יראה בהפר איש את מצות יי'; 'וגם אתם אהבו איש את רעהו, ובארך רוח הסתירו איש את עון רעהו'. כלומר, לפיהם הראייה הפסולה היא ראיית עוונות הזולת.

אפשר שההקבלה התורנית לכך היא איסור נשיאת החטא בתוכחה: 'הוֹכַח תּוֹכִיחַ אֶת עַמִּיתְךָ, וְלֹא תִשָּׂא עָלָיו חֲטָא' (ויקרא יט 17), היות והוכחה בפני אנשים אחרים, גורם לביוש. אלא שכאן יש מצוות תוכחה (בצורה הוראה מסוימת), ואילו יוסף דורש ומקיים לא להוכיח כלל, בדומה לדרשת ישעיהו לג 15: 'הֲלֹךְ צְדָקוֹת, וְדַבֵּר מִיִּשְׂרָאֵל; מֵאִסַּס בְּבָצַע מַעֲשֵׂקוֹת, נִעַר כַּפָּיו מִתְמַדָּ בְּשֹׁחַד, אֲטִם אָזְנוֹ מִשְׁמַע דְּמַיִם, וְעֵצִים עֵינָיו מִרְאוֹת בְּרָע, ³¹⁰ וּבִפְרָקֵי אֲבוֹת ד' יח: 'אֵל תִּשְׁתַּדֵּל לְרְאוֹתוֹ בְּשַׁעַת קִלְקֻלְתּוֹ'.³¹¹

לכאורה יש ניגוד למול חובת דיווח ועדות בעברות משפטיות. על כך ארחיב בפרק הבא על אי-התוכחה.

26.3. גישת הרחמים, ויתור וסלחנות:

זבולון ח 1 מבטיח שמי שייכמרו מעיכם על כל אדם ברחמים, למען יכמרו עליכם רחמי ה' ויחון אתכם.³¹² תחילה ריחם על יוסף בזעקותיו מהבור,³¹³ אך לא יכל לסייע לו, ובהמשך חייו הוא מתואר כאיש חסד: יומצידי נתתי לכל זר ברחמי עליו; וכי היה גר או חולה או זקן, ואבשל את הדגים ואכניסם היטב, ואתנם

³⁰⁸ כמו: בראשית יט 26: 'וַתִּבְטֹ אִשְׁתּוֹ מֵאֲחֶרָיו וַתְּהִי נֹצֵיב מְלַח'. ייתכן והדבר אף התחיל בראייה חמדנית קודמת: 'וַיִּשָּׂא לוֹט אֶת עֵינָיו, וַיֵּרָא אֶת כָּל כְּפַר הַיַּרְדֵּן כִּי כָלָה מִשְׁקָה' (בראשית יג 10). פסוקים רבים יש על כך במשלי, כגון: 'תִּנְהַג בְּנֵי לֶבֶד לִי, וְעֵינַיִךְ דָּרְכֵי תְרַצְנָה [תִּצְרְנָה]' (כג 26); 'אֵל תֵּרָא יְיָ כִּי יִתְאָדָם, כִּי יִתֵּן בְּכִיס [בְּכֹס] עֵינָיו וַתִּהְלֶךְ בְּמִישְׁרֵים' (כג 31); 'עֵינַיִךְ יֵרְאוּ זָרוֹת, וְלֶבֶד יִדְבַר תִּהְפְּכוֹת' (כג 33); 'שָׂאוֹל וַאֲבֹדָה [וְאֲבָדוֹ] לֹא תִשְׁבַּעְנָה, וְעֵינַיִךְ הֲאָדָם לֹא תִשְׁבַּעְנָה' (כז 20). גם דרך ארץ זוטא א ד מצוין כישלון עיניים.

³⁰⁹ למשל: 'וַיֵּאמֶר אֵל נָא תַעֲזֹב אֶתְנֹו, כִּי עַל כֵּן יִדְעֶתָ חֲנֻתְנוּ בְּמִדְבָּר, וְהֵייתָ לָנוּ לְעֵינַיִם' (במדבר י 31); 'וְלֹא נָתַן יי לָכֶם לֵב לְדַעַת וְעֵינַיִם לְרְאוֹת וְאָזְנִים לִשְׁמֹעַ, עַד הַיּוֹם הַזֶּה' (דברים כט 3); 'עֵינַיִם לָהֶם וְלֹא יֵרְאוּ (תהילים קטו 5); 'בְּנֵי אֵל גְּלוּזוּ מֵעֵינַיִךְ, נִצַּר תִּשְׁיָה וּמִזְמָה' (משלי ג 21); 'עֵינַיִךְ לֹנֶכַח בְּיָטוּ, וְעַפְעִפִּיךָ יִשְׁרוּ נִגְדְּךָ' (משלי ד 25); 'אֶת פְּנֵי מִבִּין חֲקֻמָּה, וְעֵינַיִךְ כְּסִיל בְּקִצָּה אֲרָץ' (משלי יז 24); 'הֲחֻכֶּם עֵינָיו בְּרֹאשׁוֹ, וְהִכְסִיל בְּחֹשֶׁךְ הוֹלְךָ' (קהלת ה 14), ועוד רבים.
³¹⁰ וכן גם: 'טוֹב עֵין הוּא יִבְרָךְ, כִּי נָתַן מִלְחָמוֹ לְדָלִי' (משלי כב 9); 'נִבְהַל לַהוֹן אִישׁ רַע עֵין, וְלֹא יַדַע כִּי חָסֵר יִבְאָנוּ' (כח 22).

³¹¹ גם המחלוקת המפורסמת בין בית הלל לשמאי על השבח לכלה (כתובות טז ע"ב), מראה כי יש להגיד רק את צדדיה הטובים (כאן אפילו אם הם דברי שקר).

³¹² חז"ל בדומה: 'כל מי שאינו מרחם על הבריות, אין מרחמין עליו מן השמים.

³¹³ א 7: 'וכאשר בקשו להמיתו ואבך ואצעק אליהם לבל ישעו את-הפשע הזה'; ב 4-6: 'וכאשר דבר יוסף את הדברים האלה ויבך, ולא נשאתי את אנקותיו ואחל לבכות ולשפך כבדי וכל קירות קרבי חמרמו; ויבך יוסף ולבבי המה וכל יצורי גוי רעדו ולא יכלתי עמד; וכאשר ראה יוסף כי בכיתי עמו, ואת אלה ההולכים להמיתו, וירץ מאחריי ויתחנן אליהם'; ד 2: 'ואנכי לא אכלתי מאומה שני ימים ושני לילות, כי רחמתי על יוסף'.

לכל איש איש לפי צרכו, ואהי כואב עמהם ומרחם עליהם (ו 4-5), וכאשר לא יכל לסייע בצדקה: 'ואלך אתו שבעה ריסיס, ואבך אתו יחד, וקרבי נכמרו עליו ברחמים' (ז 5).³¹⁴

אמירות קרובות יש בחז"ל: 'כל המרחם על הבריות מרחמין עליו מן השמים וכל שאינו מרחם על הבריות אין מרחמין עליו מן השמים' (שבת קנא ע"א); 'אמר רבא: כל המעביר על מידותיו, מעבירין לו על כל פשעיו, שנאמר: 'נושא עוון ועובר על פשע - למי נושא עוון למי שעובר על פשע' (ראש השנה יז א).

מנגד, ישנה הפרדה ברחמים כאשר מדובר בקרב או באויב. הצוואות משבחות את גבורת הלחימה והניצחון בקרב, וכן מציינות את הפיכת האויב המפסיד לעבד.³¹⁵ גם במקרא תיאורים וביטויים קרובים כנגד אויבי עם ישראל.³¹⁶

26.4. גישת אי-התוכחה:

בתנ"ך האל מוכיח (מלבד העונשים וההסתרה) את עם ישראל (במעין דיונים ומשלים),³¹⁷ ובעיקר את גיבורי המקרא שחטאו.³¹⁸ התורה גם מצווה על האדם להוכיח את רעהו, אך זאת בתנאי אי-נשיאת חטא: 'לא תשנא את אחיך בלבבך, הוכח תוכיח את עמיתך, ולא תשא עליו חטא' (ויקרא יט 17).

³¹⁴ השוו: 'הלא דבר ממתן טוב, ושניהם עם איש חסיד' (ולבן סירא יח 17); 'כל הנותן פרוטה לעני מתברך בשש ברכות, והמפייסו בדברים - מתברך ביי"א ברכות' (בבא בתרא ט ע"ב).

³¹⁵ יהודה ז 4-8: 'ונקרב אל תמנה מקום שם אצור כל רכוש המלכים אויבינו... ולא עשינו להם רעה ויהיו לנו למס ונשב להם את כל שללם'; ט 4-7: 'ונרדף את בני עשו ולהם עיר בצורה חומת ברזל ושערי נחשת ולא יכלנו לבא בתוכה ונשם עליה מסביב ונצר עליה... ויתחננו אלינו בדברי שלום ונועץ עם אבינו ונשם אותם למס'; יוסף יח 3: 'והנה ראיתם כי בענותי ובארץ רוח לקחתי לי לאשה את בת הכהן לעיר שמש, ומאה ככרי זהב נתנו לי אתה ויי נתנם לי לעבדים'. ישנם דוגמאות נוספות של מלחמות בהם בני יעקב לקחו את שלל המפסידים האויבים.

³¹⁶ כך למשל ברחמי שאול על אגג (שמ"א טו 9), וברחמי המלך יואש על ארם (מל"ב יג 19), וכן פסוקים רבים מדברים על רוח קרב לאויב ללא רחמים, כמו: 'אך דוף אויבי ואשיגם, ולא אשוב עד פלותם' (תהילים יח 38).

³¹⁷ למשל: ישעיה א 18: 'לכו נא ונזכחה יאמר יי, אם יהיו חטאיכם כשנים, כשָׁלֵג לְבִינִי, אִם יֶאֱדִימוּ, כְּתוֹלַע כְּצִמְרֵי יְהוּדָה; מִיכָה ו 3: 'עמי מִה עֲשִׂיתִי לָךְ, וּמִה הִלְאֵתִיךָ עֲנֵה בִי'; עמוס ג 3, 8: 'הֲיִלְכוּ שְׁנֵי יָחַד בְּלִתֵּי אִם נוֹעְדוּ... כִּי לֹא יִעֲשֶׂה אֲדֹנָי יי דָּבָר כִּי אִם גְּלֶה סוּדוֹ אֶל עַבְדֵּי הַנְּבִיאִים'.

³¹⁸ החל מאדם וחווה, קין, משה (הכאה בסלע), עלי הכוהן, שאול דויד ועוד מלכים.

בצוואות מתוארת רק הוכחה חברית באהבה,³¹⁹ ואף שהיא הדגש בהמשך הפסוקים,³²⁰ מאידך, צוואת אשר ד-ה מדגישה: 'כי האנשים הטובים ישרים הם, ואם גם חנפים לחוטאים יחשבו לפני יי יצדקו;³²¹ ורבים אשר ישמידו את הרשעים שני מפעלים יעשו טוב ורע, אולם הכל טוב הוא כי עקר את הרע משורשו וישמידהו'. האם כאן זהו תיאור מופשט של הרוע שאינו נוגע ביחס ובתוכחה החברית? איך אם כן יש להשריש ולהשמיד את הרוע?

אמנם בבראשית מב-מג יוסף בדק או ניסה את אחיו לגבי עבירה דומה של הפקרת אחים, אך בצוואות אין לכך הסבר. חז"ל דורשים ש'יוסף קטן של שבטים היה, ולא היו יכולים לעמוד בתוכחתו' (בראשית רבה צג).

אפשר שאת מצוות התוכחה ניתן לחלק בין תוכחה חברית או חינוכית מוסרית, לבין תוכחה משפטית. בעוד תוכחה חברית או חינוכית מוסרית צריך לשקול אם היא מתאימה: 'אל תזכח לך פן ישנאך, הזכח לזכמך וינאך' (משלי ט 8); 'כשם שמצוה על אדם לומר דבר הנשמע, כך מצוה על אדם שלא לומר דבר שאינו נשמע' (יבמות סה ע"ב), לכאורה בעניינים משפטיים יש חיוב להוכיח, בהקשר של אזהרה פלילית עד עדות. תוכחה משפטית נהגה עדת קומראן,³²² שיש לבצעה באותו היום.³²³ חז"ל הביאו עוד דוגמאות למקרא ל'לשנות מפני השלום', לצד דוגמאות שונות.³²⁴

26.5. ההבדל בין אי-תוכחה חברית לבין חובת תוכחה משפטית:

³¹⁹ ג' ו 3-7: 'ואתם אהבו איש את רעהו בלבבכם, וכי יחטא לך איש - ודיברת אליו לשלום, וזרית הלאה את חמת השנאה, ולא תשכין בנפשך ערמה...'; סרך היחד ה 24 – ו 1: 'להוכיח איש את רעהו באמת וענוה, ואהבת חסד לאיש. אל ידבר אלוהיהי (=אל אחיהו) באף או בתלונה או בעורף [קשה או בקנאת] רוח רשע, ואל ישנאהו [בעורף] [לת] לבבו'; מגילת מוסר וחוכמה ב. בין איש לרעהו (קומראן, החיבורים העבריים ב, עמ' 152, ש' 14-15): 'היה כאיש עני בריבך משפטכ[ה] מרצונך] קח'. עיקרון זה התרחב בנצרות כאוהבת ומחבת את הרע ללא תנאי, כמתן הלחי השנייה (הבשורה על-פי מתי ה 39), והעדפת הזונות והמוכסים (מתי כא 28-32: 'אל תתקוממו לרשע, והמכה אותך על הלחי הימנית, הטה לו גם את האחרת. ייתכן שגם לזה מקור מקראי: 'יתן למכהו לחי, ישבע בך רפה' (איכה ג 30). פלוסר, מגילות מדבר יהודה, עמ' 67, הציע שששת הפרקים הראשונים של תורת יג השליחים קרוב מבחינה ספרותית לטור ג בסרך היחד). הלכה דומה מובאת במשלי כה 21: 'אם רעב שנאך האכלהו לחם'.

³²⁰ 'לא תשנא את אחיך בלבבך; הזכח תזכח את עמיתך, ולא תשא עליו חטא; לא תקם ולא תטר את בני עמך, ואתה תלמדך לרעה כמוך: אני יי' (ויקרא יט 18-19).

³²¹ השוו: 'הוי דן את כל האדם לכף זכות (אבות א ו'); 'תנו רבנן: נאמר "בצדק תשפט עמיתך" (ויקרא יט 15). דבר אחר: הוי דן את חברך לכף זכות'.

³²² סרך היחד ה 24: 'להוכיח איש את רעהו באמת וענוה, ואהבת חסד לאיש. אל ידבר אלוהיהי (=אל אחיהו) באף או בתלונה או בעורף [קשה או בקנאת] רוח רשע, ואל ישנאהו [בעורף] [לת] לבבו'; ברית דמשק ט 2-4: 'וכל איש מביאו >מבאי< הברית אשר לביא על רעהו דבר אשר לא בהוכח לפני עדים, והביאו בחרון אפו או ספר לזקניו להבזותו נוקם הוא ונוטר'.

³²³ ברית דמשק ט 6-8, 22: 'אם החריש לו מיום ליום, ובחרון אפו בו דבר בו, בדבר מות ענה בו, יען אשר לא הקים את מצות אל, אשר אמר לו - הוכח תוכיח את רעך, ולא תשא עליו חטא... וביום ראות האיש יודיעה למבקר'; סרך היחד ה 26: 'כי ביום יוכיחנו'.

³²⁴ בבבא מציעא פז ע"א נטען שהקב"ה שינה את הזקנה מאברהם לשרה כדי להשכין שלום ביניהם; ביבמות סה ע"ב מובאות 2 דוגמאות: דברי יוסף לאחיו (בראשית נ 16-17), ושמי"א טז 16-17; בכתובות יז מותר לומר שכלה נאה וחסודה; בבבא מציעא כג ע"ב ניתן היתר לסטות מאמירת האמת לשם שמירת הצניעות או כדי למנוע בושה (מסכתא, פוריא ואושפיזא).

סותר ליובלים ד 5-6: 'לכן כתוב על לוחות השמים לאמור: ארור מכה רעהו בזדון, וכל הרואים בו יאמרו אמון; והאיש אשר יראהו והחריש מלענות בו ארור כמוהו'.

חז"ל אמרו זאת רק על בעל התשובה: 'לא יאמר לו זכור מעשיך הראשונים (בבא מציעא ד י'). במשלי יז 5 הלעג והבוז למי שחוטא טועה או נופל חמור מהראייה: 'לעג לךש חרף עשהו, שָׁמַח לְאִיד לֹא יִנְקָה', ושוכתב

26.6. המשך לגישת אי-התוכחה:

מענין שניכר כי ישנה זהירות בשמירת הכבוד בין השבטים/בני יעקב, במיוחד בין לוי ליהודה המובילים.

27. התרחקותו הקיצונית של יוסף מביוש הבריות - משתיקה ועד שקר לבן לכיסוי עבירות:

יוסף מוצג בצוואתו בתפקיד מופתי, כמו גם ע"י אחיו.³²⁵ הוא מסתיר את זהותו האמיתית למען אחיו (ואחרים); כנגד הפיתויים והמצוקה, הוא פונה לישועה מהאל; הוא מוגן, ובסופו של דבר מתוגמל ומרום על ידי האל.³²⁶

יוסף מספר בצוואתו כמה סיפורים על כך ששתק - נמנע להגיד דברים, ולעיתים אף שיקר 'שקר לבן', בכדי לא לבייש שום אדם, גם כאשר אילו היה אומר את האמת, היה צפוי לשפר את תנאו האישיים: 'אתם ראיתם אפוא בניי, את כל אשר עונית, למען אשר לא אכלים את אחיי (יז 1). עיקרון סבל השתיקה של הצדיק (יח 1),³²⁷ מרומז במקרא.³²⁸ גם פילון ויוספוס משבחים את שתיקתו של יוסף.³²⁹

- יוסף שיקר לישמעאלים שאינו עבד, שמא יבייש את אחיו בפניו אביהם (יוסף טו 1-3).³³⁰
- יוסף שיקר לאחיו בנימין, כדי שלא ידע את חטאי האחים במכירתו (צוואת בנימין ב').³³¹ בכך גם ניתנת תשובה על שאלה שנשאלה לגבי יוסף – כיצד זה שהסתיר מאביו את העובדה שחי במצרים, בזמן שיעקב חשב שנטרף.

³²⁵ ראובן ד 8-9; שמעון ד 4-6; ה 1; זבולון ח 4-5; לוי יג 9. להרחבה, ראו: הולנדר, יוסף כמודל אתי. לדעת קוגלר, צוואות השבטים, עמ' 17, תואם לישו.

³²⁶ להרחבה, ראו: הולנדר, יוסף כמודל אתי.

³²⁷ 'וכי תלכו גם אתם במצות יי, ינשא יי אתכם בטוב לעולמים'.

³²⁸ תהילים לח 14-15: 'וְאֶנִּי כְחָרָשׁ, לֹא אֶשְׁמָע; וְכֹאֲלֵם לֹא יִפְתַּח פִּי; וְאֶהִי כְּאִישׁ אֲשֶׁר לֹא שָׁמַע, וְאִין כְּפִי תוֹכְחוֹת; יִשְׁעִיה נִגַּשׁ וְהוּא נִעְנָה וְלֹא יִפְתַּח פִּי, כְּפֶה לְטֹבַח יוֹבֵל, וְכִרְחַל לְפָנַי גִּזְזִיה נֶאֱלָמָה, וְלֹא יִפְתַּח פִּי; משלי יא 12: 'בֶּז לְרַעְהוּ חֶסֶר לֵב, וְאִישׁ תְּבוּנוֹת יִחְרִישׁ'.

³²⁹ E.g., Philo, De Jos. 246ff.

קדמוניות היהודים 2, 60. **דמותו של יוסף ביוספוס, ראו: עמ' 364.**

³³⁰ 'מקץ ארבעה ועשרים יום באו הישמעאלים, כי שמעו כי התאבל עליי יעקב אבי מאד; ויבאו ויאמרו אליי, מה הדבר אשר אמרת - עבד אתה, והנה ידענו כי בן אתה לאיש גדול בארץ כנען, ואביך מתאבל עליך בשק ואפר; ואנכי בשמעתי כזאת נמקו קרביי וימס לבבי, ואבקש לבכות מאד ואתאפק לבל אכלים את אחיי, ואומר אליהם - אנכי לא ידעתי דבר, עבד אנכי'.

³³¹ 'ויהי כאשר באתי מצרימה אל יוסף, ויכירני אחי ויאמר אליי - מה אמרו לאבי אחרי אשר מכרוני; ואמר לו את כתנתך טבלו בדם, וישלחוה ויאמרו - הכר נא, הכתנת בנך היא?; ויאמר לו יוסף - אכן אחי, גנב גנבוני סוחרי כנען בחזקה; ויהי כאשר הלכו לדרכם, ויסתירו את כתנתי כמו חיה רעה פגעה בי ותטרפני; וככה מכרוני רעיהם

- יוסף טז 5-6 שתק מלגלות את הרמאות של הסריס הנכרי, כדי לא לביישו.³³² אלא שיוסף לא שתק רק כדי לא להכלים את אחיו, הוא אף עשה זאת לנכרי שאינו מכיר.

יש לציין כי מאפיין של השבטים שאינם מספרים (או שמא יש לומר: מלשינים) על חטאי אחיהם, זולת עתידות על חטאי השבטים באחרית הימים. ביובלים לו 25, לאה אימנו משובחת ביחסה העדין ליעקב: 'כי היתה חסידה וישרה בכל דרכיה, וכיבדה את יעקב, ובכל ימי היותה עמו בחיים לא שמע גערה מפיה, כי היתה שוקטת ושלווה וישרה ומאושרת'. בן סירא הרחיב בפרק יט על חשיבות השתיקה מלשון הרע, ולאחר מכן על האבחנות מתי להוכיח ומתי לאו.

אמירות קיצוניות נגד ביוש באות לידי ביטוי גם בספרות חז"ל: 'המלְבִין פְּנֵי חֲבֵרוֹ בְּרָבִים... – אֵין לוֹ חֶלֶק לְעוֹלָם הַבָּא' (פרקי אבות ג יד); 'נוח לו לאדם שיפיל עצמו לכבשן האש, ואל ילבין פני חברו ברבים' (בבא מציעא נט),³³³ ובספרות חז"ל כמה הנהגות שעל האדם ליישם, כדי שלא יגיע להלבנת פנים.³³⁴ חז"ל משבחים את מי שאינו עונה לחרפה שמטפים נגדו: 'כצאת השמש בגבורתו' (שבת פח ע"ב), ובתפילת 18 שובלה האמירה: 'למקליי נפשי תדום' (ברכות יז). בגמרא הביאו כמה דוגמאות להיתר שקר לבן, אך אינם כלפי מי שחטא לאותו אדם.

27.1. החריג לשתיקה – מענה בחינוך ונגד כופרים

אמנם בצוואות אין הוראות מתי כן יש לענות על חטאים שמבוצעים נגד האדם, אך במקרא דוגמאות שונות של מענה ואף גערות, כנגד עוולות, למשל:

- יעקב גער על לבן שניצל אותו (בראשית לא 36-42), ולאחר מכן ביוסף על חלום שהיה מבייש אותו ומשפחתו (שם לו 10).³³⁵

- משה כעס על דתן ואבירם (במדבר טז 15).³³⁶

לישמעאלים, והמה לא דברו כזב באמרם כזאת; כי בקש יוסף להסתיר ממני את מעשי אחינו, ויקרא לאחיו ויאמר אליהם; אל תגידו לאבינו את אשר עשיתם לי, ואמרו לו כאשר ספרתי אנכי לבנימין; וגם מחשבותיכם בלבכם תהיינה כאלה, ולא יגעו הדברים האלה עד לב אבי.³³² וילך הסריס ויתן להם שמונים שקלי זהב ויקחני, ולמצרית הגיד כי מאה נתן; ואנכי ידעתי ואחריש למען לא יכלם הסריס.

חז"ל דרשו זאת על כך שתמר לא

ועמוד לפני כן: 'כל היורדין לגיהנם - עולים, חוץ משלשה שיורדין ואין עולין. ואלו הן: הבא על אשת איש, והמלבין פני חברו ברבים, והמכנה שם רע לחבירו'.

³³⁴ כגון: 'בנות ירושלים שהיו יוצאות בט"ו באב לכרמים, היו יוצאות כולן בבגדים שאולים שלא לבייש את מי שאין לה' (תענית לא); 'המת מולבש בבגד פשוט שלא לבייש את העניים' (נידה ט 11), וכך מצוין ביהודה כו 3; 'גם למי שידע לקרוא היו מקריאים את פרשת ביכורים, כדי שלא לבייש את מי שאינו יודע לקרוא' (ספרי דברים כו 5); הרמב"ם אף הוסיף: 'אל לאדם להסתכל בפני הסועד' (משנה תורה ברכות ז ו).

³³⁵ וַיִּסְפֹּר אֶל אָבִיו וְאֶל אֶחָיו וַיְגַעַר בּוֹ אָבִיו וַיֹּאמְרוּ לוֹ מָה הַחֲלוֹם הַזֶּה אֲשֶׁר חִלְמָתְךָ הַבּוֹא נְבוֹא אֲנִי וְאֶמְדָּ וְאֶחָיִךְ לְהַשְׁתַּחֲוֹת לְךָ אֲרָצָה'.

³³⁶ וַיִּחַר לְמֹשֶׁה מְאֹד וַיֹּאמֶר אֶל ה' אֵל תִּפְּן אֶל מְנַחֲתִים לֹא חָמוֹר אֶחָד מֵהֶם נִשְׂאֵתִי וְלֹא הִרְעֵתִי אֶת אֶחָד מֵהֶם'.

- עלי ודויד הוכחו על כך שלא הוכיחו את בניהם.³³⁷
- אליהו ענה לאחאב: 'וַיֹּאמֶר לֹא עֲכָרְתִּי אֶת יִשְׂרָאֵל כִּי אִם אֶתְּה וּבֵית אֲבִיךָ בַּעֲזָבְכֶם אֶת מִצּוֹת הַוַּתְלָךְ אַחֲרַי הַבְּעָלִים' (מל"א יח 18)
- בתהילים יש מצווה מענה לכופרים בתורה;³³⁸ במשלי יש הוראות על תוכחה ובהרחבה בחינוך,³³⁹ וכך בן סירא ל 9-13.³⁴⁰

27.2. התפתחות איסור הביוש לרגל שלישית ולשון הרע

גישת זהירות אי-הביוש של יוסף, קרובה בצורה מסוימת לדרך ההוכחה של עדת קומראן, אשר פירשה את התוכחה רק בפני מבקר, ולא בין אדם לחברו.

ביוש רחב מלשון הרע, וכולל אותו. אף שלעיתים לשון הרע אינו מגיע לאדם, עליו נאמר הלשון הרע, וכך אין לו ביוש ישיר.

אפשר שבתורה אין איסור הרע מפורש,³⁴¹ אלא איסור הרכילות הוא איסור ריגול ונוק מדיני ???,³⁴² וכך גם הטפתו של לפי גד 3: 'דיבת עם יחבב'.

משלי ציין את לשון הרע בדרך עקיפה,³⁴³ ואילו **בן סירא כבר פירטה במפורש (יט 6-17; כג 1, 19; כח 31-15).**³⁴⁴ חז"ל המשיכו בדרכו, ומעניין שספר ההלכה 'שולחן ערוך לא ציין את הלכת לשון הרע, ולכן היחפץ חיים כתב את ספר הלכות לשון הרע.

³³⁷ שמי"א ג 13: 'בַּעֲזוֹן אֲשֶׁר יָדַע כִּי מְקַלְלִים לָהֶם בְּנֵיו וְלֹא כָהֶם בָּם'; מל"א א 6: 'וְלֹא עֲצָבוּ אֲבִיו מִיָּמָיו לְאֹמֶר, מִדּוֹעַ כָּכָה עֲשִׂיתִי'.

³³⁸ קיט 46: 'וַאֲדַבְּרָה בְּעֵדוּתִיךָ נֶגְדַּ מְלָכִים וְלֹא אֲבוֹשִׁי'; קלט 22: 'הֲלוֹא מְשַׁנְּאִיךָ יִי אֲשַׁנְּאָה, וּבִתְקוּמָמִיךָ אֶתְקוּטָה'; קיט 138: 'רֵאִיתִי בְּנֵדִים וְאֶתְקוּטָה, אֲשֶׁר אִמְרָתֶךָ לֹא שְׁמָרוּ'.

³³⁹ ג 11-12: 'מוֹסֵר יִי בְּנֵי אֵל תִּמְאַס, וְאֵל תִּקַּח בְּתוֹכְחָתוֹ'; כִּי אֶת אֲשֶׁר יֶאֱהָב יִי יוֹכִיחַ, וּכְאֵב אֶת בֶּן יִרְצָה'; דברים ח 8: 'וַיְדַעַת עִם לִבְבְּךָ, כִּי כַּאֲשֶׁר יִיָּסֵר אִישׁ אֶת בְּנוֹ, יִי אֶלְהִיךָ מִיִּסְרֶךָ'; יג 24: 'חֹשֶׁף שִׁבְטוֹ שׁוֹנֵא בְּנוֹ וְאֶהְבּוּ שְׁחָרוּ מוֹסֵר'; יז 10: 'תִּתַּחַת גְּעֵרָה בְּמִבִּין מֵהַכּוֹת כָּסִיל מֵאָה'; יט 18: 'יִסֵּר בְּנֶךָ כִּי יֵשׁ תִּקְוָה, וְאֵל הַמִּיתוֹ אֵל תִּשָּׂא נַפְשֶׁךָ'; כב 15: 'אֲוֹלֵת קְשׁוּרָה בְּלֶב נֶעֶר שֶׁבֶט, מוֹסֵר יִרְחִיקָנָה מִמָּוֵנוּ'; כג 13-14: 'אֵל תִּמְנַע מִנֶּעֶר מוֹסֵר, כִּי תִכְנֹו בְּשֶׁבֶט לֹא יָמוּת'; אֶתְה בְּשֶׁבֶט תִּכְנֹו וְנִפְשׁוּ מִשָּׂאוֹל תִּצְלִי'; כו 5: 'עֲנֵה כָּסִיל כְּאֻלְתּוֹ פֶּן יִהְיֶה חֶכֶם בְּעֵינָיו'; לא 9: 'פִּתַּח פִּיךָ שֶׁפֶט צֶדֶק, וְדִין עֲנֵי וְאֲבִיּוֹן'.

³⁴⁰ יסר בנד לבל תבוש, ואם תשחק עמו יכלימך; אל תמשילהו בנעוריו, ואל תשא לשחיתותיו; כוף ראשו בנערותו, ובקע מתניו כשהוא קטן; למה ישקה ומרה בך, ונולד ממנו מפח נפש; יסר בנד והכבד עולו, פן באולתו יבלע בך.³⁴¹ הרע. ישנו גינוי (ועונש) למרים שדיברה (כנראה בלשון הרע) על משה רבינו.

³⁴² המצווה הקרובה ללשון הרע היא: 'לֹא תִלְךָ רֶכֶל בְּעַמִּיךָ (ויקרא יט 16), ולה פירוש פירוש פשט מפתיע במגילת המקדש סד 6-8: 'כִּי יִהְיֶה אִישׁ רֶכֶל בְּעַמִּי (גוף ראשון מפי ה') ומשלים את עמי לגוי נכר ועושה רעה בעמי ותליתמה אותו על העץ ועמת.³⁴² כלומר, איסור הרכילות אינו לשון הרע כמו תיאור אדם ומעשיו בין הבריות (היהודים), אלא הרכיל הוא על העם (ולא בתוך), בצורה של הלשנה. איסור כיתתי זה מצוין בסרך היחד ז 15-17: 'והאיש אשר ילכ רכיל ברעהו והבדילהו שנה אחת מטהרת הרבים ונענש ואיש ברבים ילכ רכיל לשלח הואה מאתם ולוא ישוב עוד'. מעשים כאלו מוכרים מרבי אלעזר ברבי שמעון שכונה 'חומץ בן יין' (בבא מציעא פג ע"ב), וכך הטענה נגד יהודה איש קריות שהסגיר את ישו מחוץ לכוהנים שמחוץ לקהילתו (הכנסייה בנצרות היא "הקהל"; מתי כו 6-16, מרקוס יד 3-9, יוחנן יב 8-1).

³⁴³ י 10: 'מוֹצֵא דָבָה הוּא כָּסִיל'; יז 4: 'מִרְעַ מְקַשֵּׁיב עַל שְׁפֹת אָוִן'.³⁴⁴ 'שומר פיו ולשונו, גם עם קשה לב יתרועע, ועוצר במלים שומר מצרות נפשו. שמועה שמעת אל תפיץ חוצה, ולא ייתן איש בך דופי. גם לאוהב וגם לשונא אל תגלה, אם לא תמעל ביושר לבך. כי אוזן קשבת תשמור הקול, והשנאה

שבפרק לעיל דנתי : 'האם הרקע לחטא מכירת יוסף מצדיק את קנאת האחים?', וכאן מסיפורי בראשית על דיבת יוסף וחלומותיו, אדון בקושיות שאם יש באלו תהיות בעניין מעשיו או צניעותו.³⁴⁵

יוסף מציין שלא התגאה, אך אינו מסביר איך זה מסתדר ועולה עם הוצאת הדיבה והחלומות : 'ידעו אחי מה אהבני אבי, ואנכי לא התגאיתי בלבבי, אף כי נער הייתי, ויראת יי היתה בלבבי כי ידעתי כי הכל יחלף; ואנכי לא רוממתי נפשי לרעה ואכבד את אחיי, ומיראתם החרשתי, בעת מכרוני ולא הגדתי לישמעאלים כי בן יעקב אנכי, איש גדול וצדיק' (י 5-6). זבולון ב 1-3 מספר, שדעתו של יוסף היה שלא חטא : 'כי הלוך הלכו שמעון ודן וגד לקראת יוסף להמיתו והוא בכה ויאמר אליהם חוסו עלי אחי ורחמו על לב יעקב אבינו; אל תשאו את ידיכם עלי לשפוך דם נקי, כי לא חטאתי לכם; ואם גם חטאתי ענוש תענשוני אחי, וידכם אל תהי ברצח אחיכם, למען יעקב אבינו'.

גד א 6-7 כן מסביר את הוצאת הדיבה, שהיתה לצורך שמירת צאן יעקב האב, אלא שהיתה טעות בעיניו, כי בפועל ובאמת הם אכלו טלה שנפצעה (השוו : בראשית רבה פ"ד ז'; ירושלמי פאה פא ה"א, טו ד').

אם אין באלו הסבר, יתכן ויוסף ביצע מהלך הדומה לפתגם חז"ל : 'אין אדם עומד על דברי תורה, אלא אם כן נכשל בהן' (גיטין מג').³⁴⁶

מדוע יוסף בדק את אחיו, אם אינם מפקירים (שוב) את בנימין כאשר גזר עליהם מאסר, וזאת כאשר לא ידע אם בכלל האחים יחזרו אליו,³⁴⁷ ובינתיים מפסיד את ההזדמנות לראות את אביו יעקב, ותוך כדי יש

לא תאחר. שמעת דיבה - קוברה בבטנך, ואל תירא כי לא תבקע. הולך רכיל תציקהו בטנו, כעול פורץ רחם אמו. שמועה בלב סכל, כחץ תקוע בירך. דבר אל רעך אולי לא שגה, ואם שגה לבל ישנה. הזהר עמיתך לבל ירגל, ואם ריגל לבל יוסיף. העד באחיד לבל יאמין לכל דבר, כי טופלי שקר עֲצֵמוּ מִסֵּפֶר. גם יש בוטא לתומו ועוולה אין בלבבו, כי מי לא חטא בשפתיו. לכן היזהר בטרם תגער, אז תתום ותשמור מצוות ה... מי ייתן ואשים מנעול לפי וחותרם על שפתי, לבל אכשל בלשוני ואבדתי... כי מלמד לשונו לחרף, לא ישיג אורחות חיים לנצח... ארור נרגן ואיש תהפוכות, כי כילו אחים ורעים. בשוט לשון רבים אבדו, ומעם לעם התגלגלו (לשון שלישית רבים הניעה, ותפיצם מגוי אל גוי). פי הפכפך יהרוס מבצר, ובית נגידיים יעקור. יגרש אישה מבית בעלה, ומפרי ידיה נגזלה. כל דכיו לא ינחו, ושלווה אין במשכנותם. שוט נוגש מעלה פצעים, ושוט לשון יגרוס עצמות. חללים רבים הפילה החרב, ורבים מהם לשון רמייה. אשרי הגבר נמלט מידה, ולא נפקד משבט פשעה. לא שם שכמו בעולה, ולא נתמך בחבלי עוולתה. כי עולה עול ברזל, ונחשתה תכביד. תחלואיה תחלואי מוות, ורעים משחת ואבדון. ירא ה לא ייכשל בה, ומיקודה לא יוקד. נכונה היא לשוכחי אל, ובאש לא תכבה ייכוו. כנמר וליש תשולח במו, עד כי תמו בדלת ובריה. הן כרמך בסירים תגדור, גדור פיד בדלת ובריה. כסף וזהב בצרור תצרור, מדוע את פיד לא תצור. הישמר בני מכשול בלשונך, כי יארוב האורב פן תפול בידו'.

³⁴⁵ חז"ל הוסיפו עוד חטא בנוגע לצניעות : 'כיון שראה יוסף את עצמו בכך, התחיל אוכל ושותה, מסלסל בשערו' (תנחומא, וישב ח'); 'יוסף בן שבע עשרה שנה ואת אמר והוא נער? אלא שהיה עושה מעשה נערות : ממשמש בעיניו, מתלה בעקיבו, מותקן בשערו' (בראשית רבא עט).

³⁴⁶ וגם : "'בְּצֶדֶק תִּשְׁפֹּט עִמִּיתְךָ", הוּא דן אֶת חֵבֶרֶךְ לְכַף זְכוּת' (שבועות ל; פרקי אבות א ו).

³⁴⁷ שהרי יעקב חשש מכך וסירב להפצרות ראובן בעניין.

ביוש לאחים שמואשמים כמרגלים,³⁴⁸ ושמעון נכלא בפניהם?³⁴⁹ לפי יוסף יז 4: 'וכאשר באו אחיי מצרימה, הכרתים והשבים להם את הכסף, ולא חרפתים, ואנחמם'.

בהמשך לכך, אפשר לשאול האם יוסף קיבל את אחיו, ונהג עמם בנדיבות וניחומים,³⁵⁰ רק כי עשו תשובה והוכיחו בנאומו של יהודה,³⁵¹ שלא יפקירו שוב את בנימין אחיהם?³⁵²

האם אין ביוש לרבים כאשר גזר נטילת רכוש והגלייה של המצרים (בראשית מז 19)?³⁵³

ט. חטא ראובן במשכב עם בלהה, והיגדי מוסר בנוגע להתרחקות מנשים וממיניות

28. סיבת החטא של ראובן במשכב עם בלהה

ראובן מציין כי הסיבה שהתגרה לשכב עם בלהה, היא כי הוא ראה אותה 'רוחצת בסתר עירומה',³⁵⁴ אך ללא ציון המקום. היובלים לג 1 מציין שבאותה עת, יעקב ולאחיו הלכו ליצחק.³⁵⁵ בכך יש קרבה לרחיצת בת שבע, שרחצה כאשר בעלה אוריה היה רחוק.³⁵⁶ לדעת קוגל (1995), הלפרן (נשים בספר היובלים), ורוזן-צבי (דברה תורה), ספר היובלים מצדיק את בלהה במידה יתרה מצוואת ראובן, וזה בהתאם לגישתו לנשים בכלל. תיאור המעשה מלווה בטקטיקת הטעייה, בדומה לאופן שלבן החליף את רחל בלאה בליל הכלולות,³⁵⁷ כך למרות כוונותיה התמימות, היות שבוצע עוול, היא סובלת מפרידה מיעקב בעלה³⁵⁸ (במקום עונש מוות, אילו היתה עושה זאת במכוון).

התגרות הראייה תואמת למקור לחטא לפי ראובן ב 5: 'השני הוא רוח הראיה, אשר בו תוצר התאוה'. חטא הראייה מתקשר עם החטא הקדמון: 'וַיִּתְּרָא הָאִשָּׁה כִּי טוֹב הָעֵץ לְמַאֲכָל, וְכִי תֵאָנֹה הוּא לְעֵינַיִם' (בראשית ג 6), לצד סיפורי מקרא נוספים, כמו כאמור הרקע לחטא דויד עם בת שבע;³⁵⁹ 'וַתִּבְּטֹ אֶשְׁתּוֹ מֵאֲחֶרָיו, וַתִּהְיֶה נְצִיב מְלַח' (בראשית יט 26), שיייתכן והתחיל בראייה חמדנית קודמת.³⁶⁰ גם בספר החיצוני 'מעשה

³⁴⁸ בראשית מב 14.

³⁴⁹ בראשית מב 24.

³⁵⁰ נ 21: 'וַעֲתָה אֵל תִּירָאוּ אֲנֹכִי אֲכַלְכֵּל אֶתְכֶם, וְאֶת טַפְּכֶם; וַיִּנְחַם אוֹתָם וַיְדַבֵּר עַל לִבָּם'.

³⁵¹ בראשית מד 24-34. עם זאת, יהודה דווקא היה זה שהציל את יוסף, בכך שמכרו (בראשית לז 26-27).

³⁵² בעיקר בנימין, כיוון שהוא הבן של האשה האהובה, רחל, שנפטרה.

³⁵³ אם כי זו היתה הצעת המצרים בפסוק לפני זה. יוסף כ 5 מציין: 'כי גם עם המצרים סבל כאיבר מהם ויטב להם ויעזרם בכל מעשה ועיצה ודברי'.

³⁵⁴ בראשית ג 14-15; היובלים לג 2.

³⁵⁵ אמרו, נשים בספר היובלים, עמ' 109, הציעה שפרט זה נועד לבזות את ראובן. יעקב דואג להוריו ונוסע אליהם; ראובן לעומת בוגד באביו בהיעדרו.

³⁵⁶ שמ"ב יא 4.

³⁵⁷ בראשית כט 23-25.

³⁵⁸ היובלים לג 7: 'ולא קרב יעקב עוד אליה, כי טימא ראובן אותה וגילה כנף אביו לפני כל איש'.

³⁵⁹ שמ"ב יא 2-3: 'וַיְהִי לַעֲתָה הָעָרְב, וַיִּקֶּם דָּוִד מֵעַל מִשְׁכְּבוֹ, וַיִּתְּהַלֵּךְ עַל גֵּג בֵּית הַמִּלָּךְ, וַיִּרְא אִשָּׁה רֹחֶצֶת מֵעַל הַגֵּג, וְהָאִשָּׁה טוֹבַת מְרָאָה מְאֹד; וַיִּשְׁלַח דָּוִד וַיְדַרְשׁ לָאִשָּׁה'.

³⁶⁰ בראשית יג 10: 'וַיִּשָּׂא לוֹט אֶת עֵינָיו, וַיִּרְא אֶת כָּל כְּפַר הַיַּרְדֵּן כִּי כָלָה מִשְׁקָה'.

שושנה³⁶¹ מתואר חימוד למשכב אסור, שלאחר מכן מוטח נגד אחד החוטאים: 'רוח התאוה הסיתך' (מא/נו).

המספר הטיפולוגי 7 מוזכר בצוואת ראובן ב 8-9, הן משבע רוחות הבריאה המשפיעות על האדם (ונוספת שמינית),³⁶² ועד שבע רוחות שגגה שמתמזגות איתן.³⁶³ מניינים אלו מזכירים את משלי ו 16-19: 'שֶׁשׁ הַנָּה שָׁנָא יי; וְשִׁבַע תּוֹעֵבוֹת (תּוֹעֵבֹת) נִפְשׁוּ. עֵינַיִם רְמוֹת לְשׁוֹן שֶׁקֶר; וְיַדַּיִם שֹׁפְכוֹת דָּם נָקִי. לֵב חָרֵשׁ מִחֻשְׁבוֹת אָנוּן; רַגְלַיִם מִמְהָרוֹת, לְרוּץ לְרָעָה. זְפִיחַ פְּזֻזִים עַד שֶׁקֶר; וּמְשַׁלַּח מְדַנִּים בֵּין אֲחִים', ואת **שבע המידות הטובות**³⁶⁴ (כשליצידם שבע מידות החסד)³⁶⁵ מול **שבעת החטאים** כפי שהוגדרו על ידי אפלטון ואריסטו, ואומצו על ידי אבות הנצרות.³⁶⁶ ייתכן והחטא השביעי הוא סמל לחטא הקשה והחמור: 'הרוח השביעי הוא רוח ההולדה והמשגל, ועל ידו יבא החטא בתאוות החשק; ועל כן אחרון הוא במערכת הבריאה וראשון לנער, כי מלא הוא כסילות, ואת הנער יוביל כעור אל בור, וכבהמה אל שחת'. אפשר שראובן רומז שהרוח המינית, בהיותה אחרונה בתולדתה, ממשיכה להיות מהחזקות, היות ומציין שחטאו היה בגיל 30 (א 8).

ראובן ד 11 מציע את בלימת נפילת החטא: 'כי אם לא תמשל הזנות בדעתנו, לא יוכל בליעל למשל בנו'. סיפור כזה מובא בספר החיצוני 'חיי נביאים' על נתן הנביא, שהיה בדרכו להזהיר את דויד בעניין חטאו הדומה עם בת שבע.³⁶⁷

חטא משכב אסור אחר מתייחס ליהודה, אלא שהוא מנמקו בסיבה רוחנית של עונש חוזר מגאוה: 'כי גם אנכי התפארתי, אשר במלחמות לא פתני מראה אשה יפת תאר, ואחרף את ראובן אחי על דבר בלהה אשת אבי, ורוח הקנאה והזנות ערכו לנגדי מלחמה, עד אשר שכבתי עם בת שוע הכנענית, ועם תמר כלתי (ג)

³⁶¹ הספר מהווה תוספת-נספח לספר דניאל במהדורות נוצריות. מיליק, שושנה בקומראן, הציע שקטעים קטנים ממגילת קומראן 4Q551, ונגדו ניקלסבורג, שושנה או שופטים, דחה זיהוי זה, והציע בזהירות כי בקטעים אלה בשופטים יט. מופיע נרטיב שהושפע מהסיפור

³⁶² 'הראשון הוא רוח החיים אשר בו יוסד קיום האדם, השני הוא רוח הראיה אשר בו תוצר התאוה; השלישי הוא רוח השמיעה אשר אתו תבוא חכמה, הרביעי הוא רוח הריח ואתו נתנו הטעם ושאיפת האוויר והנשימה; החמישי הוא רוח הדיבור ואתו תבוא תבונה; שישי הוא רוח הטעם, ועל ידו תהיה אכילת כל מאכל ומשקה, ועל ידו יוצר הכוח כי במאכלים יסוד הכוח; הרוח השביעי הוא רוח ההולדה והמשגל, ועל ידו יבוא החטא בתאוות החשק' (ראובן ב 4-8).

³⁶³ ראובן ג 3-6: 'לראש יכון רוח הזנות בטבעו ובחושיו, הרוח השני הוא רוח הבטן אשר לא תשבע, השלישי הוא רוח הריב בכבד ובמרה; הרביעי הוא רוח החנופה ואחיזת העיניים למען ישא חן בהיכנעו לפני איש; החמישי הוא רוח גבוהה למען יתפאר ויתגאה, השישי הוא רוח השקר בשואה וקנאה לבדות אמרים ולהסתיר אמרים ממשפחה ומרעים; השביעי הוא רוח הרשע, ואתו גנבות וגזלות, למען ימלא תאוות נפשו, כי הרשע יתחבר בערמה עם כל הרוחות האלה'. השו: מל"א כב 21; ישעיה ה 20.

³⁶⁴ מקור מקובל להם הוא מהבשורה על פי מתי כא 35-39.

³⁶⁵ הנצרות מציינת את שבעת מעשי החסד שמתבססים בעיקר על הדרשה על ההר ועל פסוק 7: 'אשרי הרחמנים כי הם ירחמו'. בזבולון ה 3 יש פסוק דומה: 'ועל כן יכמרו רחמיכם כי כאשר יעשה איש לקרובו כן ישלם יי לוי'; ח 2-1: 'ועל כן בני יכמרו נא רחמיכם על כל איש בחנינה למען יחנכם יי וירחם עליכם. כי באחרית הימים ישלח אלהים את רחמיו על פני הארץ ובמקום אשר ימצא לב רחום שמה ישכן'.

³⁶⁶ אווגריוס (Evagrius Ponticus), בספרו **Praktikos**, מנה 8 חטאים (בדומה לרוח השמינית שבראובן ג 1). להרחבה ראו: קליינברג, שבעת החטאים.

³⁶⁷ נתן איש גבעון מאזהרת דוד המלך מחטואו עם בת שבע, בכך שבליעל, השטן, שם בדרכו לירושלים גופת אדם מת, וכך התעסק בקבורת 'מת מצווה, אך לכן הגיע לירושלים מאוחר מדי.

368, שלכאורה קשה ביחס המידתי שלו.³⁶⁹ יהודה משלבו עם השפעת היין: 'והיין הטה את עיני, והחשק החשיך את נפשי.. כי היין כמשרת לרוח הזנות, למלא תאות נפשי' (יג 6, יד 2). יהודה מציין שהוא כיבד את אימו ואחות אימו (א 5),³⁷⁰ וכאן השאלה אם כיבד גם את שתי השפחות, כך שאולי מרומז בכך צד נוסף בחטאו של ראובן, שנבע גם מחוסר כיבוד בלהה השפחה/פילגש.³⁷¹

יש לציין כי בתחילת צוואת ראובן אין ציון או פירוט של מהות חטאו עם בלהה,³⁷² אלא בלשון נקייה: 'ואחלל יצוע יעקב אבי' (א 6). יחד עם בראשית מט 4,³⁷³ יש קרבה לדעה בחז"ל: 'אמר רבי שמואל בר נחמני אמר רבי יונתן: "כל האומר ראובן חטא – אינו אלא טועה" ... מלמד שבלבל מצעו של אביו (שבת נה ע"ב; תרגום יונתן). בכל אופן, ראובן אינו קרוב למדרש בסוטה ד ב: 'כל אדם שיש בו גסות הרוח, לבסוף נכשל באשת איש'.

29. התוצאה והעונש של ראובן מחטאו במודע, אך ללא התרעה

כנראה העונש המרכזי של ראובן נוכח חטאו, הוא איבוד הבכורה. עונש זה מובא מפורשות בדברי הימים א א 1-2,³⁷⁴ לפיו המלכות עברה ליהודה, והבכורה – ליוסף. אך עונש זה אינו מוזכר בצוואת ראובן, אף שבשאר הצוואות מצוינים תפקידים שונים, שניתנו בעיקר ללוי, יהודה ויוסף;³⁷⁵ ראובן ו 7 מציין: 'כי ללוי נתן אלהים את המלוכה וליהודה איתו, ולי ולדן וליוסף להיות נשיאים'.

גם עונש של מידה כנגד מידה לא הוזכר מפורשות ביחס לראובן, אלא: 'ואני אומר לכם כי היכני ה' מכה גדולה על ירכי עד שבעה חודשים, ולולא התפלל יעקב אבי לה בעדי, רצה ה' להמתניי' (א 7), כאשר הירך מסמלת את איבר ההולדה.³⁷⁶

ייתכן שכמידה כנגד מידה מציין ראובן שלא היה לו 'עוז להביט בפניו של אביו יעקב' (ד 2). קוגל הציע שכמידה כנגד מידה, יעקב קולל: 'פחז פמים' (בראשית מט 4).³⁷⁷ גם יהודה יג 3 מציין שעונשו ליפול

³⁶⁸ השוו: 'יִרְשִׁיעַד פִּיד, וְלֹא אָנִי, וּשְׁפָתֶיךָ יַעֲנֶנּוּ בְּדָ' (איוב טו 6); 'מִנְתָּ וְחִיִּים בְּיַד לְשׁוֹן' (משלי יח 21).

³⁶⁹ משלי יא 12: 'בָּזָ לְרַעְהוּ חֶסֶר לֵב, וְאִישׁ תְּבוּנֹת יַחְרִישִׁי'.

³⁷⁰ השוו: 'ויקרא לטוביה בנו ויבוא לפניו, ויאמר לו: קבור נא אותי קבורה יפה, וכבד את אמך, ואל תעזוב אותה כל ימי חייה, ועשה הטוב בעיניה, ואל תעצב את רוחה בכל דברי' (טוביה ד 3).

³⁷¹ ראה דיון על מעמדה של בלהה והמקורות שם: ורמן, היובלים, עמ' 439.

³⁷² אם כי בהמשך מצוין: 'ואעש את הנבלה והיא לא חשה, ואשאירה ישנה ואצא' (ג 14), בניגוד ללג 4 שבו היא צעקה. היובלים לג מפרט את מהות החטא כגילוי כנף אביו (ויקרא כ 11; דברים כג 1; ז 20), אך מפסוק 4 משתמע שלא בוצע מעשה בעילה, אלא שכיבה בלבד (ראו: ורמן, היובלים, עמ' 440). ישנו קשר ותאימות גבוהה בין צוואות השבטים ליובלים.

³⁷³ 'פחז פמים אל תותר, פי עלית משפכי אביך; אז חללת, צועי עליה'.

³⁷⁴ 'ובני ראובן בכור ישראל, כי הוא הבכור ובחללו צועי אביו, נתנה בכרתו לבני יוסף בן ישראל, ולא להתייחס לבכרה; כי יהודה גבר באחיו, ולנגיד ממנו, והבכרה ליוסף'. יתכן והקשר הלשוני בין דברים כא 17: 'ראשית אנו' לבראשית מט 3: 'ראובן בכרי אתה, כחי וראשית אונני, מרמוז על העברת הבכורה ליוסף.

³⁷⁵ כגון: שמעון ז 2; יהודה יז 6; כא 2; כב 3; לוי ח 10; ה 2; יהודה כא 2; כה 1; יששכר ה 8.

³⁷⁶ בראשית כד 2.

³⁷⁷ קוגל, המקרא, עמ' 272-273.

במיניות הגיע כמידה נגד מידה מגאוותו,³⁷⁸ אף שחטאו עם תמר היה בלי ידיעה שהיא כלתו.³⁷⁹ מקרה דומה שבו כן ניתן עונש דומה, הוא שכיבת אבשלום עם פילגשי דויד אביו, שלאחר מכן נותרו 'אֶלְמָנוֹת חַיֹּת' (שמ"ב כ 3). עם זאת, דויד המלך נענש בעוד ארבעה עונשים (שמ"ב יב'), וחטאו היה מורכב ומופנה גם ישירות לאוריה. היובלים לג 20 מדגיש ש'אין עון גדול מהזנות' ו'אין כפורים לכפר על האיש אשר יעשה זאת לעולמי עולמים', אך מאידך קובע שראובן לא נענש, מכיוון שלא הותרה באזהרה: 'עד אליו לא נגלה עד תום החוק והמשפט והמצוה לכול',³⁸⁰ בניגוד לכפרה על חטא שגגה.³⁸¹ שני צורף, ראתה בעניין זה שחטאי ראובן ויהודה הם 'הדוגמאות הבולטות ביותר בספר היובלים לשילוב הרעיונות של התגלות הלכתית הדרגתית לנבחרים, כוונה וחוסר כוונה בחטאים, והבחנה בין חטאים בסתר ובגלוי, הן בניסוחים המפליאים של החטאים המיניים של ראובן ויהודה'.³⁸² אנדרסון טוען שראובן לא נענש עונש מוות, משום שהחוק הקשור להתנהגותו לא התגלה בדקדוקיו בימיו.³⁸³ בתורה, שלפי אותנטיות צוואות השבטים נמסרה לאחר מכן, יש 4 אזהרות בעניין: ויקרא כ 11, יח 8, דברים כד 1, כז 20.³⁸⁴ גם ברית דמשק מבחינה בין העושה מעשה 'ביד רמה'.³⁸⁵

לעומת זאת, יוסף עמד בניסיון גדול של זנונים של אשת פוטיפר,³⁸⁶ ובפרט כשציין שאביו לימדו איסור ניאוף.³⁸⁷ הלפרן-אמארו מדגישה שסיפור ראובן ובלהה בספר היובלים מנוסח כתקבולת ניגודית לסיפור יוסף.³⁸⁸ במקרא, ניסוחו של סיפור יוסף ואשת פוטיפר מנוגד לסיפור יהודה ותמר, אבל לא כך ביובלים, הרואה את שתי הדמויות כדמויות נבחרות (גם אם הן לא הגיעו לדרגת לוי). גם יהודה ציין שגדולים שחוטאים בזנונים, יפלו ממעמדם, אך זאת כנראה למד לאחר תשובתו.³⁸⁹

³⁷⁸ 'כי גם אנכי התפארתי, אשר במלחמות לא פתני מראה אשה יפת תאר, ואחרף את ראובן אחי על דבר בלהה אשת אבי, ורוח הקנאה והזנות ערכו לנגדי מלחמה, עד אשר שכבתי עם בת שוע הכנענית, ועם תמר כלתי'.

³⁷⁹ יהודה יב 3: 'ואנכי בשתותי יין לשכרה לא הכרתיה'. עם זאת, לכאורה אין יהודה מפרט או מתוודה על האיסור או החטא של משכב עם זונה (אם לא היתה זו כלתו).

³⁸⁰ עיקרון ההתראה מובא בשמות כא 28-29 לגבי שור מועד; ברית דמשק ט 2-8; ספרי שופטים קעג; יומא פא. לשימוש בעיקרון בתפיסה המשפטית של עדת קומראן, ראו: שיפמן 1983, עמ' 89-110. לביטוי בספרות חז"ל, ראו: שמש, תשנ"ז; אנציקלופדיה תלמודית יא, עמ' 291-314.

³⁸¹ היובלים כב 14: 'וטהרך מכל טמאת נדה למען תכופר לך כול אשמת עון שגגת; צוואת לוי ג 5: 'ואחרי השמים האלה כל המלאכים הגדולים המשרתים והמכפרים לפני ה' על כל שגגות הצדיקים. לפי התורה יש קורבן חטאת על חטא בשגגה' (ויקרא ד 27-28).

³⁸² צורף, נגלות ונסתרות, עמ' 19-20.

³⁸³ אנדרסון, 1994.

³⁸⁴ סיגל תשס"ח, עמ' 59: 'רק מקור אחד מבין הארבעה, ויקרא כ 11, מזכיר עונש'. השוו: 'במקום ש'אין תורה, אין עברה על התורה' (אל הרומים ד 15).

³⁸⁵ ביטוי זה מונגד לשגגה במדבר טו 28-30. הביטוי רווח במגילות קומראן הכיתתיות, ראו: צורף, נגלות ונסתרות, עמ' 15-16.

³⁸⁶ ראובן ד 8.

³⁸⁷ יובלים לט 6-7: 'ולא נכנעה נפשו, ויזכור את אלוהים, ואת הדברים אשר היה יעקב אביו קורא בדברי אברהם, כי לא יזנה איש עם אשה אשר לה בעל, כי לו משפט מות, אשר נכתב עליו בשמים לפני אל עליון. והחטא יעלה עליו בספרי עולם בכול הימים לפני אלוהים; ויזכור יוסף את הדברים האלה ולא אבה לשכב עמה'. השוו: 'באותה שעה באה דמות דיוקנו של אביו ונראתה לו בחלון, אמר לו: יוסף, עתידים אחיך שייכתבו על אבני האפוד, ואתה ביניהם. רצונך שימחה שמך מביניהם?' (סוטה לו ע"ב).

³⁸⁸ 1999, עמ' 111-112.

³⁸⁹ בדומה: 'אין אדם עומד על דברי תורה, אלא אם כן נכשל בהן' (גיטין מג ע"א).

לדידו של ראובן, גם הנשים של דור המבול חטאו בזנותם את בני האלוהים, אך הוא אינו מציין את עונשן (ה 6-7). בהקשר יותר כללי, עזרא השלישי ג ואיגרת אריסטיאס רנ מתארים את חוזקן ושליטתן של הנשים.

30. התשובה הפרטית של ראובן על חטא המשכב עם בלהה

ראובן מציין: 'אשר לא תלכו בפשע נעורים ובזנונים, אשר במ נכשלתי אנכי, ואחלל יצוע יעקב אביי (א 6), ומציין בפס' 10, כי קיבל על עצמו חרטה אבל ועינוי במשך 7 שנים, שכלל נזירות מיון, שיכר, בשר ומאכלי תאוה.³⁹⁰

כמה מאחיו של ראובן גם התנזרו ממאכלי תאוה בתשובתם הפרטית, אך לתקופה קצרה יותר.³⁹¹ בעוד ראובן מציין שנמנע ממאכלים אלו כליל רק בתקופת אבלו **על החטא שחטא**, לעומתו, יהודה מחלק את המלצתו לשתות יין - כל עוד שולטים בהרגשת הבושה (יד 7), ואילו לענווים ממליץ להתנזר כליל, כפי שמעיד על עצמו שהתנזר כליל מיון ובשר, כחרטה על חטאו (טו 4). יששכר ד 2 אינו אוסר על הנאה מדברים הנ"ל, אלא מלמד את מה שלא נכון, שאלו יהיו תאוותיו של הצדיק: 'איש תם לא ישאף הון, מאכלי תאוה שונים לא יחמד, בגד מחלצות לא ירצה'.

עקרונות דומים יש בתהילים לו 16: 'טוב מעט לצדיק', ובמשלי יד 25: 'צדיק אכל לשבע נפשו', וכן בן סירא לו 30-35 ביטא זאת יפה: 'חכם לנפשו ישבע תענוג, ויאשרוהו כל רואינו.. אל תזרע לכל תענוג, ואל תשפך על כל מטעמים. כי ברב תענוג יקנן חולי, והמרבה יגיע אל זרא'. גם חז"ל דרשו: 'כף היא דרךך של תורה, פת במלח תאכל ומים במשורה תשתה, ועל הארץ תישן וחיצי צער תחיה ובתורה אתה עמל, אם אתה עשה כן אשריך וטוב לך, אשריך בעולם הזה וטוב לך לעולם הבא' (אבות ו ד), וסגפנות היתה דרכם של חסידים המוזכרים בספרות חז"ל, כשקרובים אליהם האיסיים, שיוספוס תיארם בהנהגות סגפניות.³⁹² גם סוקרטס היה עני ונלעג בפומבי על העוני שלו (וולפסדרוף, אתיקה יוונית עתיקה, פרק 9).

אף שחלק מתשובה הוא הודאה על החטא, ראובן לא ניגש לאביו והתוודה על החטא, וזאת, לפי דבריו כי: 'מלאך אלוהים הודיע מיד לאבי על דבר פשעי (ג 16), שייכתן בהתאמה לאמור בבראשית לה 22: 'וישמע ישךאל'.³⁹³ אלא שלפי היובלים לג 7, בלהה סיפרה את האירוע ליעקב, לאחר שביקש לבוא אליה.

³⁹⁰ 'ואחרי כן נחמתי ונעניתי ברצון נפשי שבע שנים לפני יי, ויין ושכר לא שתיתי ובשר לא בא אל פי וכל מאכל תאוה לא אכלתי, ואתאבל על עווני, כי גדול אשר לא נעשה כזאת בישראל'.

³⁹¹ אלו פורטו בפרק: 'ההודאות והתשובות הפרטיות של בני יעקב'.

³⁹² למשל: מלחמת היהודים ב פ"ח 117.

³⁹³ לפי סגל, תשס"ח, עמ' 62.

דגש ואזהרה מזנות הוא עיקר גם בצוואת יהודה ומוזכר בעוד צוואות,³⁹⁴ ובבראשית שני סיפורים שקשורים לזנות, קשורים לבני יעקב.³⁹⁵

לוי ו 8-10 טען שמזנות הנכרים, הם ניסו לשכב עם נשות האבות,³⁹⁶ ברית דמשק מצטטת את 'דברי לוי (כנראה 'צוואת לוי' בנוסח קדום) שלפיו, הזנות היא אחד משלושת החטאים שבהם נופלים אנשי השחת;³⁹⁷

מנגד, התנהגות ראוייה בתחום המיני נלמדת מיוסף, אשר התגבר על הצעות הזנונים של אשת פוטיפר,³⁹⁸ וכן מלוי, שנקם את אונס דינה אחותו.³⁹⁹

סיבת הזנונים מתחילה בראייה, ובפרק ד 11 מצויין התנאי: 'כי אם לא תמשל הזנות בדעתנו, לא יוכל בליעל למשל בנו'. זוהי דרשת מוסר לצאצאיו ולרבים, כחלק מהתשובה הכללית של ראובן, שעיקרה זהירות מהסתכלות ביופי הנשים (ד 1).

בפרק קודם הזכרנו כמה סיפורים/חטאים הקשורים לראייה אסורה, והתורה ציוותה: 'ולא תתרו אַחְרֵי לְבַבְכֶם וְאַחְרֵי עֵינֵיכֶם, אֲשֶׁר אַתֶּם זֹנִים אַחֲרֵיהֶם'.⁴⁰⁰ גם במשלי הוראות לשמירת העיניים, כגון: 'תִּנְהַג בְּנֵי לֶבֶד לֵי, וְעֵינָיֶךָ דָּרְכֵי תַרְצֵנָה [תַצְרִיחַ]' (כג 26); 'אַל תִּרְאֵ אֵן כִּי יִתְאַדָּם, כִּי יִתֵּן בְּכִיס [בַּכּוֹס] עֵינָיו יִתְהַלֵּךְ בְּמִישָׁרִים' (כג 31); 'עֵינָיֶךָ יִרְאוּ זָרוֹת, וְלֶבְךָ יִדְבַר תַּהֲפֹכֹת' (כג 33); 'שָׂאוֹל וַאֲבֵדָה [וְאַבְדוּ] לֹא תִשְׁבַּעְנָה, וְעֵינֵי הָאָדָם לֹא תִשְׁבַּעְנָה' (כז 20). גם בספרות חז"ל יש דגש על זהירות ממשיכה מינית אחר העיניים.⁴⁰¹

³⁹⁴ שמעון ה 3: 'השמרו מן הזנות, כי הזנות היא אם כל רע, בהרחיקה מאת יי ובהקריבה לבליעל'; לוי ט 9: 'השמרו לך מרוח הזנות כי היא תשריש ותטמא בזרעך את הקדשים'; יוסף ח 2: 'כל אשר לו לב טהור באהבה, לא יביט אל אשה לזנות עמה'.

צוואת יהודה אף מפרטת זנונים עם האשה, דבר שמוזכר במגילת ברית דמשק: 'וְאִשֶׁר יִקְרָב [ב] לזנות לאשתו אשר לא כמשפט ויצא ולא ישוב עוד' (קימרון, [החיבורים העבריים א](#), עמ' 65).

³⁹⁵ 'וַיֹּאמְרוּ הַכְּזוֹנָה יַעֲשֶׂה אֶת אַחֲוֹתָנוּ' (בראשית לד 31); 'וַיִּגְדֹּ לַיהוָה לְאִמֹר זָנְתָה תִּמְרָךְ פְּלִתָךְ, וְגַם הִנֵּה הָרָה, לְזִנּוּנִים; וַיֹּאמֶר יְהוָה, הוֹצִיאוּהָ וְתִשְׂרָף' (לח 24). לא ציינתי כאן את חטא ראובן עם בלהה, כי מתואר לעיל, ואין בו לשון 'זנות'. בהמשך התורה ישנו איסור: 'אַל תִּתְחַלֵּל אֶת בְּתֻלַּת הַזְּנוּתָהּ, וְלֹא תִזְנֶה הָאָרֶץ וּמְלֶאכֶה הָאָרֶץ זָמָה' (ויקרא יט 29); 'וַיֹּאמֶר אֱלֹהֵם מֹשֶׁה, הַחֲיִיתֶם כָּל נַקְבָּה; הֵן הִנֵּה הָיוּ לְבָנֵי יִשְׂרָאֵל בְּדַבַּר בְּלָעַם, לְמַסָּר מֵעַל בֵּי, עַל דָּבַר פְּעוּרֵי (במדבר לא 15-16).

³⁹⁶ 'וְאִנֹּכִי יַדְעֵתִי כִּי מַחֲשַׁבֶּת יִי הִיתָה לְרַעָה עַל שִׁכְמִי, כִּי בִקְשׁוּ לַעֲשׂוֹת גַּם עִם שָׂרָה וְעַם רַבְקָה כַּאֲשֶׁר עָשׂוּ עִם דִּינָה אַחֲוֹתָנוּ, וַיִּי עָצַר בְּעַדָם; וַיִּרְדְּפוּ אֶת אַבְרָהָם אַבִּינוּ כִּי גַר הָיָה, וַיַּעֲנוּ אֶת עַדְרֵי בַהֲמוֹתָיו בַּהֲיוֹתָן הָרוֹת, וְלִיּוֹבֵל יֵלֵד בֵּיתוֹ הַצִּיּוֹקוּ מֵאֵד; וְכַכָּה עָשׂוּ לְכָל הַגֵּרִים, וַיִּגְזְלוּ בַחֲזָקָה אֶת נְשֵׁיהֶם וַיִּדְיָחוּ'.

³⁹⁷ קטע זה לא שרד בצוואת לוי או בדברי לוי הארמי, אלא מובא בברית דמשק ד 15: 'שלושת מצודות בליעל אשר אמר עליהם לוי בן יעקב: אשר הוא תפש בהם בישראל ויתנם פניהם לשלושת מיני הצדק: הראשונה היא הזנות, השנית ההון, השלישית טמא המקדש העולה מזה יתפש בזה והניצל מזה יתפש בזה'. לסקירת העותקים של דברי לוי הארמיים בארמית ממגילות קומראן וגניזת קהיר, ראו: הולנדר ודה יונגה, צוואת השבטים, עמ' 17-18.

³⁹⁸ בראשית לט 8-10; ראובן ד 8; יוסף ג 8, ד-ט.

³⁹⁹ בראשית כד 25; לוי ב 2; ה 3.

⁴⁰⁰ 'ולא תתרו אחרי לבבכם ואחרי עיניכם, אשר אתם זנים אחריהם' (במדבר טו 39).

⁴⁰¹ כגון: דרך ארץ זוטא א ד; קידושין פא ע"א.

ראובן מוביל לפתרון של מציאת אישה לנישואים, כאשר הוא מסביר שזכות מציאת אשה היא מתנת ה' (ד 1),⁴⁰² וכך מקומראן עד חז"ל.⁴⁰³ יששכר הרחיב זאת למטרת המשגל: 'כי ידע אשר למען לדת בנים בקשה לחיות עם יעקב, ולא למען מלא תאותה' (ב 3). הדגשת מטרת המשגל להבאת ילדים מובאת גם בטוביה ובחז"ל.⁴⁰⁴ יששכר מפתח זאת: 'בן שלשים וחמש הייתי כאשר לקחתי אשה, כי עמלי אכל את כוחי, ולא חשבתי על חשק נשים, כי עייף ויגע הייתי,⁴⁰⁵ ותיפול עליי תרדמה.. ומלבד אשתי לא ידעתי אחרת, ולא זניתי בנשאי את עיניי (ג 5; ז 2), וגם נפתלי ח 8: 'עת לאדם לדעת את אשתו, ועת פרש ממנה לתפלתו'.

הוראת זהירות נוספת של ראובן היא הפרדת הייחוד עם נשים.⁴⁰⁶ הוראה זו פורטה בחז"ל,⁴⁰⁷ ואף צוינה כהלכה קדומה.⁴⁰⁸

נקודה שמעין חורגת מהתשובה הכללית והאזהרה של ראובן, היא הטחת האשמה בנשים (פרק ה).⁴⁰⁹ ראובן אף מציין פרט היסטורי שאין לו מקור אחר הידוע לנו (כמספר חנוך), לפיו בימי הנפילים הנשים התאפרו, ולכן אפילו המלאכים התפתו לשכב איתן (ה 6-7). בבראשית ו 1-4 אין שום האשמה לנשים, ולפי ספר חנוך, המלאכים, אלו שלדעת חלק מהדעות אין יצרים,⁴¹⁰ הם החוטאים.⁴¹¹ לפיכך ההוראה המוסרית של ראובן ה 3 אוסר על נשים אפילו מלהתאפר.⁴¹² לכאורה דרשת מוסר זו של ראובן מרחיקת לכת, ואף מנוגדת לסיפור חטאו העצמי של ראובן (ולא של בלהה, זולת ציון שהיתה שיכורה), שהרי הוא מספר על כך שבלהה שכבה עירומה בחדרה (ולא במקום פומבי), וגם רחיצתה לפני כן, כאשר ראובן ראה וחשק בה, היתה בסתר

⁴⁰² 'על כן אל תפנו בני אל יפי הנשים, ואל תפנו לבכם אל מעשיהן, והתהלכו בתם לבב ביראת יי ובמעשים טובים, ובתורה תהיו עמלים ועל יד עדריכם, עד אשר יתן יי לכם אשה אשר ירצה הוא בה, למען לא תענו כאשר עניתי אנכי'.
⁴⁰³ טוביה ו 18: 'כי לך היא יעודה מעולם' (השוו: 'מה' אישה לאישי' [מועד קטן יח וו]); ברית דמשק ([החבנורים העבריים ב](#), עמ' 160: עותק ד קטע 167 – 4Q418 + עותק ה קטע 15 – 4a418Q + עותק א קטע 11 – 4Q415): 'וגם אל יתנהג לאשר לוא הוכן לה'

⁴⁰⁴ טוביה ח 7: 'ועתה לא לזנונים אני לוקח את אחותי זאת, כי אם באמת צוה נא כי אני והיא נמצא רחמים ונזקין יחדיו'; ג 20 (נוסח פרענקיל): 'עם לצים לא היה חלקי ולא לקחתי אישה מעונג, כי אם ליראה את שמך'; ו 24: 'ומאז והלאה תבוא אליה ביראת יי ולא מעונג ותשוקה. כך אמרה [אמא שלום](#) על בעלה [התנא רבי אליעזר](#) לאופן קיום יחסי האישות ביניהם: 'אינו מספר עמי לא בתחילת הלילה ולא בסוף הלילה אלא בחצות הלילה, וכשהוא מספר מגלה טפח ומכסה טפח, ודומה עליו כמי שכפאו שדי' (נדרים כ ע"ב); 'ויקדש עצמו בשעת תשמישי' (נידה עא).

⁴⁰⁵ עצה דומה אמרו חז"ל: 'יפה תלמוד תורה עם דרך ארץ, שְׁיָגִיעַת שְׁנֵיהֶם מְשַׁפְּחַת עוֹן. וְכָל תוֹרָה שְׁאִין עִמָּה מְלָאכָה, סוּפָה בְּטֵלָה וְגוֹרְרַת עוֹן' (אבות ב ב).

⁴⁰⁶ ראובן ו 2-3: 'ואותן צו אשר לא תתחברנה עם הגברים, למען תטהרנה גם הן בלבן; כי בהתחברן תמיד אם גם לא תחטאנה מחלה אנושה להן ולנו לדראון לבליעל ולחרפת עולמים'.

⁴⁰⁷ קידושין פא ע"א.

⁴⁰⁸ סנהדרין כא ע"א; עבודה זרה לו ע"ב.

⁴⁰⁹ משלי ז מזהיר מפני 'מִנְכַרְיָה אֶמְרִיָה הַחֲלִיקָה' (פס' 5), אך אין בזה הכללה לכל הנשים.

⁴¹⁰ שבת פט ע"א: 'יצר הרע יש ביניכם?'

⁴¹¹ במגילה מקומראן של ספר חנוך בארמית, מצויין שמלאכים אלו היו בשר ודם.

⁴¹² השו: ישעיה ג 16-1 ד: 'ויאמר יי יען כי גבהו בנות ציון ותלכנה נטוות (נטויות) גרון ומשקרות עינין קלוף וטפף תלכנה וברגליהם תעכסנה; ושפח אדני קדקד בנות ציון ויי פתהו יערה; ביום ההוא יסיר אדני את תפארת העכסים והשביסים והשחרנים; הנטפות והשירות והרעלות; הפארים והצצדות והקשורים ובתי הנפש והלחשים; הטבעות ונזמי האף; הממלצות והמעטפות והמטפחות והחרוטים; והגלינים והסדינים והצניפות והרדידים; והנה תחת בשם מק יהיה ותחת חגורה נקפה ותחת מעשה מקשה קרחה ותחת פתיגיל מחגרת שק כי תחת יפי; מתיף בחרב יפלו וגבורתך במלחמה; ואנו ואבלו פתחיה ונקתה לארץ תשב; והחזיקו שבע נשים באיש אחד ביום ההוא לאמר לחמנו נאכל ושמלתנו נלבש רק יקרא שמך עלינו אסף חרפתנו'.

ג) 11; היובלים לג 2). מאידך ראובן מציין שבלחה היתה שיכורה, כך שלא הרגישה במשכב (ג 14).⁴¹³ גם יהודה מאשים את הנשים בעניין שלא חטאו כנגדו - רישוש הגברים (טו 6),⁴¹⁴ גישה שלכאורה מנוגדת להלכה בחז"ל.⁴¹⁵

ראובן מרחיב את העיקרון שמרומז במקרא ורווח בצוואות ובכמה ספרים אפוקליפטיים ובמגילות קומראן, לפיו כוחות מוסריים פועלים בשתי רמות: האדם והרוח (הרעה/דמונית).⁴¹⁶ ראובן מדייק שאם הרצון האנושי חזק, הרוח הרעה לא מסוגלת להשיג שליטה, וכן הפוך - אם הרצון חלש, השטן מרקד⁴¹⁷ ודומיננטי: 'כי אם לא תגבר הזנות על מחשבתנו, גם לא יוכל בליעל לגבור עלינו' (ד 11).

י. הכעס בצוואות שמעון דן וגד, ודרכי תיקונו

32. מוקדי כעס או מריבות בספר בראשית

חרון (ולעיתים 'חרון אף') הינו תיאור הרגשה רווח בסיפורי המקרא, אך נוכח זמנן האותנטי של הצוואות, אתמקד להלן בסקירת כעסים (או מריבות) המתוארים בספר בראשית:⁴¹⁸

'ויחר לקין מאד', ובו גם מצוין תוצאת הכעס: 'ויפלו פניו' (ד 5). אף שהאל מנסה לעודד את קין, ומראה לו את הפתרון, ומנגד את ההשלכה הקשה: 'הלוא אם תיטיב שאת, ואם לא תיטיב, לפתח חטאת רבץ; ואלך תשוקתו, ואתה תמשל בו' (פס' 7), נכשל קין בהריגת הבל אחיו, אף שהאחרון כלל לא חטא בפניו. בתרגומי בראשית ובמדרשי חז"ל בעניין מובאים השלמות שונות לשיח הנעלם באמצע פס' 8: 'ויאמר קין אל הבל אחיו; ויהי בהיותם בשדה, ויקם קין אל הבל אחיו ויהרגהו'. אפשר ששיח זה הוביל לקינטור או להתגרות ההריגה, ואפשר שהמקרא לא הביא זאת, כלימוד שאין הצדקה לרצח. במקום להודות ולהתנצל, התחמק קין בתשובתו: 'ויאמר לא ידעתי, השמר אחי אנכי' (פס' 9).

עם התפתחות האנושות, האל לא היה מרוצה ממעשי האדם: 'וינחם יי כי עשה את האדם בָּאָרֶץ, ויתעצב אל לבו' (בראשית ו 6). כעס זה, או שמא רק חרטה ועצב, הוביל לגזרה הקשה ביותר של האלוהים על האנושות. נוכח התוצאה הקטלנית של המבול, הגיעה הבטחה: 'ויאמר ה' אל לבו: לא אסף לקלל עוד את האדמה בעבור האדם, כי יצר לב האדם רע מנעריו; ולא אסף עוד להפכות את כל חי, כְּאֲשֶׁר עֲשִׂיתִי' (ח 21).

⁴¹³ מזכיר את משכב בנות לוט עם אביהן שלא הרגיש (בראשית יט 33-35), ואולי את האירוע המסתורי של חם לאביו נח (בראשית ט 22). מאידך, היובלים לג 4-6 מציין שהרגישה את מעשה ראובן ואף צעקה. בפירוש אפרס הסורי לבראשית מט 4 הוא מציין: 'מלמד כי בזמן שבלחה ישנה [ראובן] בא עליה, ולכן היא לא קוללה [יחד] איתו'.
⁴¹⁴ 'והן תקחנה מאת המלך את תפארתו, מאת הגיבור את גבורתו, ומאת הדל גם את משען דלותו האחרון'. עזרא השלישי ג מציין את דברי זרובבל על כוחן העליון של הנשים, שמעליהן רק האמת.
⁴¹⁵ 'אמר רבי חלבו: לעולם יהא אדם זהיר בכבוד אשתו, שאין ברכה מצויה בתוך ביתו של אדם אלא בשביל אשתו. שנאמר: "וילאָכְרָם הִיטִיב בְּעִבּוֹרָה" (בבא מציעא נט ע"א).

⁴¹⁶ מורחב בפרק 'עקרונות הרוחות והשפעותיהן'.
⁴¹⁷ כהנגדה למגילת 'סיפורי תורה (מעין היובלים, 4Q225; החיבורים העבריים ב, עמ' 218): 'מלאכי קודש עומדימ בוכים על [] את בנו מן הארץ ומלאכי המ[שטמה] שמחים ואומרים עכשו יאבד'.
⁴¹⁸ להרחבה, ראו: הולנדר, כעס בבראשית.

כאן המקום לציין כי כעס האל שונה מכעס האדם והוראות המוסר לגביו, ובעבודה זו אעסוק רק בכעס אנושי.

כאשר היה 'ריב בין רעי מקנה אברם, ובין רעי מקנה לוט' (בראשית יג 7), אברהם הציע ללוט פרידה, ובחירת אזור מרעה. בכך נפרדו דרכיהם, אך לאחר מכן יצא להילחם נגד ארבעת המלכים, כדי להחזירו מהשבי (יד 14-16), ובהמשך ביקש מהאל להציל את סדום, כנראה נוכח שהותו של לוט בה (יח 23-33).

שרה מתעצבנת פעמיים בגלל הגר ופרי בטנה. בראשונה מטיחה באברהם: 'תמסי עליך, אנכי נתתי שפחתי בתיך, ותרא פי הרתה ואקל בעיניך; ישפט ה' ביני וביניך' (טז 5), דבר שהוביל לכניעת אברהם במילוי רצונה. בשניה, שרה ראתה את ישמעאל מצחק, ושוב ביקשה לסלקם. למרות שהדבר היה רע בעיני אברהם, כאן האל התערב, והודיע לאברהם לקבל את רצון שרה.

רועי גרר רבו עם יצחק על שתי בארות. יצחק ויתר להם, ועבר לחפור בארות אחרות (כו 20-22), בהן מצא שקט וברכה.

לאחר שעשיו גילה שיעקב לקח לו את ברכת הבכורה, הוא: 'ויצעק צעקה גדלה ומרה עד מאד' (כו 34). משלא הסתפק בברכה החלופית: 'ויאמר עשו בלבן, יקרבו ימי אבלי אבי, ואהרנה את יעקב אחי' (כו 41).

רחל קינאה בלאה שלא הולידה בנים, והטיחה זאת ביעקב, וגם הוא ענה בכעס: 'ויחר אף יעקב ברחל, ויאמר: התחת אלהים אנכי, אשר מנע ממך פרי בטן' (ל 2).

אחרי ש'ותרא רחל פי לא ילדה ליעקב ותקנא רחל באחתי ותאמר אל יעקב הבה לי בנים ואם אין מתה אנכי, ויחר אף יעקב ברחל ויאמר התחת אלהים אנכי אשר מנע ממך פרי בטן' (ל 1-2).

בסוף היחסים בין יעקב ללבן: 'וירא יעקב את פני לבן, והנה איננו עמו, כתמול שלשום' (לא 2). לכן יעקב ברח עם רחל ולאח. לבן השיגם, וחיפש בצידום את תרפיו, וכהתגוננות: 'ויחר ליעקב וירב בלבן, ויען יעקב ויאמר ללבן: מה פשעי מה חטאתי, פי דלקת אחר' (לא 31).

כאשר שמע פוטיפר מאשתו שיוסף ניסה (כביכול) לתקוף אותה מינית, חרה אפו, וכעונש – השליך את יוסף לבית הסוהר (לט 14-20).

פרעה כעס על שרי המשקים והאופים, והשליך אותם לבית הסוהר. שם שניהם חלמו חלומות, והתעוררו זועפים ופניהם רעים (מ 1-7).

אחרי ששכם אנס את דינה, ואביו בא לדבר עם יעקב: 'ויבני יעקב באו מן השדה, כשמעם, ויתעצבו האנשים, ויחר להם מאד' (לד 7), ומכך תכננו תחבולה של תנאי ברית מילה לאנשי שכם, ולאחר מכן טבחו בזכרי שכם ובזוזם. פרטים נוספים לסיפור זה מובאים כשבח בכמה מהצוואות וביובלים ל, ואילו יעקב קילל על כך את שמעון ולוי בברכותיו ערב מותו (מט 5-7).

בהתדיינות בין יוסף כמשנה למלך מצרים לאחיו, עולים כמה בקשות לאי-כעסים (מד 18; מה 5; נ 15).

לאחר הסיפור הארוך והקשה של מכירת יוסף, ירידת בית יעקב ליוסף במצרים, ומות יעקב, פונים אחי יוסף אליו, בחשש כי הוא בסתר ליבו כועס, וכעת, לאחר מות יעקב, עלול לממש נקמתו: ⁴¹⁹ 'אָבִיךָ צָנָה לְפָנַי מוֹתוֹ לֵאמֹר: כֹּה תֹאמְרוּ לְיוֹסֵף, אֲנִי אֶנֶּה שָׂא נָא פֶשַׁע אֲחִיךָ וְחַטָּאתָם, כִּי רָעָה גְמְלוֹךְ, וְעַתָּה שָׂא נָא לְפֶשַׁע עַבְדֵי אֱלֹהֵי אָבִיךָ' (נ 16-17). אלא שיוסף מתגלה בסלחנותו ואורך רוחו, מרגיע אותם בדברי אמונה, נחמה והבטחה לפרנסתם (נ 19-21). אופיו זה מוזכר לזכותו בהצוואות כדמות מוערצת.

למרות ריבוי תיאורי הכעס האלו בספר בראשית, המקרא אינו מציין, אפילו במקרה אחד, אם ומתי חרון האף היה נכון ומוצדק, או שגוי או חטא. עם זאת, מכמה מהמקרים קל להסיק על הטעות או הצדק של הגיבור המקראי, כמו טעותו של קין מחד, וסלחנותו של יוסף מאידך.

33. הכעס בספרות החוכמה ובחז"ל

בספרות החכמה המקראית יש התייחסות לא מועטה לכעס, ובכללה לעיתים סתירות לכאורה, כמו שמחד קהלת א 18 מלמד: 'כִּי בָרַב חֲכָמָה, רַב כְּעֵס', ומאידך קהלת ז 9 גורס: 'אַל תִּבְהַל בְּרוּחְךָ לְכַעֵס, כִּי כְעַס בְּחִיק כְּסִילִים יְנוּחַ'. גם במשלי הכעס מיוחס פעמים רבות לטיפשים, ⁴²⁰ ומזהיר מפני אנשים כועסים. ⁴²¹ הנזק שהכעס גורם לאדם עצמו, מובא גם באיוב ו 2: 'לֹו שָׁקוֹל יִשְׁקַל כְּעֵשִׂי, וְהִיתִי [וְהִנְתִּי] בְּמֵאזְנָיִם יִשְׂאוּ יָחַד'.

עדת קומראן יישמה את העיקרון מקהלת טז 17: 'דְּבַרֵי חֲכָמִים בְּנַחַת נְשָׁמְעִים, מִזְעָקַת מוֹשֵׁל בְּכְסִילִים', ב: 'אלה דרכיהן: ... במשפטי אל ורוח ענוה ואורך אפים' (סרד היחד ד 2-3), ובהתאמה גם בתקנות ענישה: 'אל ידבר איש אל רעהו באף או בתלונה או בקנאת רשע' (סרד היחד ה 25); 'ואשר ישוב את רעהו בקשי עורף, ודבר בקוצר אפים לפרוע את יסוד עמיתו באמרות את פי רעהו' (ו 25-26).

חז"ל שיבחו את: 'אֵיזָהוּ גְבוּרָה? הַפּוֹבֵשׁ אֶת יָצְרוֹ, שֶׁנֶּאֱמַר: 'טוֹב אֲרָךְ אַפִּים מִגְבוּרָה, וּמִשָּׁל בְּרוּחוֹ מִלִּכְד עִיר' [משלי טז 32] (פרקי אבות ד א), והגדירוהו כמידת החסידות: 'קִשָּׁה לְכַעֵס וְנוּחַ לְרָצוֹת', וכן: 'אל תהי נוח לכעוס' (ד יח). ההפסדים מנפילה לכעס נומקו בכמה היבטים: 'עבודת כוכבים.. משבר כליו בחמתו' (שבת קה ע"ב); 'כל אדם שכועס, אם חכם הוא חכמתו מסתלקת ממנו, אם נביא הוא - נבואתו מסתלקת ממנו, אם חכם הוא חכמתו מסתלקת ממנו ממושה' (פסחים סו ע"ב); 'כֹּל הַפּוֹעֵס – כֹּל מִינֵי גֵיהֲנוּם שׁוֹלְטִים בּוֹ'.

⁴¹⁹ בדומה לבראשית כז 41: 'וַיֹּאמֶר עֲשׂוּ בָלְבוֹ, יִקְרְבוּ יָמַי אֲבָל אָבִי, וְאֶחְרָגָה אֶת יַעֲקֹב אָחִי'.
⁴²⁰ 'אֲנִלְתָּ אֶדָם תִּסְלַף דָּרְכּוֹ, וְעַל יֵי יִזְעַף לְבוֹ' (י 3); 'תִּקְוֹת רְשָׁעִים עֲבָרָה' (יא 23); 'אָוִיל - בַּיּוֹם יִדְעַע כְּעֵסוֹ, וְלִסְפָּה קִלְוֹן – עָרוֹם' (יב 16); 'חֲכָם יֵרָא וְסָר מִרַע וְכִסִּיל מִתְעַבֵּר וּבּוֹטֵחַ' (יד 16); 'קִצֵּר אַפִּים יַעֲשֶׂה אֲוִלָּת, וְאִישׁ מִזְמוֹת יִשְׁנָא' (יד 17); 'אֲרָךְ אַפִּים רַב תִּבּוֹנָה, וְקִצֵּר רוּחַ מְרִים אֲוִלָּת' (יד 29); 'דְּבַרֵי נִרְגָן כְּמִתְלַהֲמִים וְהֵם יִרְדּוּ חֲדָרֵי בָטוֹן' (יח 8); 'שִׁכָּל אֶדָם הֶאֱרִיךְ אָפוֹ, וְתַפְאֲרָתוֹ – עָבַר עַל פֶּשַׁע' (יט 11); 'כְּבוֹד לְאִישׁ שֶׁבַת מְרִיב, וְכָל אָוִיל יִתְגַּלַּע' (כ 3); 'בְּאֶפֶס עֲצִים תִּכְבְּהוּ אֵשׁ, וּבְאִיִן נִרְגָן יִשְׁתַּק מְדוּחַ' (כו 20); 'אֲנִשֵׁי לְצוֹן יִפְיחוּ קִרְיָה, וְחֲכָמִים יִשְׁיבוּ אָף' (כז 8); 'אִישׁ חֲכָם נִשְׁפָּט אֶת אִישׁ אָוִיל, וְרָגַז וְשָׁחַק וְאִין נַחַת' (כט 9); 'כֹּל רוּחוֹ יוֹצִיא כְסִיל' (כט 11).
⁴²¹ 'חֲמַת מְלִךְ, מְלֶאכֶי מוֹת' (טז 14); 'פְּגוּשׁ דָּב שְׁכּוּל בְּאִישׁ וְאֵל כְּסִיל בְּאֲוִלָּתוֹ' (יז 12); 'אֲוִלָּת אֶדָם תִּסְלַף דָּרְכּוֹ, וְעַל יֵי יִזְעַף לְבוֹ' (יט 3).

(נדרים כב ע"א); דואג ואחיתופל איבדו את חלקו בעולם הבא כי 'טינה היתה בליבם' (חגיגה טו ע"ב). חז"ל גם ייחסו סגולות שונות לבעל אורך רוח: 'גי' הקב"ה אוהבן, ואחד מהן מי שאינו כועס' (פסחים קיג ע"ב); 'שם מב' אותיות אין מוסרין אותו, אלא למי שאינו כועס' (קדושין עא ע"א); 'שאלו תלמידיו לרב אדא בר אהבה: במה הארכת ימים? אמר להם: מימי לא הקפדתי בתוך ביתי' (תענית כ ע"ב).

34. מקור הכעס בגוף; חטאים ורגשות שגורמים לכעס; השלכותיו

ראובן ג 4, גד ה 11 ונפתלי ב 8 (וי 6 בנוסח העברי) משייכים את הכבד והמרה לכעס. מסורת קרובה מובאת גם בברכות סא-סב.⁴²² דן ד 6 מצייין סיבה לכעס: 'וכי יאנה לכם נזק לרצונכם או לא לרצונכם, אל תדאגו, כי הדאגה תוליד כעס וכזב; כי רע הכעס עם השקר ושני פנים לו, ושניהם יתחברו למען הרגיו לבי'. בדומה דרש בן סירא ל 26-27: 'אל תיתן לדון נפשך, ואל תיכשל בעוונך; שמחת לבב הם חיי איש, וגיל אדם האריך אפוי', וכך קרה בנחמיה ב 2: 'ויאמר לי המלך מדוע פניך רעים ואתה אינך חולה, אין זה כי אם רע לב ואיך אהרבה מאד'.

עיקרון דומה של עצב במקום דאגה, מצוין גם במשלי: 'ודבר עץב, יעלה אף' (טו 1); 'לב שקמח ייטב פנים, ובעצבת לב רוח נכאה' (טו 13). דוגמה של מעבר מעצבות/דאגה לכעס, מצוינת בבראשית ד 5 ולד 7.⁴²³ לחז"ל מדרש דומה: 'ללמדך שאין שכנה שורה לא מתוך עצלות, ולא מתוך עצבות, ולא מתוך שחוק, ולא מתוך קלות ראש, ולא מתוך שיחה, ולא מתוך דברים בטלים, אלא מתוך דבר שמחה של מצוה'.⁴²⁴

שמעון ד 3 מלמד כיצד לא ליפול לעצב/דאגה: 'כי אנכי הרביתי להתאבל מכולם, יען כי אני אשמתי במכירת יוסף, ויהי כאשר באנו מצרימה ויאסר אותי כמרגל, ואדע כי בצדק עוניתי ולא נעצבתי, כלומר, שמעון צידק עליו את הדין והעונש, למרות שלוי יג 6 ציינו כתוצאה של מעשים רעים: 'ואם רע תזרעו - רגז ועצב תקצרו'. אך לא תמיד אפשר לקשר אשמה עצמית לסבל, וגם להצדיקה, כפי שיוסף ג 9 מתאר: 'וכאשר הבינותי [שאשת פוטיפר היתה מחבבת אותו בשנתו], ואתעצב עד מוות, ובצאתה אתעודד ואתאבל על אודותיה ימים רבים, כי הכרתי את יצרה ואת מזימתה', ואין שום מקור המסביר את סבל (או ניסיון) זה של יוסף. גם זבולון י 1 הורה: 'ועתה בני אל תעצבו כי מת אנכי, ואל יפל לבבכם כי אאסף'. מצוות איסור אבל (שכול) קשה כתוצאה ממות אדם קרוב, מובאות בוויקרא יד 1.⁴²⁵

בהמשך, דן ו 6-7 מרחיב על הכוחות השמימיים הטובים והרעים: 'ועתה בני יראו את יי, והשמרו מפני השטן וכל רוחותיו; קרבו אל אלוהים ואל המלאך המתפלל בעדכם, כי הוא העומד בין אלוהים ובין בני

⁴²² 'כליות יועצות, לב מבין, לשון מחתך, פה גומר, ושט מכניס ומוציא כל מיני מאכל, קנה מוציא קול, ריאה שואבת כל מיני משקין, כבד כועס, מרה זורקת בו טפה ומניחתו, טחול שוחק, קרקבן טוחן, קיבה ישנה אף נעור'. נוסחים דומים יש בא"ב דרבי עקיבא נוסחה א.

⁴²³ 'ויחר לקין מאד ויפלו פניו'; 'ויבני יעקב באו מן השדה כשקמם ויתעצבו האנשים, ויחר להם מאד כי נבלה עשה בישךאל לשפב את בת יעקב, וכן לא יעשה'.

⁴²⁴ שבת ל ע"ב. לרבי אהרון מקרלין, מהחסידות המודרנית, יש גם אמרה קרובה: 'העצבות אינה עבירה, אבל ירידה כמו זו שהיא עלולה לגרום, לא יכולה לגרום העבירה החמורה ביותר'.

⁴²⁵ 'בנים אתם לה אלהיכם, לא תתגדדו ולא תשימו קרחה בין עיניכם למת'.

האדם ולשלום ישראל נגד ממלכת האויב יעמד', ובפסוק 8 הבא, מעמיד את המעשים הרעים כסיבה לכעס :
'ועל כן השמרו בניי מכל מעשה רע, והסירו מאתכם כל כעס וכל כזב ואמת וארך רוח אהבו'.

34.1. השלכות הכעס :

דן מפרט השלכות רבות שהכעס גורם וממשיך בזרועות שונים. לפיו, הכעס הוא עיוורון (דן ב 2),⁴²⁶ שולט בגוף ובנפש (ג 2),⁴²⁷ גורם להצדקה עצמית (ד 4),⁴²⁸ וכך הוא ממשיך להיות במעגל כעס ככדור שלג הולך וגדל, ותוצאת הכעס עם השקר מבלבלת את הלב, עד שבליעל מושל בנפש (ד 8).⁴²⁹

גד א 8-9 מציין שהכעס הביא אותו לשנאה : 'ואנוכי קצפתי על יוסף בגלל זאת [הוצאת הדיבה], עד יום בו נמכר ; ורוח שנאה הייתה בי'. תוצאה או השלכה של שנאה מכעס, קרובה **מעגלית** לדבריו של דן ד 6 לעיל, לפיו הכעס הוא של תוצאה של דאגה.

דן ב 3 מציין שהכעס גורם שיכי אם אב יהי או אם יתהלך אתם, כאויב או אח יהי, ולא ידעהו'. מעניין שכנגד זה, מוזכר לחיוב לוי, בכך ש'האמר לאָבְיו וְלֵאמֹו לֹא רָאִיתִיו וְאֶתִיו לֹא הִכִּיר וְאֶתִיו בְּנוּ [בְּנִיו] לֹא יָדְעוּ' (דברים לג 9).

35. התיקונים לכעס :

כפי שראינו לעיל, הכעס כאמור מתחבר עם מידות/רגשות רעות אחרות, בראשם השנאה והשקר. אך מהי המידה הישירה ההפוכה מהכעס, או מהו התחליף הנכון הישיר כדי להימנע ממנו?

35.1. אורך רוח וסבלנות כפתרון לכעס

יוסף הוא הדמות הנערצת ברוב הצוואות כסמל להתנהגות הנכונה,⁴³⁰ ובעיקר בשל תכונת אורך רוחו : 'על כן ראו בני את אשר יפעלו ארך רוח ותפלה וצום ; וגם אתם אם תלכו אחרי הענוה וטהר לבב בארך רוח ותפלה ותצומו בלב נדכה, ישכן בקרבכם יי כי אהב הצנע לכת' (י 1-2);⁴³¹ 'והנה ראיתם כי בענותי ובארך רוח לקחתי לי לאשה את בת הכהן לעיר שמש, ומאה ככרי זהב נתנו לי אתה ויי נתנם לי לעבדים' (יח 3).

דן ב 2 מלמד את התוצאה הקטלנית של אי-שמירת תכונה זו : 'ועתה בניי, הנה אנכי מת ואגיד לכם באמת, אם לא תשמרו מרוח הכזב והכעס, ולא תאהבו אמת וארך רוח, אבד תאבדו'.⁴³² יוסף לעומתו יותר עדין,

⁴²⁶ 'כי עורון עינים בקנאה אשר לא יתן את איש לראות פניו באמת'. אמנם מצוין קנאה, אך זה המשך לפסוק הקודם שבו צוין הכעס. בתורה יש גורם נוסף לעיוורון רוחני : 'השחך עֵנֵי עֵינֵי חֲקָמִים, וְיִסְלַף דְּבָרֵי צְדִיקִים' (דברים טז 19).
⁴²⁷ 'ואת הגוף יכניע, ובנפש ישלט, ויתן תעצומות לגו, למען יעשה כל רע'.

⁴²⁸ 'כי לראשונה ייטיב השמיע, ויחדד את דעתו לקבל עצת מזמות, והיה כי יכעס האיש, ויאמין כי צדק בכעסו'.

⁴²⁹ 'וכי תסער הנפש תמיד, וסר מעליה יי, בליעיל ימשל בם'.

⁴³⁰ למשל : בנימין ג 1, ד 1 ; דן א 4.

⁴³¹ חז"ל פירשו את הביטוי ממיכה ו 8 : 'וְהִצְנַע לְכֶת', באופן שונה : 'זו הוצאת המת והכנסת כלה לחופה' (סוכה מט ע"ב).

⁴³² וגם בדן ו 6 : 'ועל כן השמרו בניי, מכל מעשה רע, והסירו מאתכם כל כעס וכל כזב ואמת וארך רוח אהבו'.

ומסביר יתרונוותיה: 'בעשרה ניסיונות בחנני, ובכולם ארך רוח הייתי; כי רפואה גדולה ארך רוח והרבה טובה תביא סבלנות' (יוסף ב 6-7), בדומה לאמור במשלי יד 29: 'אַרְךָ אַפְּיִם, רַב תְּבוּנָה', ובטו 32: 'טוֹב אַרְךָ אַפְּיִם מִגְבוֹר, וּמִשָּׁל בְּרוּחוֹ מִלֶּכֶד עִיר'.

יתרון נוסף של אורך הרוח הוא להגיע לדרך ההתנהגות של יוסף - לא לבייש את קרוביו: 'וגם אתם אהבו איש את רעהו, ובארך רוח הסתירו איש את עוון רעהו' (יוסף יז 2). ראו הרחבה על דרכו זה בפרק בעניין.

לפי היובלים יט 3-5, ניסיונו העשירי של אברהם⁴³³ היה: 'וננסה אותו אם יהיה ארוך רוח או אם ידבר בקוצר אפיים, וימצא גם בזה בוטח ולא הזדעזע. כי דיבר באורך רוח עם בני חת לתת לו מקום לקבור מתו בתוכו. ואלוהים נתן לו חן לפני כל רואיו, ויבקש בענוה מאצל בני חת ויתנו לו את שדה מערת המכפלה נגד ממרא, היא חברון, בארבע מאות כסף'. עמידתו של אברהם לנהוג באורך רוח נראה כהיפוך מהכעס המצופה ממנו, נוכח אבלו על שרה אשתו. גם קודם לכן נהג אברהם בענוה, למשל בפנייתו הצנועה לאל: 'וְאֶנְכִי עֹפֵר וְאֶפְרָ' (בראשית יח 17), ובבקשתו לדבר שהיה על ליבו: 'מִה תִּתֶּן לִי, וְאֶנְכִי הוֹלֵךְ עֲרִירִי' (שם טו 2). הוראה כזו מובאת במגילת קומראן מוסר וחוכמה ב. בין איש לרעהו: 'היה כאיש עני בריבך, משפטכ[ה] מרצונכה] קח, ואז יראה אלי'.⁴³⁴ גיבורי תנ"ך נוספים מאופיינים בצניעותם, כפי שמסכם יפה מדרש תהילים, שוחר טוב כב 15: 'משה ואהרן אמרו "וְנַחֲנוּ מֶה" [שמות טו 7]. דוד אמר "וְאֶנְכִי תוֹלַעַת וְלֹא אִישׁ" [תהילים כב 7]. שאול אמר "הֲלוֹא בֶן יְמִינִי אֶנְכִי" [שמו"א ט 21]. גדעון אמר "הֲנִי אֶלְפִי הֲדָל בְּמַנְשֵׁה" [שופטים ו 15].

מידותיו של ה' מתוארות בתורה במילים: 'אֵל רַחוּם וְחַנוּן אַרְךָ אַפְּיִם וְרַב חֶסֶד וְאֱמֶת'.⁴³⁵ קהלת ז 8 משבח מי שהוא: 'טוֹב אַרְךָ רוּחַ, מִגְבֵּה רוּחַ, וּבֶן סִירָא ב 4 מלמד גישה זהה לאמור בצוואות: 'כִּל הַבָּא עֲלֶיךָ קִבֵּל, וּבִשְׂבָרְךָ הֶאֱרַךְ רוּחִי'. בתענית כ א דרשו רבנן: 'לעולם יהא אדם רך כקנה, ואל יהא קשה כארז', וכן בחז"ל סיפורים על קבלת הדין עם סבלנות. הסבלנות היתה גישתו של ציניקאי-סטואי, בהתמודדותו ביצריו ושנהיה מרטיר.⁴³⁶ עדויות מהסוקרטס מצביעות על כך שסוקרטס היה מחויב למתינות (sophrosynē).⁴³⁷

35.2. האהבה והסליחה כפתרון לכעס:

לדידו של שמעון ד 7, אהבת החינם היא הפיתרון למריבות: 'וגם אתם בניי, אהבו איש את אחיו בלב טוב, ותסור מכם כל רוח תגרה'. יוסף יז 2 מציין את האהבה ככלי משותף עם הסבלנות, שהיא הדרך להתמודדות עם הצער/סבל/כעס שגורם לנו אדם: 'וגם אתם אהבו איש את רעהו, ובארך רוח הסתירו איש את עון רעהו'. אכן זוהי דרכו של יוסף המתאפיינת ועולה מספר בראשית, כאשר חמל על אחיו ודאג

⁴³³ ראו גם: תהילים יא 5: 'צִדִּיק בְּחָן'; אבות ה ג.

⁴³⁴ קימרון, החיבורים העבריים ב, עמ' 152, ש' 14.

⁴³⁵ שמות לד 6.

⁴³⁶ עמי 363.

⁴³⁷ וולפסדרוף, אתיקה יוונית עתיקה, פרק 9.

לצורכיהם.⁴³⁸ יששכר ד מדגיש את חשיבות והכללת ההליכה בתום לב, אותה היא מגדיר כראייה טובה,⁴³⁹ ואשר היא, בין היתר, מועילה ל: 'אין קנאה בעצותיו והכעשי (פס' 5).

בנימין ה 4-5 מדגיש את אופיו של הצדיק שמוחל, ואף מתפלל על חוטאים שפעלו נגדו.⁴⁴⁰ כך נהג אברהם אבינו לגבי אבימלך,⁴⁴¹ ובמגילה חיצונית י 17 התפלל אברהם על פרעה (למרות שלקח את שרה אשתו), כדי להעביר ממנו את הנגף.⁴⁴² גם ישו דגל בגישת מתן הלחי השנייה.⁴⁴³

הוראות אלו הן הרחבות של המצווה: 'לא תשנא את אחיך בלבבך... לא תקם ולא תטור את בני עמך, ואהבתך לרעך כמוך' (ויקרא יט 16-17), שמנומקת במשלי י 12: 'ועל כל פשעים, תכסה אהבה'.

יא. בין תאוות הבצע לבין חריצות עבודת האדמה לבין הזמן ללימוד

36. תאוות הבצע

שני בני יעקב מציינים את חטאם בתאוות ממון:

- אף שיהודה הוא זה שהציע למכור את יוסף (בראשית לו 27),⁴⁴⁴ גד ב 3-4 מציין: 'ועל כן מכרנו אותו אני ושמעון לישמעאלים בשלושים שקל, ונסתר מהם עשרה, ועשרים הראינו את אחינו; וככה מלאה תאוות הבצע את לבבנו להרגו'.⁴⁴⁵ לעומת זאת, זבולון ג 1 מציין נקייתו בעניין: 'ובכסף שכרו [מכירת יוסף], לא היה לי חלק, בניי'.
- יהודה מודה שטעה בחטא תאוות הבצע, ושזה הביאו לחיתון עם כנענית,⁴⁴⁶ ומציינו כסיבת עונשו הקשה של מות בניו: 'בעקב הכסף מתו לי בניי, ולולא שבתי נכנעתי, ולולא תפילות יעקב אבי, כי אז ערירי הלכתי למות'.

⁴³⁸ בראשית נ 19-20: 'ויאמר אלהים יוסף אל תיראו פי התחת אלהים אני'; מו 11-12: 'וישוב יוסף את אביו ואת אחיו, ויתן להם אחזה בארץ מצרים, במיטב הארץ בארץ רעמסס פאשר, צנה פרעה; ויכלכל יוסף את אביו ואת אחיו, ואת כל בית אביו לחם לפי הטף'.

⁴³⁹ יששכר ד 6: 'כל דבר בישר לבבו יראה, ויעצם עיניו מראות רע בחטאי העולם, לבל יראה בהפר איש את מצות יי'.

⁴⁴⁰ כי אם עזות יענה איש לאיש קדוש והתנחם כי יחונן צדיק את המגדף ויחריש; ואם יבגד איש בצדיק והתפלל בעדו הצדיק כי אם גם לרגע קט ידכא עוד מעט ישגא זהרו ויופיע כאשר היה גם יוסף אחי'.

⁴⁴¹ בראשית כ 7: 'וינתפלל אברהם אל האלהים, וירפא אלהים את אבימלך ואת אשתו, ונאמהתיו וילדו'.

⁴⁴² ולא יכלו כל הרופאים והאשפים וכל החכמים לקום לרפאותו כי היתה הרוח מכה בהם וברחו. אז בא אלי חרקנוש וביקש ממני כי אבוא ואתפלל על המלך ואסמוך ידי עליו ויחי'.

⁴⁴³ הבשורה על-פי מתי ה 39: 'אל תתקוממו לרשע, והמכה אותך על הלחי הימנית, הטה לו גם את האחרת'. ייתכן שגם לזה מקור מקראי: 'יתן למכהו לחי, ישבע בחרפה' (איכה ג 30).

⁴⁴⁴ 'לכו ונמפרנו לישמעאלים, ונדנו אל תהי בו, כי אחינו בשרנו הוא, וישמענו אחיו'.

⁴⁴⁵ מרמת כספים דומה ביצע הסריס שמכר את יוסף: 'וילך הסריס ויתן להם שמונים שקלי זהב ויקחני, ולמצרית הגיד כי מאה נתן' (יוסף טו 5).

⁴⁴⁶ ח 2: 'ויהי כאשר הלכתי אליו, וארא את בן שוע מלך עדלם, וידבר עמנו ויעש לנו משתה, ובחומי ויתן לי את בת שוע בתו לאשה'; יא 1-2: 'וגם אנכי ידעתי כי רעה משפחת הכנענים, ועצת נעורים נמהרה עורה את תבונתי; ובראותי אותה והיא השקתני יין, ואפת ואקחה בלא עצת אבי'.

לפיכך, זו היתה גם תשובתו הכללית של יהודה, בלקח לרבים: 'ועתה אצווכם בניי, אל תאהבו כסף ואל תביטו אל יפי הנשים, כי גם אנכי על ידי הזהב ויפי המראה נתעיתי אחרי בת שוע הכנענית; כי ידעתי בעקב שני אלה יפל זרעכם בזנות.. ועל כן השמרו בניי מן הזנות ומאהבת כסף, ושמעו אל יהודה אביכם; כי אלה יסירו מאחרי תורת אלהים ויעוורו עצת הנפש,⁴⁴⁷ וילמדו גאווה ולא יתנו לאיש לרחם על קרובו; והם מנפשו כל חנינה יגזלו, ויציקו להם בעוני ועמל, וינידו ממנו שינה, ויאכלו את בשרו' (יז 1-2; יח 2-4). גם אשר ה 1 מסביר את ההטעיה של תאוות הכסף: 'ראו בניי, איך שניים בכל המה, זה לעמת זה, והאחד בשני יסתר, בצע בעשר'.

בהמשך יהודה אף מציב במפורש את אהבת הכסף כנגד עבודת האלוהים: 'בניי, אהבת הכסף תוביל לעבודת אלילים, כי בתעתועי הכסף יקראו לאלילים אלים, והוא יפעל אשר מי שיש לו כסף, בשיגעון ינהג' (יט 1). סתירה דומה מביא אשר בפרקים ד וו. גם הבשורה על פי מתי ו 24 מצוין: 'לא תוכלו עבוד את האלוהים, ואת הממון'.⁴⁴⁸

אזהרה נוספת בעניין מביא נפתלי ג 1,⁴⁴⁹ ואילו בנימין ה 1 מבטיח קבלת שכר מהחוטאים בתאוות בצע: 'ועל כן בניי, אם מחשבותיכם תהיינה טובות, גם מרעים ישלימו לכם, והוללים יבושו מפניכם, וישובו לטוב, ואנשי בצע לא רק ישובו מתאותם, כי גם נתן יתנו את חילם לאשר בצרה'. אמירות קרובות יש בספר משלי.⁴⁵⁰ בצוואות כמה חזונות של חטאי תאוות בצע באחרית הימים (לוי יד 6; יז 11; יששכר ו 1; דן ה 7).

בתורה יתרו המליץ למשה רבינו על שופטים שתכונותיהם: 'אֲנָשֵׁי חָיִל יִרְאִי אֱלֹהִים אֲנָשֵׁי אֱמֶת שֹׁנְאֵי בָצַע, וְשֹׂמְרֵי עֲלֵהֶם שְׂרֵי אֲלֵפִים שְׂרֵי מְאֹת שְׂרֵי חֲמִשִּׁים וְשְׂרֵי עֶשְׂרֵת' (שמות יח 21), והדיבר האחרון אוסר לחמוד רכוש של אחרים. בנביאים ובספרות החוכמה המקראית מובאים הטפות להיזהר מרדיפה אחר העושר (בעיקר: ירמיה ו 13; ⁴⁵¹ח 10; ⁴⁵²משלי א 19; ⁴⁵³טו 27; ⁴⁵⁴כג 4; ⁴⁵⁵כח 20), והמקרה החרוף ביותר הוא של גיחזי (מל"ב ה 20-27). גם בן סירא יא 11 דרש בדומה: 'וְאֵץ לְהַרְבּוֹת לֹא יִנְקֶה', אך עקרונו: 'בְּנֵי אִם לֹא

⁴⁴⁷ השוו: 'השחך יענר עיני חכמים, ויסלף דברי צדיקים' (דברים טז 19).

⁴⁴⁸ במל"ב יב 16 מובאת רמיזה קרובה: 'וְלֹא יִחְשְׁבוּ אֶת הָאֲנָשִׁים אֲשֶׁר יִתְּנוּ אֶת הַכֶּסֶף עַל יְדָם לְתַת לְעֵשִׂי הַמְּלָאכָה, כִּי בְּאֲמֶנֶה הֵם עֹשִׂים'.

⁴⁴⁹ 'ואתם אל תמהרו להרע את מעשיכם בתאוות בצע, ולפתות את נפשכם בדברי שווא, כי אם תחרישו בטהר לבב, תדעו להתחזק ברצון יי, ולתעב רצון בליעל'.

⁴⁵⁰ השוו: 'יראת ה' תוסיף ימים, וישנות רשעים תקצרנה' (משלי י 27), וקרוב לכך: 'צדיק מצרה נחלץ, ויבא רשע תחיתו' (יא 8).

⁴⁵¹ 'כי מקטנם ועד גדולם, פלו בוצע בצע ומנביא ועד פהו פלו עשה שקר'.

⁴⁵² 'לכן אתו את נשיהם לאחריים שדויתיהם ליורשים, כי מקטן ועד גדול פלה בצע בצע, מנביא ועד פהו, פלה עשה שקר'.

⁴⁵³ 'כן ארחות פל בצע בצע את נפש בעליו יקח'.

⁴⁵⁴ 'עכר ביתו בוצע בצע, ושונא מתנת יחיה'.

⁴⁵⁵ 'אל תיגע להעשיר, מבינתך חדלי'.

⁴⁵⁶ 'איש אמונות רב ברכות; וְאֵץ לְהַעֲשִׂיר לֹא יִנְקֶה'.

תְּרוּץ לֹא תִגִּיעַ, וְאִם לֹא תִבְקֶשׁ לֹא תִמָּצֵא' (יא 12), ומסייג בפסוקו הבא: 'יֵשׁ עִמָּל וְיִגְע וְרָץ, וְכִדִּי כֵן הוּא מְתַאַחֵר'. תהילים קיט 457 ומשלי ח 45810 אף מנגידים את הכסף מול התורה או המוסר.

לחז"ל מדרשים מגוונים על תאוות הבצע, ובמיתולוגיה היוונית המלך מידאס מהווה סמל לתאוות ממון, שביקש מדיוניסוס שכל מה שייגע בו יהפוך לזהב.

37. חלוקת הזמן: בין חריצות עמל כפיים לעבודת האדמה למול לימוד תורה וחוכמה

שאלו חז"ל: 'אפשר אדם חורש בשעת חרישה, וזורע בשעת זריעה, וקוצר בשעת קצירה, ודש בשעת דישה וזורה בשעת הרוח, תורה מה תהא עליה?'.⁴⁵⁹ מעבר לתשובתם במקום,⁴⁶⁰ חז"ל דרשו בפרקי אבות כמה היגדי מוסר לריבוי לימוד וחוכמה על חשבון עבודה.⁴⁶¹ וכך, מחד הטיפו נגד עובדי האדמה,⁴⁶² ומאידך יש גם מדרשים המשבחים את החריצות בעבודת האדמה,⁴⁶³ וכמובן סדר זרעים המפרט את ההלכות בעניין. בכל אופן, עבודת האדמה העסיקה רבות את ההלכה בחז"ל (מעצם החקלאות פרנסה נפוצה בעולם העתיק).⁴⁶⁴

יששכר ה 3-5 מדגיש את ערך עמל עבודה האדמה לפרי הארץ ומנחה ממנה לה.⁴⁶⁵ לפני כן תיאר יששכר ג את תום ליבו, בהקשר ליגיעת כפיו בשדה,⁴⁶⁶ ובהמשך הנגיד את עזיבתה לחטא תאוות הממון באחרית

⁴⁵⁷ 'טוב לי תורת פיך, מאלפי זהב וְכֶסֶף'.

⁴⁵⁸ 'קחו מוסרי, ואל כסף'. באמירה יותר מרומזת, גם: 'לא לחכמים לחם, וְגַם לֹא לַנְּבִנִים עֶשֶׂר' (קהלת ט 10).

⁴⁵⁹ ברכות לה ע"ב; מכילתא דרבי ישמעאל לא 15.

⁴⁶⁰ 'אלא בזמן שישראל עושין רצונו של מקום מלאכתן נעשית ע"י אחרים שנה (ישעיהו סא 5) "ועמדו זרים ורעו צאנכם וּבְנֵי יִשְׂרָאֵל אֲכָרְיָם וְכַרְמֵיכֶם" ובזמן שאין ישראל עושין רצונו של מקום מלאכתן נעשית ע"י עצמן שנה (דברים יא 14) ואספת דגנך ולא עוד אלא שמלאכת אחרים נעשית על ידן שנה' "ועבדת את אבידך אֶשֶׁר יִשְׁלַחְנוּ יי בְּד" (דברים כח 48).

⁴⁶¹ 'מַרְבֵּה יְשִׁיבָה – מַרְבֵּה חֲקֵמָה' (ב ז); 'עֲשֵׂה תוֹרַתְךָ קִבְעִי' (א טו), ויש גם הנגדה: 'כֹּל הַנְּהַנֶּה מִדְּבַרֵי תוֹרָה, נוֹטֵל חֲזִיוֹ מִן הָעוֹלָם' (ד ה).

⁴⁶² שבת לג ע"ב: 'מניחין חיי עולם, ועוסקין בחיי שעה'; בראשית רבה יג ז: 'לא נברא אדם אלא לעמל, אם זכה, הוא עמל בתורה, ואם לא זכה, הוא עמל בְּאֶרֶץ'. אֶשְׁרֵיו לְאֶדָם שְׁהוּא עִמָּל בְּתוֹרָה'.

⁴⁶³ פרקי אבות ה ט: 'גלות בא לעולם על עובדי עבודה זרה ועל גלוי עריות ועל שפיכת דמים ועל השמטת הארץ; סנהדרין נח ע"ב: 'מאי דכתיב (משלי יב 11) "עובד אדמתו ישבע לחם" - אם עושה אדם עצמו כעבד לאדמה ישבע לחם, ואם לאו לא ישבע לחם'.

⁴⁶⁴ ראו: פליקס, חריש בחז"ל.

⁴⁶⁵ 'שימו מעיניכם לעבוד את האדמה, ועמלו במפעליכם בכל עבודת השדה, והביאו מנחה בתודה ליי; כי בראשית בכורי פרי האדמה יברך אתכם, יי כאשר ברך את כל הקדושים, למן הבל ועד עתה; כי לא ינתן לכם חלק אחר מלבד משמני הארץ, אשר פריה בעמל תוציאו'.

⁴⁶⁶ 'ויהי כאשר הייתי לאיש, ואתהלך בישר לבבי, ואחי עובד אדמת אבי ואדמת אחי, ואאסף את תבואות אדמתם בעתן; ויברכני אבי כראותו כי בתם לבבי אתהלך לפניו; ואנכי לא הייתי נמהר במעשיי, ולא קנאתי ולא רעה עיני בקרובי; בן שלשים וחמש הייתי כאשר לקחתי אשה, כי עמלי אכל את כחי ולא חשבתי על חשק נשים, כי עייף ויגע הייתי, ותיפול עלי תרדמה; וישמח אבי תמיד על תם לבבי, כי כל בכור הקרבתי ביד הכהן ליי, וכן גם לאבי; וירב יי את טובו בידי עשרת אלפי מונים, וידע גם יעקב אבי כי יי עזרני בתמי; כי לדלים ולאשר בצרה נתתי מטוב האדמה בתם לבבי'. זוהי גם ברכתו מיעקב אביו: 'וַיִּנְרָא מִנְּחָה כִּי טוֹב וְאֶת הָאֶרֶץ כִּי נְעִמָה, וַיֵּט שֶׁכְּמוֹ לְסֻבְלִי (בראשית מט 15). השו: 'יפה תלמוד תורה עם דרך ארץ, שיגיעת שניהם משכחת עון. וכל תורה שאין עמה מלאכה, סופה בטלה וגוררת עון' (אבות ב ב).

הימים.⁴⁶⁷ דרך זו מזכירה את אביו יעקב כ'אִישׁ תָּם יִשָּׁב אֲהֲלִים' (בראשית כה 27), כנגד עשיו: 'אִישׁ יִדְעַ צִד'. מאידך, יהודה ב 2-7 התגאה בצייד מגוון החיות שתפס.⁴⁶⁸ עם זאת, יששכר מתאר את מאמצי עבודתו עד 'כי עמלי אכל את כחי.. כי עייף ויגע הייתי, ותיפול עלי תרדמה', ולכאורה עבודה כה רבה באה על חשבון לימוד תורה ומוסר. לעומתו, לוי יג 2-7 משבח את לימוד והוראות התורה, אך לא ממליץ על כמות או זמנים.⁴⁶⁹

בתורה הוראות רבות לעבודת האדם, החל מעונשו של אדם הראשון לעבודת האדמה,⁴⁷⁰ אל ששת ימי העבודה למול המנוחה בשבת.⁴⁷¹ בנביאים יש ברכות לאחרית הימים, שהגויים יעבדו בשביל ישראל,⁴⁷² וכן שהעיסוק המרכזי יהיה חיפוש וידיעת דבר האל.⁴⁷³ במשלי יש עידוד לחריצות לימוד ועבודה, אך בלי לרדוף אחר העושר,⁴⁷⁴ וחז"ל דרשו: 'אֵין אָדָם נוֹגֵעַ בְּמוֹכָן לְחִבְרוֹ וְאֵין מְלָכוֹת נוֹגְעַת בְּחִבְרָתָהּ וְאֶפְלוּ כְּמֵלֵא נִימָה' (יומא ח ט).

במגילות קומראן אין ציון של כמה זמן עבודה עבדו או ראוי לעבוד, והתיאור הקרוב ביותר הינו בסרך היחד ו 6-8: 'ואל ימש במקום אשר יהיו שם העשרה איש דורש בתורה יומם ולילה, תמיד עליפות <חליפות> איש לרעהו, והרבים ישקודו ביחד את שלישיית כול לילות השנה, לקרוא בספר ולדרוש משפטי'.⁴⁷⁵ **כלומר, הרוב עובדים בזמן העבודה, ורק אחד מעשרה לומד בשביל כולם, כנראה מפירוש שלח לעיקרון שביהושע א 8:** 'לא גְּמוּשׁ סִפֵּר הַתּוֹרָה הַזֶּה מִפִּיךָ, וְהִגִּיתָ בּוֹ יוֹמָם וְלַיְלָה' (בחז"ל ישנם מסורות דומות: 'עשרה בטלנים בעיר' [מגילה א ג]; **הסכם יששכר וזבולון** [בראשית רבה פרשה צט ד"ה ט]). יוספוס

⁴⁶⁷ יששכר ו 1-2: 'ודעו לכם בני כי באחרית הימים יעזבו בניכם את תומתם, וידבקו באהבת בצע לא תדע שבעה, ויעזבו צדק ויקרבו למזומה, ויזניחו את מצות יי וידבקו בבליעל; והמה יעזבו את עבודת האדמה, ויתורו אחרי עצותיהם הרעות, ויפוצו בין הגויים, והיו עבדים לאויביהם'.

⁴⁶⁸ 'ידעתי כי דלקתי יחד עם האיילה, ואצודה ואעש מטעמים לאבי ויאכל; ואת הצבי תפשתי במרוצתי וכל אשר בשדות צדתי, וממשיך בתיאור חילוץ מחיות רעות: 'ואך את הארי ואציל גדי מפיו ואת הדב תפשתי ברגלו ואשליכהו אל הפחת וישבר; ואחרי חזיר היער רדפתי ואצודהו במרוצתו ואקרעהו; ובחברון קפץ נמר על הכלב ואחז בזנבו, ואשליכהו אל הסלע וישבר לשנים; ואת שור הבר מצאתי והוא בער בשדות, ואתפשהו בקרניו ואסובבהו סביב ואהם אותו, ואשליכהו ואהרגהו'. גם בבראשית רבה צג 8 יש מדרשי-אגדה על כוחו של יהודה. גם דויד המלך מספר על גבורתו על חיות, אך כנראה שלא לצייד: 'גַם אֶת הָאָרִי גַם הַדּוֹב הִכָּה עֲבָדְךָ' (שמי"א יז 36).

⁴⁶⁹ 'ולמדו גם אתם את בניכם לקרא למען תהיה להם דעת בכל חייהם ויהגו תמיד בתורת יי; כי כל אשר ידע את תורת יי יכבד ולא יהי זר בכל אשר ילך; ורעים רבים יקנה על הוריו, ויתאוו אנשים רבים לעבדו ולשמע תורה מפיהו; אספו דעת ביראת יי, כי אם שבי יבא וערים וארצות תכחדנה וזהב וכסף וכל רכוש יאבדו, מאת החכם לא יבוז איש את החכמה, לולא עורון הפשע וקשי החטא'.

⁴⁷⁰ בראשית ג 19: 'בְּזַעַת אֶפְיָךְ תֹּאכַל לֶחֶם'.

⁴⁷¹ הדיבר הרביעי של מצוות השבת: 'שֵׁשֶׁת יָמִים תַּעֲבֹד, וְעֵשִׂיתָ כָּל מְלֶאכֶתְךָ' (שמות כ 9; דברים ה 12).

⁴⁷² כגון: 'וַיִּנְקֹתָ חֲלָב גּוֹיִם וְשֵׂד מְלָכִים תִּינָקִי, וַיִּדְעַתָּ כִּי אֲנִי ה' מוֹשִׁיעֶךָ וְגֹאֲלֶךָ אֲבִיר יַעֲקֹב' (ישעיה ס 16); 'וְעַמְדוּ זָרִים וְרָעוּ צִאֲנִיקָם וּבְנֵי נֶגֶר אֲבָרִיקָם וְכַרְמִיקָם; וְאֲתֵם כְּהִנֵּי יִי תִקְרָאוּ מִשְׁרָתֵי אֱלֹהֵינוּ וְאָמַר לָכֶם, חֵיל גּוֹיִם תֹּאכְלוּ וּבְכַבּוֹדְם תִּתְגַּבְּרוּ' (ישעיה סא 5-6); 'וַיִּשְׁתַּחֲוּוּ לוֹ כָּל מְלָכִים, כָּל גּוֹיִם יַעֲבֹדוּהוּ' (תהילים עב 11).

⁴⁷³ כגון: 'הִנֵּה יָמִים בָּאִים נָאִם אֲדַנִּי יי, וְהִשְׁלַחְתִּי רָעַב בְּאֶרֶץ, לֹא רָעַב לְלֶחֶם וְלֹא צָמָא לַמַּיִם, כִּי אִם לְשִׁמְעֵ אֶת דְּבָרֵי' (עמוס ח 11).

⁴⁷⁴ משלי ו 1: 'לֹךְ אֶל נְמֻלָּה עֲצַל, רָאֵה דְרָכֶיהָ וְחָכָם'; מג 22: 'חֲזִיתָ אִישׁ מְהִיר בְּמִלְאָתוֹ, לִפְנֵי מְלָכִים יִתְיַצֵּב' (בדומה בתהילים וקהלת, כגון: 'גִּיַע כְּפִיךָ כִּי תֹאכַל, אֲשַׁרְיָךְ וְטוֹב לְךָ' [תהילים קכח 2]; 'מִתּוֹקָה שְׁנֵת הַעֲבָד אִם מְעֵט וְאִם הַרְבֵּה יֹאכַל, וְהִשָּׁבַע לְעֶשֶׂיר אֵינְנוּ מִנִּיחַ לוֹ לִישׁוֹן' [קהלת ה 11]).

⁴⁷⁵ החיבורים העבריים א, עמ' 220. 'עליפות' הן 'חליפות' גם בתוספתא תענית.

דווקא כן מציין שהאיסיים הסתפקו ב-5 שעות עבודה יומיות.⁴⁷⁶ בן סירה ז' 16 אומר מחד: 'אל תקוץ בעמל ידיך, כי עבודת השדה עבודת אלוהים היא', אך בפרקים לח 23-לט 15 מבהיר היטב את היחס בין לימוד התורה והחוכמה לעבודת הכפיים.⁴⁷⁷

38. ברכת העושר:

לוי ביובלים שקיבל ספר, ולפי הרמב"ם (כנראה מחז"ל) שאינו עובד, וכמוהו כל מי שרוצה תורה.

מגילת ר'ז נהיה 'מוסר למבין כוללת המלצות חוכמה המכוונות למסגרות שונות, כמו בעלי נחלה, יחס לאשה, הלוואות, חכמת ידיים.⁴⁷⁸

אריסטו הביא דוגמה ממדיאה של אוריפידס: 'אדם בר דעת אסור לעולם שיחנכו את ילדיו להיות חכמים יתר על המידה. שכן, מלבד היותם בטלים בדרכים אחרות, הם מביאים לקנאה עוינת מצד אזרחים אחרים'.⁴⁷⁹

יוסף יא 6-7 מציין: 'ויי נתן חני בעיני הסוחר, ויפקד על ידי את ביתו; ויברכהו אלהים לרגלי, וימלא אותו זהב וכסף ועבדה'. זאת בהקבלה לבראשית לט 5: 'ויברך ה' את בית המצרי בגלל יוסף'. ברכה דומה מספר אביו יעקב: 'נחשתי, ויברכני ה' בגלגלך.. ויברך ה' אתך לרגלי' (בבראשית ל 27-30).

⁴⁷⁶ מלחמות ב ח ה.

⁴⁷⁷ 'חכמת סופר תרבה חכמה, וחסר עסק הוא יתחכם' (השוו: 'ולא כל המרבה בסחורה מחכים' [פרקי אבות ב ו]); מה יתחכם תומך מלמד, ומתפאר בחנית מהעיר; אלוף ינהג ישובב בשור, ושעיותיו עם בני בקר; ושקידתו לכלות מרבק, לב ישית לשדד בתלמים; אף עשה חרש וחושב, אשר לילה כיום ינהג; המפתח פתוחי חותם ואמנותו לשנות חשב; לב ישית לדמות מחוקה, ושקידתו לכלות מעשה; אף צורף יושב על כור, ומתבונן בכלי ברזל; לשון אש תמק בשרו, ובחוס הכור יתחרה; קול הלמות יחריש אוזנו, ומול צורת הכלי עיניו; לב ישית לכלות מעשה, ושקידתו לתכן לתכליתו; אף יוצר יושב על מלאכתו, ומסובב ברגליו גלגל; אשר בדאגה תמיד על מלאכתו, ובמספר כל מעשהו; בזרועו יעצב חומר, ולפני רגליו יכוף כוחו; לב ישית לכלות משחה, ושקידתו לבער כבשן; כל אלה בידיהם יאמנו, ואיש במלאכתו יתחכם; בלעדיהם לא תשב עיר, ובאשר יגורו לא ירעבו; אך לעצת עם לא ידרשו, ובקהל לא יתרומו; על כסא שופט, וחוק ומשפט לא יתבוננו'. השוו: 'איש שופט בטרם ידרוש, ומאמין בטרם [יחקור], אל תמשילו ברודפי דעת, כי לא יבין משפטם – להצדיק צדיק ולהרשיע ר[שע]. גם הוא יהיה לבוז' (4Q424 קטע 3 ש 1-3) (חוכמת ר'ז נהיה, פרק ב [קיימרון, החיבורים העבריים ב, עמ' 186, ש' 1-3]); 'לא יביעו מוסר השכל, ובמשלי חכמים לא יבינו; כי מעשה עולם יבינו, והגיגם במלאכת אמן; [פרק לט] אבל נותן נפשו, ומתבונן בתורת עליון; חכמת כל הראשונים ידרוש, ובנבואות יהגה; שיחת אנשי שם ישמור, ובעמקי מליצות יבוא; נסתרות משל ידרוש, ובחידות משל יתרטש; בין שרים ישרת, ולפני נדיבים יראה; בארץ עמים יעבור, טוב ורע באדם יבחן; לב ישית לשחר עושהו, ולפני עליון יתחנן; ויפתח פיו בתפילה, ועל עונותיו יעתיר; אם אל עליון ירצה, רוח בינה ימלא; הוא יביע דברי חכמה, ויודה ליי בתפילה; הוא יכין עצה ודעת, ובמסתרי יתבונן; הוא יביע מוסר שכל, ובתורת עליון יתפאר; יהללו בינתו אבין, ועד עולם לא יכרת שמו; לא ישבות זכרו, ושמו יחיה לדור דורים; חוכמתו תשנה עדה, ותהילתו יספר קהל; אם יעמוד יאושר מאלף, ואם ישבות יספיק לו שם'.

⁴⁷⁸ כגון: 'ואתה מבין אם בחכמת ידים המשילכה ודעתך [אוט לכול הולכי אדם ומשם תפקוד טרפכה ו] ובקדמוניות] התבונן מודה ומיד כול משכילכה הוסף לקחך] [הוצא מחכה לכול דרשי חפץ ואז תכון [ואז] תמלא ושבעתה ברוב טוב ומחכמת ידיכה] ['קיימרון, החיבורים העבריים ב, עמ' 166, ש 15-19; קטעים נוספים עם חכמת ידיים בעמ' 172-173). חלקן מנוגדות לכאורה לחלק מתיאורי שיתוף ההון והרכוש (והנזירות) של עדת קומראן והאיסיים.

⁴⁷⁹ Arist. Rh. 2.21, 1394a29-33 = Eur. Med. 294-7

יוסף יז 4 מציין שנהג ביושר כלפי אחיו, למרות שמכרוהו בכסף: 'וכאשר באו אחיי מצרימה, ויכירו כי אנכי השיבותי להם את הכסף, ולא שנאתים ואנחמם', וזאת כשכבר זכה להיות משנה למלך מצרים.

בן סירא יז 17 מציין: 'טוב נרע חיים ונמנת, ריש ועשור מיי הוא', אך מרבה בהוראות לגביהם: 'טוב העשור אם אין עון, נרע העוני על פי זדון' (יג 25); 'ללב קטן, לא נאנה עשור' (יד 3); 'בני בעשורך התהלך בענוה, ותאָהב מנותן מתנות' (ג 16).

פתגמי ברכת שכר האדם משמיים, מצויים גם בחז"ל: 'כל מזונותיו של אדם קצובים לו מראש השנה ועד יום הכפורים, חוץ מהוצאת שבתות והוצאת י"ט והוצאת בניו לתלמוד תורה' (ביצה טז ע"א); 'בשמך יקראוך, ובמקומך יושבוך, ומשלך יתנו לך. אין אדם נוגע במוכן לחברו, ואין מלכות נוגעת בחברתה אפילו כמלא נימה' (יומא ח ט).

יב. סיכום ומסקנות:

בעבודה זו ביקשתי לנתח ולהציג תובנות, מהלכים והקשרים שעולים מהיגדי המוסר הרבים שבצוואות, שאלו לרוב נדרשים אגב חטאים אישיים ופירוט הליך תשובה, שאינו מוזכר בספר בראשית. מניחות כמה סוגיות כאלו בעבודה זו, עולה כי קיים יחס דומה ובעל מאפיינים מקבילים בין תיאורי הסיבות, החטאים והחזרה בתשובה הפרטית והכללית בצוואות.

אף שהמקרא אינו מסתיר את חטאי גיבוריו, אינו מפרט לרוב את הליך התשובה (שכולל וידוי ודרישת מוסר מניעה להבא) שאם עשו גיבוריו, ובפרט אינו מרחיב על היגדי מוסר סביב אותו חטא. לעומת זאת, הצוואות פורסות תורת מוסר רחבה שאינה מצויה בסדר נושאי בספרויות הקרובות לה, זולת ספר בן סירא, ששיטתו שונה. גיבורי המקרי הנבחרים משובחים למרות חטאיהם, ובספרויות בתר מקראיות נאסר הקטרוג על מעשי האבות. אף על פי כן, בני יעקב מעין מקטרגים על עצמם בתוך הליך הוידוי והתשובה האישי שעשו, וניכר שעדיין נוהרים לקטרג על אחיהם (בצוואותיהם).

נמצא כי בצוואות ישנו תהליך חוזר שבנוי משלושה שלבים: הרחבה בתיאורו של החטא; תיאור העונש או קבלת ייסורים עצמיים והתשובה האישית; הוראות לזהירות הרבים מנפילה בחטאים דומים (דרשות המוסר כתשובה כללית). הליך התשובה מקבל לראשונה פנים, וזאת בתיאור נרחב, המביא את הרקע והנסיבות לפניו, את קבלת הייסורים או העונש אחריו. מודגשת ההבחנה בין שוגג למזיד, ובין מצב של לפני או אחרי אזהרה לאיסור או לעונש. קבלת הדין (הייסורים או העונש) כוללת לעיתים גם ייסורים ללא ידיעה על הקשר לחטא מסוים, ומצב זה תואם לניסיון שהאדם נדרש לעמוד בו. משכך, באין ידיעה, ההנהגה הנכונה היא להיות שמח ומעודד גם בזמנים הקשים של החיים.

נמצא כי המאפיין המרכזי של הרקע לחטאים והחטאים עצמם, הם הרוחות הרעות ששולטות ברגשות ובמחשבות. המונח 'אֱלֹהֵי הַרוּחֹת' שמובא פעמיים בספר במדבר, מתאר את ההרחבה הזו בצוואות של הרוחות השונות המשפיעות על האדם (שיש אל אחד, **יחיד ומיוחד**, ששולט הרוחות השונות שפועלות

בעולם, וזו כנראה הסיבה שתיאור ה' כ'אלוהים' הוא בלשון רבים). כנראה גישה זו מצומצמת במקרא, כדי לא להחליש את המונותאיזם לרוב העם (או לעם הארץ).

אמנם מסת האתיקה בצוואות אינה מסודרת בחטיבות נושאות או רעיוניות, אך כך ישנו ריכוז היגדי מוסר בתחום החטא. לעומת זאת, חטיבות נושאות או רעיוניות מאפיינות את ספרו של בן סירא, וכן בספרות החוכמה שבחיבורים קומראניים כיתתיים יש קטעי מוסר וחוכמה, אך נוכח קטיעותן, קשה להכריע אם הם מסודרים לפי חטיבות נושאות, אם כי ניכר שיש בהם סדר כלשהו. בנצרות ובספרות חז"ל אין יחידות המקשרות בין מעשה-חטא להיגדי מוסר, ובין הוראה להשלכותיה, ואף אין יחידה הכוללת חטיבות מוסר נושאות: בספרות חז"ל מרוכזים דברי מוסר בעיקר במשנת פרקי אבות ובמסכתות כמו דרך ארץ זוטא ורבה, כלה רבתי, אך גם באלו, על פי רוב, מובא משפט בודד לכל נושא, ולא חטיבות נושאות; בברית החדשה יש קטעי מוסר בעיקר בנאומו ישו.

היגדי המוסר שבצוואות קרובים להיגדי מוסר שבמקרא, ובפרט לספר משלי, בעוד תיאורי הסיפורים בצוואות - קרובים לספר היובלים. עם זאת, אמירות מוסר מטבען הן בעלות דמיון רב, וסגנון הצוואות בעל אלמנטים ייחודיים, במיוחד בכמות ואופי אזכורי מלאכים, רוחות ויצרים המשפיעים בעוצמה רחבה על האדם. בשיא הכלים והעצות שהצוואות מביאות להתמודדות אישית, היא קבלת שכירת רוח ה' הטובה.

הצוואות דורשות את היגדי המוסר כדרך ארץ שקדמת לתורת ישראל בהר סיני, דהיינו, תפיסת החוק (Nomos) בצוואות היא מנקודת מבטם של בני יעקב, כספר שנכתב טרם מתן התורה. לפיכך הרי שלא היה אמור להיות לבני יעקב מידע אודות תרי"ג המצוות, והחוק הרשמי שניתן במעמד קבלת התורה. בהתאמה לכך, ניכר כי רוב ההרחבות של הצוואות הן על נושאי מוסר או מצוות שהתורה לא הרחיבה בהן, אם כי אפשר שרוב טעמי המצוות בתורת משה, שלמרות שלרוב אינן מצוינות מפורשות, מכוונות את האדם למידות מוסריות כאלו. בעוד רבות ממצוות התורה ההלכתיות, לכאורה אינן מתאימות לאופי החיים המודרני בימינו, דווקא היגדי המוסר בצוואות רלבנטיים ותואמים, ועולים עם הרעיון של 'דרך ארץ קדמה לתורה'. המקורות לתורת המוסר בצוואות מגיעים מגילוי פנימי-אישי בהליך התשובה, או מקרבה לרמת נבואה, או ממסורת אבות – כאשר בני יעקב מזכירים היגדי מוסר שמסרו גם חנוך בן ירד ונינו נוח, וזאת טרם בחירת האבות ועם ישראל. יש לכך התאמה לספרים חיצוניים של קדמונים אלו, שספריהם גם נמצאו או הוזכרו בין מגילות ים המלח.

אפשר שהקדימות וההתעלמות של הצוואות לתורת משה, רומזות שהן מכוונות למוסר אוניברסאלי, בדומה לספרים חיצוניים קרובים ומצוטטים בצוואות – חנוך ונח. פועל יוצא לכך, הוא שבין הצוואות לברית החדשה יש מאפיינים דומים ביחסם (או היעדר יחסם) לתורת משה, בעיקר בתחום של המצוות המוסריות בין אדם לחברו. כך גם ייתכן והצוואות הן המקור לעיקרון שתי המצוות הגדולות בנצרות. עיקרון אהבת הרע מודגש בצוואות, תוך הרחבה בדוגמאות ויישום ביחס ליוסף שסלח לאחיו, וכך מבקשות הצוואות ללמד את הקורא - שעליו לסלוח לחטאי אחיו ורעיו. ההצבעה בצוואות שמוטב להקפיד על היחסים שבין אדם לחברו, לפני בין אדם למקום, בכך הן מסיטות את החשיבות של ההתנהלות

המוסרית מכלפי שמייא, לכלפי בשר ודם. ייתכן שבכך הצוואות רומזות, שגם מי ששומר על מצוות בין אדם למקום, עלול לחטוא בחטאים גדולים.

בכלל הסיבות וההשפעות על דרכי ההתנהגות, הצוואות מפרטות את התערבותן ומשקלן של הרוחות השונות באיברי הגוף או בתכונות נפש האדם, שהן גם ברגשותיו ומחשבותיו, ואם האדם מצליח לשלוט על מחשבות טהורות אזי זהו התגברותו על רוחות הבליעיל המשטינות. לדידן של הצוואות, אופן השפעת הרוחות כה רחב ועצום, עד שבהשוואה למגמה המקראית, הצוואות מציגות דרישות גבוהות של תכונות נפש להתמודד ולהיחלץ ממלתעות רוחות המשטמה, עד כי נדמה שההשפעה וההשגחה הישירה של האל נחלשת. עם זאת, ההדגשה לחילוף ממלתעות רוחות הבליעיל, היא התקרבות לה', עד לשיא של מעבר לתעצומות נפש נדרשות אלו, מומלץ בצוואות לנהוג בדרכי טהרה, תפילה ועד סיגוף, הן כדרך חיים, והן בשלב תשובה וקבלת העונש (שמפורט לראשונה לגבי בני יעקב).

נוכח ההמלצות הרבות של היגדי מוסר בצוואות, מתבקשת השאלה כמה זמן לדידם של הצוואות, יש להקדיש ללימוד תורה ומוסר. אמנם הצוואות אינן עונות על כך תשובה מפורשת, ומחלקם נדמה שהתמימות הוא אופי חייהם המובנה, כאשר הקדישו את רוב יומם לעבודת כפיים מטישה. אחרים הדגישו את הוראת הלימוד כערך חשוב ומבורך, ובהמשך, מגילות קומראן כיתתיות כבר פירטו הלכות בעניין.

להלן עיקרי הממצאים בנוגע לתכונות/מידות/יצרים :

חטא העריות/מיניות הוא החמור ביותר המפיל מכובדים ממעמדם, ומאידיך יוסף קנה צדקתו בעמידה בניסיון כזה. ראשיתו מתאוות העיניים, והיין מגבירו. חטא הגאווה מתבטא במעשים, דברים או במחשבות, ובכוחו לנקום בהכשלה בחטא זנות (ואולי גם אחרים). אם מצליחים לשלוט במחשבה טהורה, כך רוח הבליעל לא יכולה להסית את האדם, ואילו לנשים יש נטייה גדולה יותר בעניין. יש להמתין שהי ישלח לאדם את אשתו, ולייחד את המיניות להבאת ילדים.

שמעון גד ודן מפרטים את הרקע לחטאם בקנאתם ושנאתם את יוסף, ומסבירים כיצד היצר הרע השתלט על מחשבתם, והסית אותם להורגו. זהו היצר הרע ביותר בבני האדם. דאגה מביאה לכעס (ולכן אין לדאוג), וכעס מביא לשנאה, משתלט ומטעה את מחשבת האדם, מאבד את חוכמתו ומצדיק את צורת מחשבתו החלקית והשגויה.

הדרך להתמודד עם אלו היא אהבת הרע וסליחה, שאלו הדרכים האציליות של האדם. יש להרחיק מהלב את השנאה, לדבר בנעימות, להימנע מביוש הבריות גם בעבור סבל עצמי, ומותר לשקר לשם כך (ישקר לבן). המחשבה הטהורה והטובה מובילה למעשים טובים, ואילו חטא במחשבה לא מחייב מעשה רע.

יג. רשימה ביבליוגרפית:

- Eckart Otto, *Kontinuum Und Proprium: Studien Zur Sozial- Und Rechtsgeschichte Des Alten Orients Und Des Alten Testaments*, Harrassowitz 1996 אוטו, רצף
- Eckart Otto, *Theologische Ethik des Alten Testaments*, Berlin 1994 אוין, אתיקה תיאולוגית
- Hendrik Van Oyen, *Ethik Des Alten Testaments*, Mohn 1967 אוין, אתיקה
- B. Halpern-Amaru, *The Empowerment of Women in the Book of Jubilees*, Leiden 1999 אמרו, נשים ביובלים
- Gary A. Anderson, 'The Status of the Torah Before Sinai: The Retelling of the Bible in the Damascus Covenant and the Book of Jubilees', *DSD* 1 (1994), pp. 1–29 אנדרסון, התורה שלפני סיני
- R. Eppel, *Le Piétisme juif dans les Testaments des Douze Patriarches*, Paris 1930 אפל, תאולוגיה יהודית בצוואות
- שלמי אפרתי, 'הגלות השנייה: גלות, חזרה וגלגולי עריכה בספר הצוואות', מגילות יא-יב בצוואות (תשע"ד), עמ' 221–256
- אסתר אשל, האמונה בשדים בארץ-ישראל בימי הבית השני, ירושלים, תשנ"ט
- אסתר אשל, הנישואים הראויים על פי המגילה החיצונית לבראשית ובמקורות הקרובים במגילה לה, בתוך: מגילות, ח-ט (תשע) 51-29 החיצונית לבראשית
- אסתר אשל, 'קומראן וחקר הספרות החיצונית', בתוך: מנחם קיסטר (עורך), מגילות והספרות קומראן: מבואות ומחקרים, ב, ירושלים תשס"ט, עמ' 573–600
- P. H. Aschmann, *Die paranetischen formen der testamente der zwölf patriarchen und ihr Nachwirken in der fruhchristlichen Majnung, Eine formgeschichtliche Untersuchung* (Diss. Berlin 1955, typescript) אשרמן, מבנה אתיקה בצוואות

- בן־דב, השנה יונתן בן־דב, 'השנה בת 364 יום בקומראן ובספרות החיצונית', בתוך: מנחם קיסטר (עורך), בקומראן מגילות קומראן: מבואות ומחקרים ב, ירושלים (תשס"ט), עמ' 435–476
- בר-אילן, היחס מאיר בר-אילן, היחס לנשים בכמה ספרים מהספרות החיצונית. בית מקרא 38 ב' (תשנ"ג), לנשים עמ' 141–152
- ברין, נגלות שני צורף (ברין), 'נגלות ונסתרות: התגלות נמשכת בתחומי החכמה והחוק', מגילות ונסתרות (תשס"ט), עמ' 157–190
- Petra von Gemünden, 'Emotions and Literary Genres in the "Testaments of the Twelve Patriarchs" and the New Testament: a contribution to form history and historical psychology', *Biblical Interpretation* 24 (2016), pp. 514-535
- Helen R. Jacobus, 'Magical Healing at Qumran (11Q11) and the Question of the Calendar', in: idem, Anne Katrine de Hemmer Gudme & Philippe Guillaume (eds.), *Studies on Magic and Divination in the Biblical World* (Biblical Intersections 11), Piscataway 2013, pp. 39-50
- גרוס, אוצר משה דוד גרוס, אוצר האגדה: מהמשנה והתוספתא, התלמודים והמדרשים וספרי הזהר, האגדה ירושלים 1954
- גרינולד, קטעים איתמר גרינולד, 'קטעים חדשים מספרות הכרת־פנים וסדרי־שרטוטין', תרביץ מ (תשל"א), חדשים עמ' 301–319
- Jonas C. Greenfield, Michael E. Stone & Ester Eshel, *The Aramaic Levi Document: Edition, Translation, Commentary* (SVTP 19), Leiden 2004
- גרינפילד ואחרים, לוי הארמי כתב
- Marinus de Jonge, 'Sidelights on the "Testaments of the Twelve Patriarchs" from the Greek Catena on Genesis', in: Esther G. Chazon, Daniel Satran & Ruth Clements (eds.) *Things Revealed: Studies in Early Jewish and Christian Literature in Honor of Michael E. Stone* (SJSJ 89), Leiden 2004, pp. 303–315
- דה יונגה, הצוואות בבראשית ביוונית
- Marinus de Jonge, *Jewish Eschatology, Early Christian Christology, and the Testaments of the Twelve Patriarchs: Collected Essays* (NTSup 63), Leiden 2014
- דה יונגה, מחקרים בצוואות
- Marinus de Jonge, 'The "Testaments of the Twelve Patriarchs" and the "Two Ways"', in: Charlotte Hempel & S.N.C. Lieu (eds.), *Biblical Traditions in*
- דה יונגה, שתי הדרכים

Transmission: Essays in Honour of Michael A. Knibb (SJSJ 111), Leiden pp. 179–194

Marinus de Jonge, 'The Two Great Commandments in the Testaments of the Twelve Patriarchs', *Novum Testamentum* 44 (2002), pp. 371–392

דה יונגה, שתי המצוות הגדולות

Andres Hultgård, 'L'eschatologie des Testaments des Douze Patriarches', in: Jean Pouilly (ed.), *La règle de la communauté de Qumrân: son évolution littéraire* (Cahiers de la Revue Biblique 17), Paris 1976, pp. 456–459

הולטגארד, האסכטולוגיה של הצוואות

Harm W. Hollander, "'Hijos de los hombres" e "hijos de Dios" en los "Testamentos de los Doce Patriarcas"', *Filiación* 2 (2007), pp. 125–143

הולנדר, אדם ואלוהים

Harm W. Hollander, 'The Portrayal of Joseph in Hellenistic Jewish and Early Christian Literature', in: Michael E. Stone & Theodore A. Bergren (eds.), *Biblical Figures Outside the Bible*, Harrisburg 1998, pp. 237–263

הולנדר, יוסף ביהדות ובנצרות

Harm W. Hollander, *Joseph as an Ethical Model in the Testaments of the Twelve Patriarchs* (Studia in Veteris Testamenti Pseudepigrapha 6), Leiden 1981

הולנדר, יוסף כמודל אתי

Harm W. Hollander & M. de Jonge, *The Testaments of the Twelve Patriarchs: A Commentary*, Leiden 1985

הולנדר ודה יונגה, צוואות השבטים

Harm W. Hollander 'The Ethical Character of the Patriarch Joseph', in: George W.E. Nickelsburg Jr (ed.), *Studies on the Testament of Joseph* (SBL Septuagint and Cognate Studies 5), Missoula 1975, pp. 47–104

הולנדר, אתיקה מיוסף

Vered Hillel, *Structure, Source and Composition of the Testaments of the Twelve Patriarchs*, Jerusalem 2008

הלל, מבנה הצוואות

David Conan Wolfsdorf, *Early Greek Ethics*, Wolfsdorf. 2020

וולפסדורף, אתיקה יוונית עתיקה

משה וינפלד, דפוסים אירגוניים ותקנות עונשים במגילת סרך היחד, שנתון למקרא ולחקר המזרח הקדום ב', (1977), עמ' 60-81

וינפלד, עונשים בסרך היחד

כנה ורמן, ספר היובלים : מבוא, תרגום ופירוש, ירושלים תשס"ה	ספר היובלים
Thomas Johannes, 'The Paraenesis of the "Testaments of the Twelve Patriarchs: between Torah and Jewish Wisdom', in: James Starr & Troels Engberg-Pedersen (eds.), <i>Early Christian Paraenesis in Context</i> , Berlin/New York 2004, pp. 157–190	יוהנס, הטפה בצוואות
מנחם כהן, פרקים בתולדות תקופת התנאים, ירושלים תשל"ח	כהן, פרקים בתנאים
Christopher J.H. Wright, <i>Old Testament Ethics for the people of God</i> , Leicester: Inter-Varsity, 2004	כריסטופר, אתיקה בברית הישנה
משה לביא-לבקוביץ, 'שבע מצוות בני נח', מגילות י (תשע"ג), עמ' 73–114	לביא, מצוות בני נח
Milik, J.T., "Daniel et Susanne à Qumrân?," in Carrez, M., Doré, J. and Grelot, Pierre, ed., <i>De la Tôrah au Messie: Etudes d'exegese et d'hermeneutique bibliques offertes a Henri Cazelles pour ses 25 annees d'enseignement a l'Institut catholique de Paris</i> , 1981. Pp. 337–359	מיליק, שושנה בקומראן
בלהה ניצן, ה"תשובה" במגילות מדבר יהודה, בתוך הקונגרס העולמי למדעי היהדות 12, א (תשנז) 175-183 מקור הקונגרס העולמי למדעי היהדות, ירושלים	ניצן, התשובה בקומראן
G.W.E. Nickelsburg, '4Q551: A Vorlage to Susanna or a Text Related to Judges 19?', <i>JJS</i> , 48 (1997)	ניקלסבורג, שושנה או שופטים
דוד סבתו, מצוות בני נח בספרות התנאית, עבודת גמר לתואר מוסמך, ירושלים תשע"ד	סבתו, מצוות בני נח
משה צבי סגל, ספר בן סירא השלם, ירושלים תשי"ג	סגל, בן סירא
דניאל סטטמן ואבי שגיא (שווייצר), תלותו של המוסר בדת במסורת היהודית, בתוך אבי שגיא ודניאל סטטמן (עורכים), בין דת למוסר, אוניברסיטת בר-אילן 1996	סטטמן ושגיא, תלות המוסר
	בדת

Michael Segal, 'The Relationship Between the Legal and Narrative Passages in Jubilees (Reuben and Bilhah/Judah and Tamar)', in: Esther Chazon, Devora Dimant & Ruth Clements, <i>Rewriting the Bible: Proceedings of the Seventh International Conference of the Orion Center for the Study of the Dead Sea Scrolls and Associated Literature</i> (STDJ 58), Leiden 2005, pp. 203–228	סיגל, הקשרים ביובלים
מיכאל סיגל, ספר היובלים : שכתוב המקרא, עריכה, אמונות ודעות, ירושלים תשס"ח	סיגל, ספר היובלים
Slingerland, H. Dixon. "The Nature of "nomos" (law) within the Testaments of the Twelve Patriarchs." <i>Journal of Biblical Literature: Journal of Biblical Literature</i> 105,1 (1986), pp.39-48	סלינגרלנד, החוק בצוואות
Morton Smith, <i>Jesus the Magician</i> , London 1978	סמית', ישו כמכשף
Mladen Popović, <i>Reading the Human Body: Physiognomics and Astrology in the Dead Sea Scrolls and Hellenistic-Early Roman Period Judaism</i> , Leiden 2007	פופוביץ, פיזיוגנומיה בקומראן
Pouchelle Patrick, 'Discipline, Transmission, and Writing: Notes on Education in the Testaments of the Twelve Patriarchs', in: Jason M. Zurawski & Gabriele Boccaccini (eds.), <i>Second Temple Jewish Paideia in Context</i> (BZNW 228), Berlin/Boston 2017, pp. 131–140	פטריק, חינוך בצוואות
John J. Pilch and Bruce J. Malina, <i>Biblical Social Values and their Meaning - A Handbook</i> , Peabody, MA.: Hendrickson 1993	פילש ומלינה, ערכים חברתיים מקראיים ומשמעותם
דוד גוסטב פלוסר, הספר החיצוני "עליית ישעיהו" והכת של ים־המלח, ידיעות בחקירת ארץ־ישראל ועתיקותיה יז (תשי"ב), עמ' 28–46	פלוסר, עליית ישעיה
יהודה פליקס, החריש בספרות חז"ל, תרביץ ל, תשכ"א	פליקס,

- החריש בחז"ל
- Jörg Frey, 'On the Origins of the Genre of the "Literary Testament": Farewell Discourses in the Qumran Library and Their Relevance for the History of the Genre', in: Katell Berthelot & Daniel Stökl Ben Ezra (eds.), *Aramaica Qumranica: Proceedings of the Conference on the Aramaic Texts from Qumran in Aix-en-Provence* (STDJ 94), Leiden 2010, pp. 345–375 פריי, הצוואה
- Robert Henry Charles, *The Testaments of the Twelve Patriarchs*, London 1908 צ'ארלס, צוואות השבטים
- עמנואל קאנט, הדת בגבולות התבונה בלבד, תרגום נתן רוטנשטרייך, ירושלים תשמ"ו, עמ' 153 קאנט, הדת בגבולות התבונה
- James L. Kugel, *The Bible as It Was*, Cambridge MA 1977 קוגל, המקרא
- James L. Kugel, *The Ladder of Jacob: Ancient Interpretations of the Biblical Story of Jacob and his Children*, Princeton 2006 קוגל, סולם יעקב
- James L. Kugel, 'With a Little Help from the Rabbis: The Testaments of the Twelve Patriarchs and Rabbinic Exegetical Traditions', in: Michal Bar-Asher Siegal, Tzvi Novick & Christine Hayes (eds.), *The Faces of Torah: Studies in the texts and contexts of ancient Judaism in honor of Steven Fraade* (Journal of Ancient Judaism Supplements 22), Göttingen 2017, pp. 139–156 קוגל, הצוואות וחז"ל
- Robert A. Kugler, *The Testaments of the Twelve Patriarchs* (Guides to Apocrypha and Pseudepigrapha 10), Sheffield 2001 קוגלר, צוואות השבטים
- Matthias Konradt, 'Menschen – oder Bruderliebe?: Beobachtungen zum Liebesgebot in den Testamenten der Zwölf Patriarchen', *Zeitschrift für die Neutestamentliche Wissenschaft* 88 (1997), pp. 296–310 קונרט, אהבה בצוואות
- H. C. Kee, 'The Ethical Dimensions of the Testaments of the XII Patriarchs as a Clue to Provenance', *NTS* 24 (1978), pp. 259–270 קי, אתיקה

	בצוואות
מנחם קיסטר, 'על הרע ועל הטוב: הבסיס התאולוגי של עדת קומראן', בתוך הנ"ל (עורך), מגילות קומראן: מבואות ומחקרים ב, ירושלים תשס"ט, עמ' 497–528	קיסטר, תיאולוגיה בקומראן
מנחם קיסטר, 'ספרות החכמה בקומראן', בתוך: הנ"ל (עורך), מגילות קומראן: מבואות ומחקרים ב, ירושלים תשס"ט, עמ' 299–319	קיסטר, החכמה בקומראן
M. Kister . 'On a New Fragment of the Damascus Covenant', JQR, 84 (1993-1994), p. 294	קיסטר, פרגמנט מברית דמשק
אביעד קליינברג, שבעת החטאים (רשימה חלקית), ספרי עליית הגג, 2007	קליינברג, שבעת החטאים
Robert A. Kraft, 'Enoch and Written Authorities in "Testaments of the 12 Patriarchs"', <i>Exploring the Scripturesque: Jewish Texts and Their Christian Contexts</i> (SJSJ 137), Leiden 2009, pp. 163–172	קראפט, סמכות חנוך בצוואות
אברהם קריב, גדולה התשובה: תשובה לאורם של חז"ל, בתוך: תשובה ושבים, הכנוס השנתי למחשבת היהדות, טו, תשל. ירושלים תש"ס, עמ' 40–23	קריב, גדולה התשובה
ישי רוזן-צבי, 'דברה תורה כנגד היצר: דברי ר' ישמעאל ומקורו של יצר הרע' תרביץ, עו (תשס"ז), עמ' 41–79	רוזן-צבי, דברה תורה
יעקב יהושע רוס, למה יש חובה לציית למצוותיו של הקב"ה. בתוך: בתוך אבי שגיא ודניאל סטטמן (עורכים), בין דת למוסר, אוני בר-אילן 1996	רוס, למה לציית לקב"ה
דניאל שוורץ, קומראן והנצרות הקדומה' מ' קיסטר (עורך), מגילות קומראן: מבואות ומחקרים (כרך שני), ירושלים תשס"ט, עמ' 613–628	שוורץ,

קומראן

והנצרות

הקדומה

שכטר,

על מוסר

האבות

תומאס,

אתיקה

נוצרית

Jacob J. Schacter, "On the Morality of the Patriarchs: Must Biblical Heroes be Perfect?" in Zvi Grumet, ed., *Jewish Education in Transition: Proceedings of the First International Conference on Jewish Education*, Teaneck, 2007, pp. 1-9

G.F. Thomas, *Christian Ethics and Moral Philosophy*, New York: Scribners, 1995

תקציר בשפה האנגלית . יד